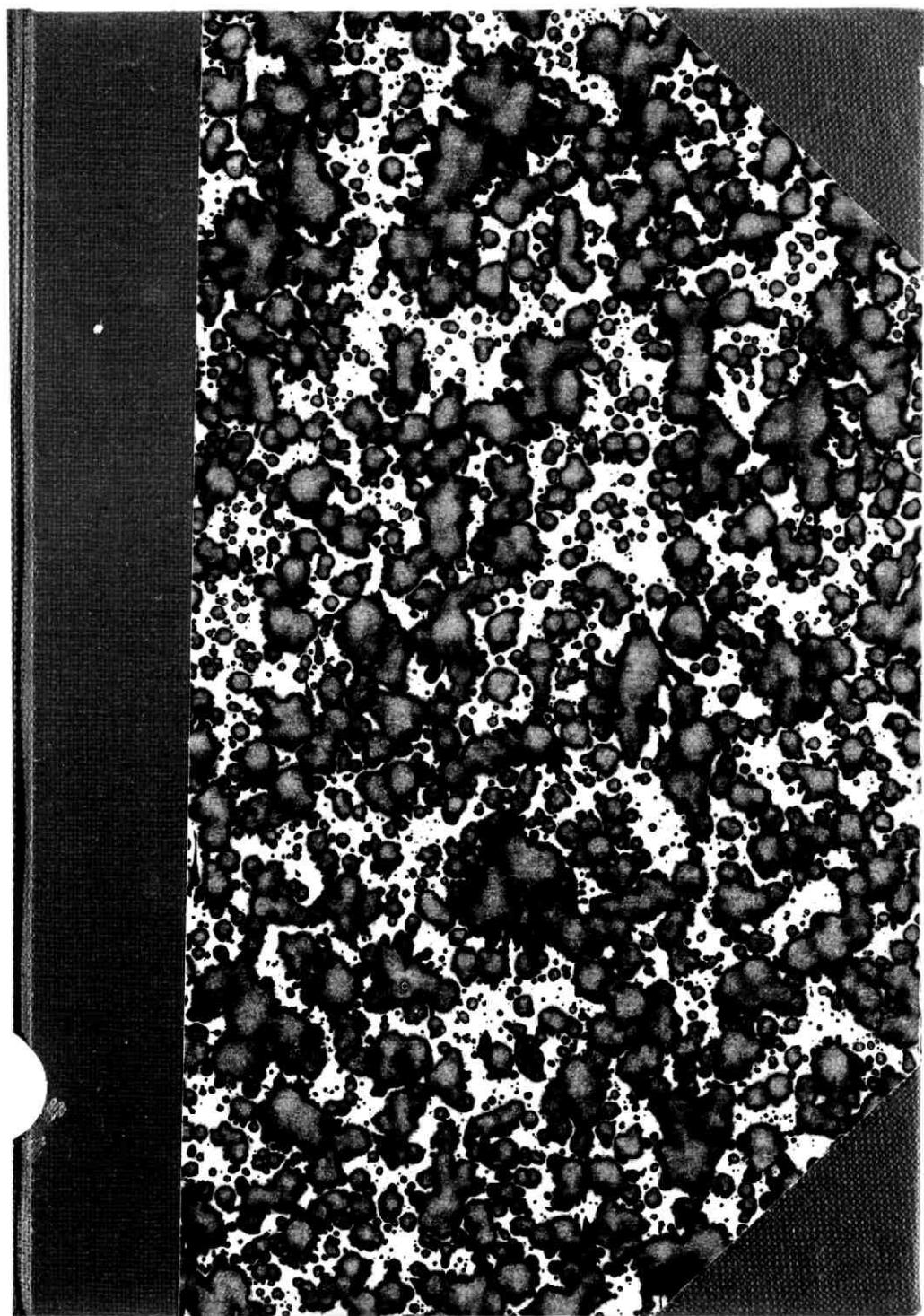

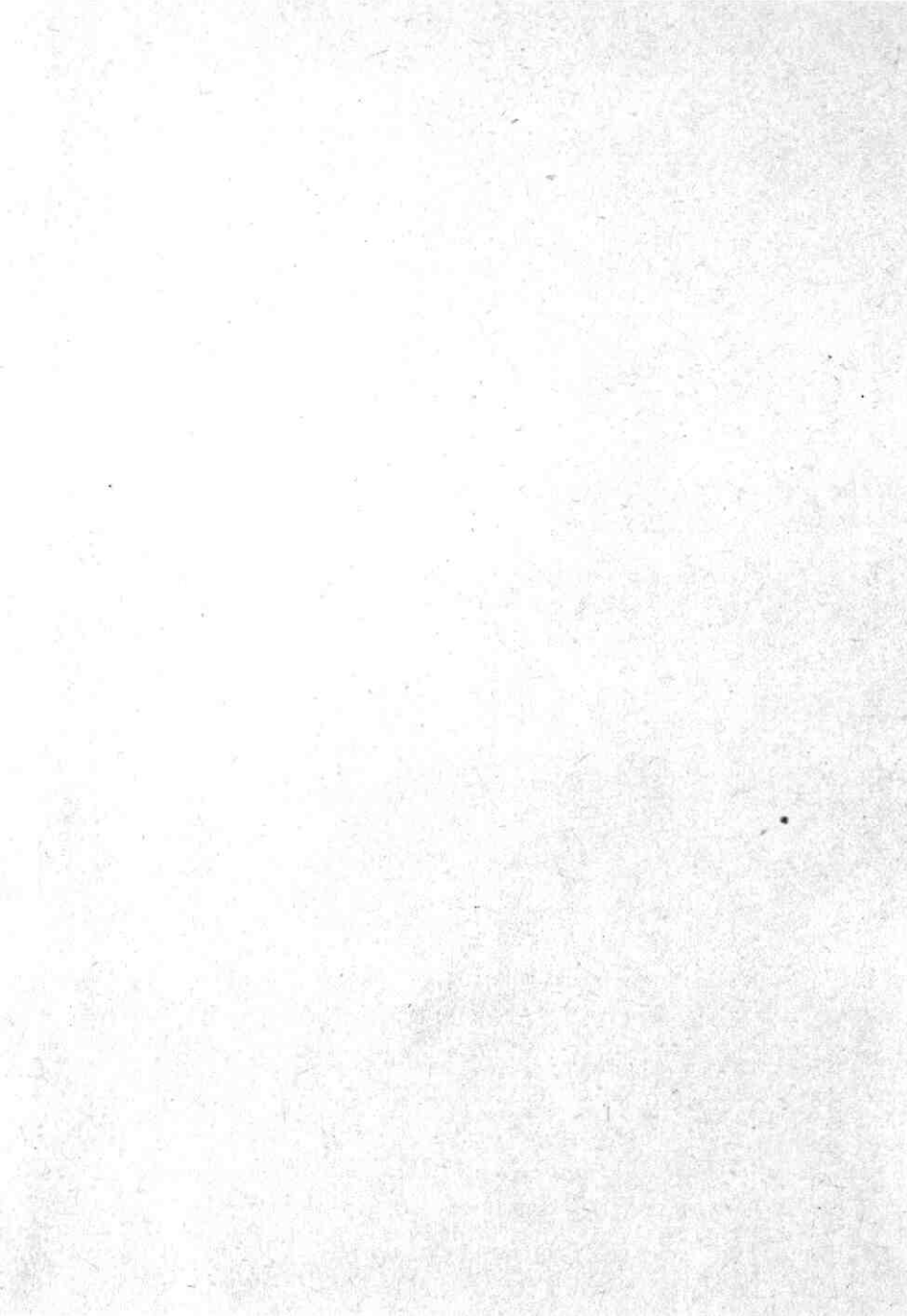

Palestina, het land der aartsvaders

<https://hdl.handle.net/1874/235640>

mm 12505

J.H. GUNNING J.H.

Sibi et Amicis

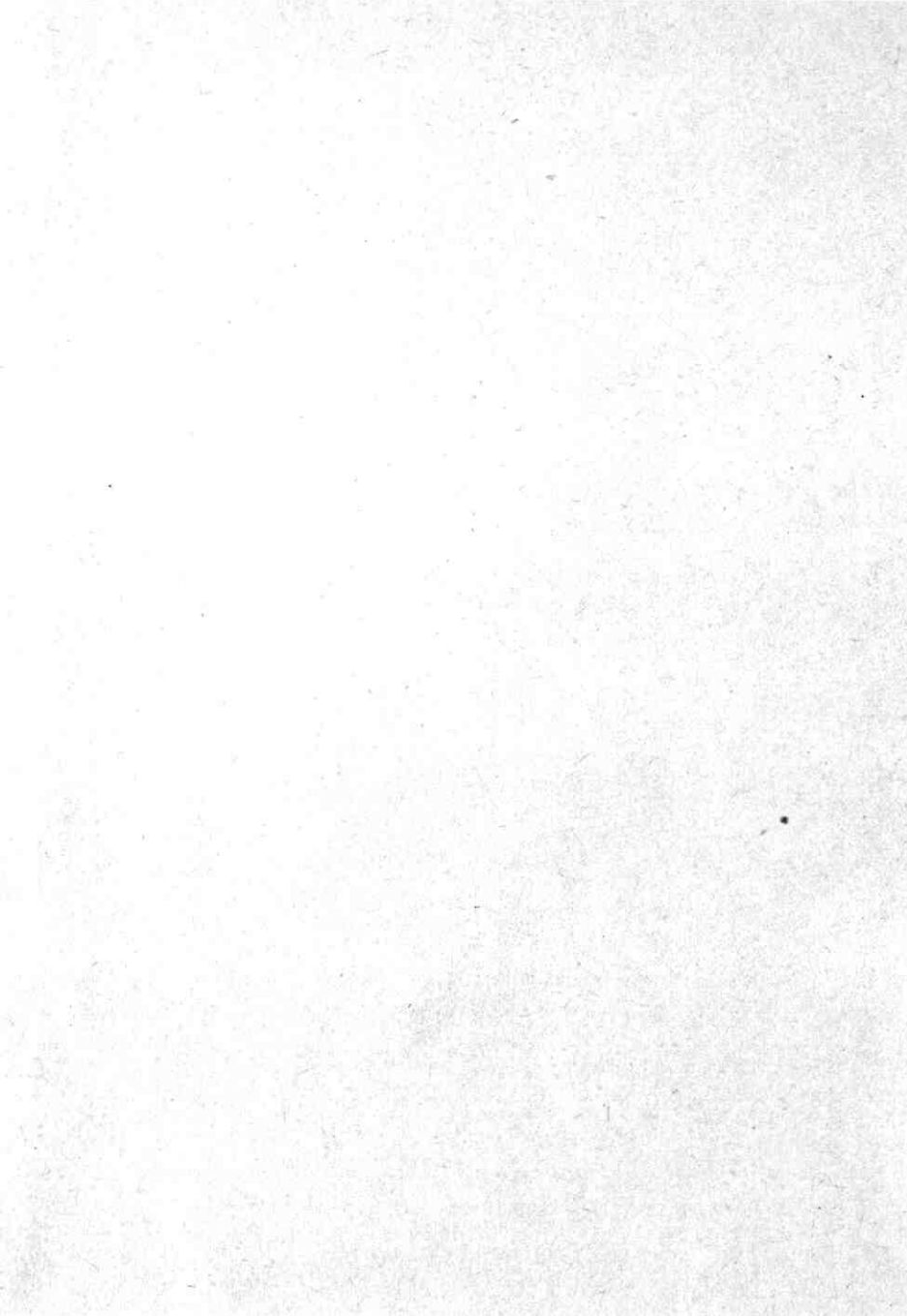
EX-LIBRIS

VERITE SANS PEUR

1909.

W.V. LEUSDEN

PALESTINA HET LAND DER AARTSVADERS.

LEIDEN: STOOMDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

1881

Gunning. 2. A. 26

PALESTINA
HET LAND DER AARTSVADERS

DOOR

Dr. A. H. SAYCE

Hoogleraar in de Assyriologie te Oxford

Uit het Engelsch vertaald onder toezicht en met eene Voorrede

VAN

Dr. E. H. VAN LEEUWEN

Hoogleraar te Utrecht

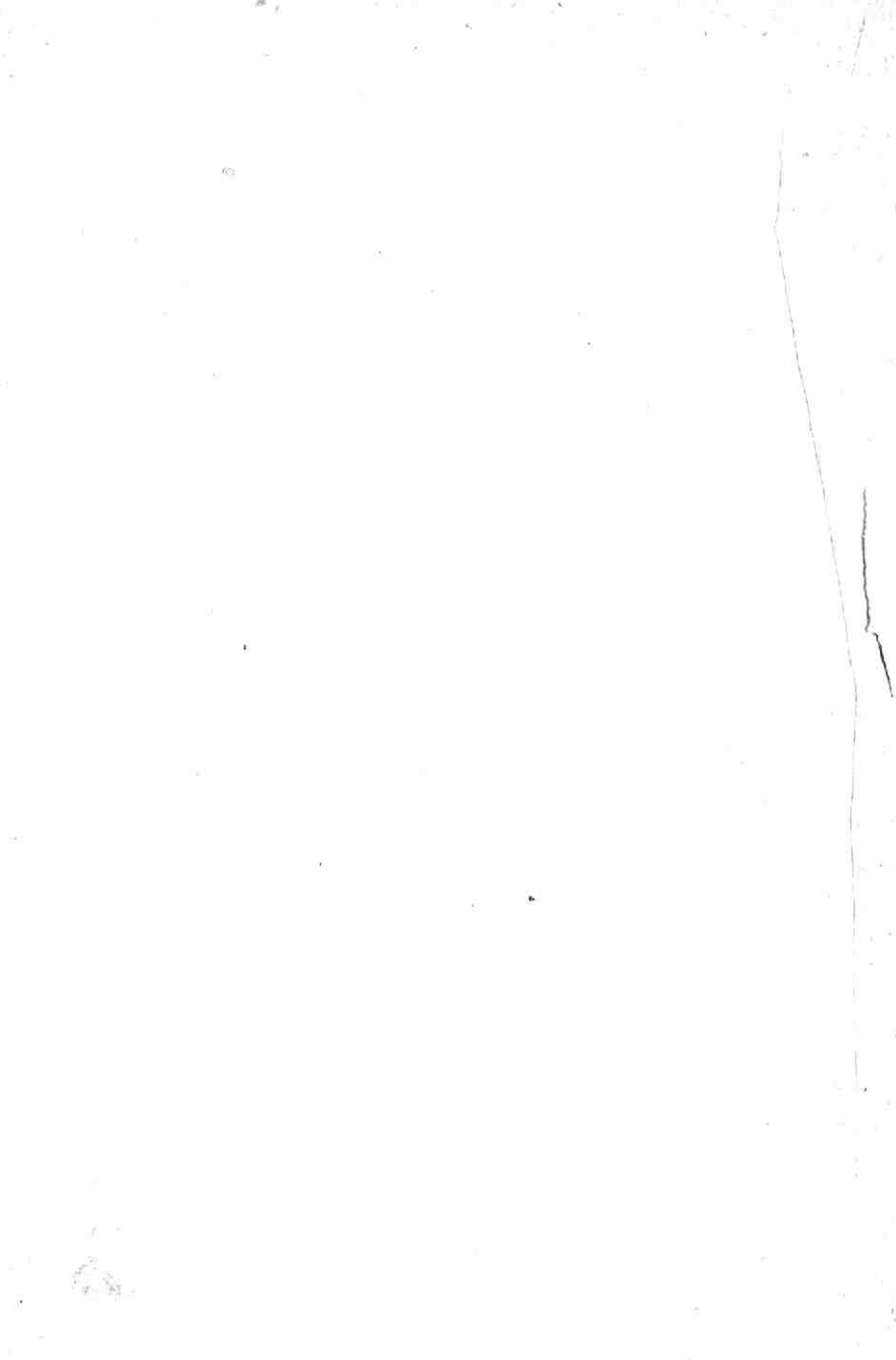

UTRECHT
J. L. BEIJERS
1896.

INHOUD.

VOORREDE	blz.	IX
VOORREDE VAN DEN SCHRIJVER	"	XIII
HOOFDSTUK I. De gesteldheid van het land	"	1
" II. De bevolking van het land	"	18
" III. De Babyloniërs in Kanaän en de verovering door Egypte	"	34
HOOFDSTUK IV. De aartsvaders	"	120
" V. Egyptische reizigers in Kanaän	"	151
" VI. Kanaänietische beschaving en gods- dienst	"	181

VOORREDE.

In een opstel, dat onder den titel: „Professor Sayce over het Oude Testament” eene plaats vond in de „Stemmen voor Waarheid en Vrede” dezes jaars (blz. 163—175), drukte ik de hoop en de verwachting uit, dat de uitgave van eene nederlandsche vertaling van het boek, waarin ik aanleiding vond tot dat schrijven, niet lang op zich zou laten wachten. Langer dan ik gewenscht en gehoopt had, is dat echter nog het geval geworden; maar de ingenomenheid waarmede ik, zooals ik er bijvoegde,¹ de bezorging van die uitgave had op mij genomen, is er niet door verminderd. Integendeel; met klimmende belangstelling heb ik uitvoering gegeven aan mijn opgevat voornemen om, hierin ter zijde gestaan door de bekwame hand van mijn zoon, thans predikant te Harlingen, Sayce's „Patriarchal Palestine” te kleeden in een, naar ik hoop, betamelijk nederlandsch gewaad. Hierdoor hoop ik mede er iets toe bij te dragen, dat ook in ons vaderland meerdere bekendheid gegeven worde aan de merkwaardige getuigenissen, die, eeuwenlang bedolven in het stof der aarde, thans — is het niet providentieel? — in deze kritieke tijden der kritiek op verrassende wijze worden aan het licht en naar voren ge-

bracht, om een woord te kunnen meespreken in „onzen strijd voor den Bijbel”¹⁾, met name voor de historische waarde en betrouwbaarheid van het Oude Testament.

Want — ik herhaal hier een enkel woord van hetgeen ik vroeger schreef in bovengenoemd opstel —: „Niemand zal, denk ik, ontkennen, dat het nuttig en noodig is, dat de groote Oud-testamentische kwestie, die ik samendrong in de vraag: historie of roman? en die overal de theologische en ook wel de niet-theologische wereld in spanning houdt en voor een groot deel onrustig maakt, van alle kanten gezien en nauwgezet overwogen worde. Men mag het ontkennen zooveel men wil, en het zich ontveinzen of niet, maar de kwestie betreft waarlijk niet enkel een en andere op zichzelf staande overlevering uit den grijzen voortijd; neen, zij raakt directelijk de historische wortelen van het Christendom, d.i. van het Evangelie van Jezus Christus en zijner apostelen. Ieder gevoelt, hoeveel er bijvoorbeeld, om alleen dit ééne te noemen, staat en valt met een figuur als Abraham, zooals hij optreedt ook in de getuigenissen van Christus zelf.” Ik voeg er nu bij: indien bij wat men noemt de „litteraire” kritiek de logica niet zoek ware op het oogenblik dat zij zich inbeeldt, tevens bekleed te zijn met het gezag der „historische” kritiek, m.a.w. tevens gerechtigd te zijn tot een uitspraak, die de Oud-testamentische verhalen betreffende de aartsvaders — om nu van dezen alleen te spreken — verwijst naar het gebied der mythen en fabelen, dan mocht de gemeente des Nieuwen Verbonds haren Bijbel oprollen, en beproeven, of zij een bodem kan vinden voor hare voeten in de ijle sferen eener gevoelsmystiek, hoe eerbiedwaardige vertegenwoordigers deze ook moge hebben aan te wijzen.

Hoe het zij, dit staat vast voor ieder eerlijk gemoed: de

1) Ik denk hierbij aan het belangrijk, kortelings verschenen geschrift: „Onze strijd voor den Bijbel”, van Prof. M. Kähler, vertaald door H. Weiland, met eene Voorrede van Dr. J. H. Gunning, Hoogleraar te Leiden.

waarheid bovenal! ook al moest zij gekocht worden met opoffering van dierbare overtuigingen. En het is dus maar de vraag, of onze oude Bijbel, ook voor dat deel hetwelk de geschiedenis, het getuigenis, de persoonlijkheid van onzen Christus, die de Waarheid zelve is, heeft saámgeweven met de Oud-testamentische verhalen betreffende de aartsvaders, zich vermag te handhaven tegenover de ontkenningen eener kritiek, die niet schroomt, zich te laten voortstuwen tot deze uiterste grens: die aartsvaders hebben zelfs nooit bestaan!

Welnu, hier komen o.a. de aardhoogten van Chaldea met hare eeuwenlang verloren, thans ontcijferde schatten uit de dagen der aartsvaders zelf, en de eerst in 1887 ontdekte, met spijkerschrift beschreven leemen boekenschatten van Tel el-Amarna in Egypte hun sprake mengen in het twistgeding der geleerden — en, het is goed gezegd¹⁾: „de Assyriologie en Egyptologie, die eerst minachtend wijs 't hoofd schudden over zooveel in de Schrift en die in onze dagen dat hoofd stilhouden en dieper buigen over de hieroglyphen [en, zòd voeg ik er bij, over het spijkerschrift] waarvan reeds veel werd ontcijferd,” geven mede getuigenis aan de waarheid der Schrift. Het staat nu wel boven allen twijfel vast, dat er reeds ten tijde en zelfs reeds vòòr den tijd van Abraham een vrij levendig verkeer bestond tusschen Palestina, Chaldea, en Egypte; en het ligt voor de hand, hoe reeds door dit ééne feit een goed deel van de theorie en van de zoogenaamde resultaten der negatieve kritiek wordt omvergestooten, maar ook hoe daardoor een licht kan opgaan over menig geschiedverhaal uit het O.T., en welke gevolgtrekkingen daaraan vastzitten. Dit geschrift nu van prof. Sayce kan mede er toe dienen, op het een en ander opmerkzaam te maken. Van bijna niemand, ook zelfs onder de theologen, is het natuurlijk te vergen, dat hij zich geheel inwerke in de Assyriologie en Egyptologie. Maar wel is het voor ieder ontwikkeld bijbellezer en bijbel-

1) Zie het uitnemend geschrift van H. van Eyck van Heslinga : *De eenheid van het scheppingsverhaal* (1896), blz. 67.

onderzoeker in dezen tijd nuttig en noodig, althans als uit de verte een blik te werpen op de uiterst belangrijke en menigmaal verrassende documenten uit den grijzen voortijd, waarvan ook hier het een en ander ons wordt medegedeeld, en die, hoe men overigens ook moge oordeelen over enkele bijzonderheden, in hun geheel genomen den onafwijsbaren indruk geven: ook door deze getuigenissen wordt het bevestigd: hetgeen, beide door het Oude en door het Nieuwe Testament, ons is overgeleverd van de eerwaardige patriarchen, is historie en geen roman.

Dezen indruk bij menigeen te mogen versterken, zij mede een door God gezegende vrucht van dit boek.

Utrecht Juli 1896.

Dr. E. H. VAN LEEUWEN.

VOORREDE VAN DEN SCHRIJVER.

Vóór weinige jaren zou het in dit boek behandelde onderwerp in enkele bladzijden kunnen zijn samengetrokken. Buiten 't geen wij konden machtig worden uit het Oude Testament, wisten wij maar weinig van de geschiedenis en de aardrijkskundige gesteldheid van Kanaän vóór de verovering van dit land door de Israëlieten. Thans echter is dat anders geworden ten gevolge van de ontdekking en ontcijfering van de oude gedenkteekenen van Babylon en Assyrië, van Egypte en Palestina. Een stroom van licht is uitgestort over de aloude geschiedenis van het land en zijne bewoners, en al zijn wij nog maar aan het begin van onze ontdekkingen, wij kunnen toch reeds de omtrekken der geschiedenis van Kanaän teekenen, en ze zelfs reeds hier en daar invullen.

Over 't geheel heb ik aangenomen, dat wij in de verhalen van den Pentateuch geschiedenis hebben en geen verbeelding. De oudheidkundige kan inderdaad ook niet anders. Het onderzoek van de gedenkteekenen maakt het van dag tot dag duidelijker, dat het scepticisme der zoogenaamde „hoogere kritiek” niet gerechtvaardigd wordt door de feiten. Zij, die de bewijzen voor deze bewering mochten willen onderzoeken, zouden mijn

boek over „The Higher Criticism and the verdict of the Monuments”¹⁾ moeten ter hand nemen. Daar heb ik louter als oudheidkundige geschreven, en dus niet als godgeleerde die behoort tot de een of andere school. Daarom moeten de lezers van dat boek daarin enkel en alleen zien het onherleidbaar minimum van vertrouwen in de historische geloofwaardigheid van het Oude Testament, waarmede het oudheidkundig onderzoek, dat betrekking heeft op de landen van het Oosten die hier in aanmerking komen, zich bij mogelijkheid kan tevreden stellen. Maar het is duidelijk, dat dit onherleidbaar minimum veel minder is dan hetgeen een onbevooroordeeld historicus zal toelaten. De archaeologische feiten pleiten veel meer voor de traditioneele, dan voor de zoogenaamd „kritische” beschouwing betreffende den ouderdom en het gezag van den Pentateuch, en zijn van dien aard, dat zij eene bijdrage leveren tot het goed recht der bewering, dat wij in dien Pentateuch niet alleen een historisch monument bezitten, welks berichten betrouwbaar zijn, maar ook zulk een monument, hetwelk in substantie een werk is van den grooten hebreewschen wetgever zelf.

Voor hen, die hechten aan hunne christelijke belijdenis, is er behalve de archaeologische, nog eene andere zijde aan het vraagstuk. De moderne „kritische” beschouwingen over den Pentateuch zijn in heftige tegenspraak met de leer en het geloof der Joodsche Kerk ten tijde van onzen Heer, en die leer en dat geloof, eveneens door Christus en zijne apostelen aangenomen, zijn een erfdeel geworden van de Christelijke Kerk. Die leer en dat geloof ontmoeten wij gedurig in de belijdenisschriften der Kerk; en indien wij er toe komen, ze te verwerpen of te herzien, dan moeten wij tevens het historisch Christendom verwerpen en herzien. Ik kan niet inzien, hoe wij ons christenen kunnen noemen in den zin, die sedert 1800 jaren aan dezen naam gehecht is, en tegelijk de geloofs-

1) Van dit boek verscheen in 't laatst van 1893 de eerste, en in 1894 reeds de vierde uitgave. *Vert.*

artikelen, die overal en ten allen tijde door het historisch Christendom zijn gehandhaafd, naar onze individueele inzichten kunnen verwerpen of veranderen. Voor hen, wier oog verder reikt dan tot de omslagen van spraakkunsten en woordenboeken, moet het groote feit van het historisch Christendom zwaarder wegen dan al de bespiegelingen van dezen en genen geleerde, hoe vernuftig die ook mogen zijn en hoeveel arbeid er ook aan besteed zij. Wel verre dat de Kerk zou verplicht zijn, hare leer in overeenstemming te brengen met de theoriën van den een of ander, is veeleer het omgekeerde het geval. Christus heeft beloofd, dat Gods Geest zijne apostelen zou leiden in al de waarheid; en zij, die gelooven aan de waarheid dier belofte, kunnen niet tevens gelooven, dat „de Geest der waarheid” te eeniger tijd een geest van begoocheling zou geweest zijn.

De archaeologie van het Oosten staat in allen gevalle aan de zijde van hen, die in de hebreuwsche patriarchen wezenlijke menschen van vleesch en bloed zien, en die staande houden, dat wij in de verhalen van den Pentateuch historische gedenkschriften bezitten, vele waarvan opklimmen tot den tijd der gebeurtenissen zelve, die zij mededeelen. Elke nieuwe ontdekking, die door de archaeologen gedaan wordt, levert een nieuw getuigenis voor de waarheid der Oud-testamentische geschiedverhalen. Toen het manuscript van dit werk reeds gereed was voor de pers, zijn nog weêr een tweetal dergelijke ontdekkingen gedaan door Mr. Pinches, aan wien de archaeologie van het Oosten en het Bijbel-onderzoek reeds zooveel verplicht zijn; in dit boek heb ik maar even de aandacht er op kunnen vestigen. Hij heeft een gebroken tafeltje met spijkerschrift gevonden, dat een heel verhaal geeft van de regeering van Khammurabi, een tijdgenoot van Kedor-Laomer en Arioch, over de oorlogen die hij voerde, en over de wegen waarlangs hij kwam tot de opperheerschappij in Babylonië, terwijl hij de Elamieten daaruit verdreef, zijn mededinger Arioch overwon, en Babel voor 't eerst tot hoofdstad van een vereenigd koninkrijk maakte. Ongelukkig is het tafeltje nog

al beschadigd; maar wat er van over is wijst op Khammuriabi's veldtochten tegen Elam en Rabbatu — misschien een stad van Palestina — op zijn onderwerping van Babel, en op zijn voorspoedig gevoerden strijd tegen Eri-Aku of Arioch van Larsa, Tudghulla of Tidal, den zoon van Gerza..., en Kudur-Lagamar of Kedor-Laomer zelf. De hebreeuwsche tekst van Genesis (XIV) is dus geverifieerd zelfs tot de spelling der eigennamen toe. De andere ontdekking van Mr. Pinches is nog belangrijker. De naam Abram of Abram is reeds gevonden in babylonische contracten uit den tijd van Khammuriabi; thans heeft Mr. Pinches daarin de specifiek hebreeuwsche namen Ya'qub-ilu of Jacob-el en Yasup-ilu of Joseph-el gevonden. Het is van belang, er aan te herinneren, dat de namen Jacob-el en Joseph-el reeds ontdekt waren onder de plaatsen in Palestina, die door den egyptischen vorst Thothmes III veroverd zijn, waaruit het besluit getrokken is, dat de volle namen der hebreeuwsche patriarchen moeten geweest zijn Jacob-el en Joseph-el. Jacob en Joseph zijn afkortingen, op dezelfde wijze als Jephtha voorkomt nevens Jiphtha-el (Jos. XIX : 14), Jeshurun nevens Israël, of het egyptische Yurahma nevens het bijbelsche Jerahme-el¹⁾. Zooals later in dit boek (blz. 142, 143) vermeld is, heeft eene kortelings door prof. Flinders Petrie gedane ontdekking het bewijs geleverd, dat de naam Jacob-el voorkwam niet alleen in Babylonië, maar ook in het Westen. Er bestaan keervormige amuletten, die hij toekent aan de periode toen Egypte bestuurd werd door overweldigers uit Azië, en waarop de naam geschreven staat van een Pharao-Ya'aqub-hal of Jacob-el.

Behalve de namen van Jacob-el en Joseph-el heeft Mr. Pinches nog andere kennelijk hebreeuwsche namen ontmoet, zooals Abdiël, in acten, opgesteld in den tijd der dynastie, waartoe Khammurabi behoorde. Daar waren dus Hebreërs, althans was er eene Hebreuwsch sprekende bevolking in Baby-

1) In bovengenoemd werk: *„the higher criticism”* etc. is uitvoeriger over dit alles gehandeld (blz. 338, verv.) Vert.

lonië woonachtig tijdens de periode, waarin, volgens het Oude Testament, Abraham geleefd heeft. Doch dit is nog niet alles. Zooals ik vijf jaren geleden heb aangetoond, is de naam van Khammurabi zelf, evenals dat het geval is met de namen van de andere leden der dynastie waartoe hij behoorde, niet Babylonisch, maar Zuid-Arabisch. De woorden, waaruit die namen zijn samengesteld, en de namen der godheden die zij bevatten, behooren niet tot de assyrische en babylonische taal, en er bestaat een tafeltje in spijkerschrift, waarop zij voorkomen met hun assyrische vertaling. De dynastie moet nauwe betrekkingen gehad hebben met Zuid-Arabië. Dit is echter niet het belangrijkste deel der zaak. De namen zijn niet alleen Zuid-Arabisch, maar ook evengoed Hebreeuwsch. Die van Khammurabi bijvoorbeeld bevat den naam van den god 'Am, die 'Ammi geschreven wordt in den naam van zijn nakomeling Ammi-zaduqa; en 'Am of 'Ammi kenmerkt niet alleen Zuid-Arabië, maar evenzeer de Hebreeuwsch sprekende landen. Wij behoeven slechts namen als Ammi-nadab of Ben-Ammi te noemen, om dat toe te lichten. Ook *zaduqa* of *zadoq* is zoowel Hebreeuwsch als Zuid-Arabisch; maar in de assyrische taal van Babylonië was dit woord niet bekend.

Derhalve toen Abraham geboren was in Ur in Chaldea, regeerde daar een dynastie, die niet van babylonischen oorsprong was, maar die behoorde tot een ras, dat tegelijk hebreuwsch en zuid-arabisch was. De contract-tafeltjes bewijzen, dat juist eene dergelijke bevolking onder hen in het land woonde. Zouden de opgaven, die wij aantreffen in het 16de Hoofdstuk van Genesis, op merkwaardiger wijze kunnen bevestigd worden? Daar toch lezen wij, dat aan „Heber twee zonen geboren werden: de naam des eenen was Peleg”, van wien de Hebreërs afstammen, terwijl de naam des anderen was Joktan, een der voorvaderen van de stammen van Zuid-Arabie. De overeenstemming tusschen het bijbelsch verhaal en de jongste ontdekking der archaeologische wetenschap is dus volkomen, en maakt het onmogelijk te gelooven, dat het bijbelsch verhaal in Palestina zou zijn samengesteld in den

laten tijd, dien onze moderne critici daaraan willen toekennen. Elke herinnering aan de feiten, die erin belichaamd zijn, ware dan al lang vergaan.

Juist terwijl ik schrijf annonceert prof. Hommel nieuwe ontdekkingen, die betrekking hebben op de aloude geschiedenis van Genesis. Spijkerschrift-tafeltjes zijn opgegraven, waaruit blijkt, dat eeuwen vòòr den leeftijd van Abraham een koning van Ur, genaamd Ine-Sin, niet alleen Elam verwoest, maar ook Simurra, het Zemar van Gen. X:18, in het land van Phoenicië, veroverd had. Eene dochter van dien koning of van een zijner naaste opvolgers was hoogepriesteres en van Elam en van Markhas of Mer'ash in Noord-Syrië, terwijl Kimas of Noord-Arabië door de babylonische legers overstroomd werd. Zoo vermenigvuldigen zich de bewijzen van de nauwe betrekkingen, die er bestonden tusschen Babylonië en Westelijk-Azië al lang vòòr den tijd der aartsvaders, en wij behoeven er dus niet langer iets vreemds in te vinden, dat Abraham met zijn verhuizen naar Kanaän zoo weinig moeilijkheden ondervond, of dat hij daar dezelfde maatschappelijke toestanden en beschaving aantrof als die hij in Ur had achtergelaten. De taal en het schrift van Babylonië moeten bijna evengood aan den welopgevoeden Kanaäniet als aan hem zijn bekend geweest, en de herinneringen aan den patriarchalen tijd zullen in de boekerijen van Kanaän zijn bewaard gebleven na den tijd der verovering van dit land door de Israëlieten.

Een enkel woord nog ter verklaring van de herhalingen, die men in de volgende bladzijden hier en daar zal aantreffen. Zij zijn noodig geworden door den vorm waarin ik dit boek heb moeten samenstellen. Eene doorlopende geschiedenis van „Palestina het land der Aartsvaders” kan vooralsnog niet geschreven worden, en het is de vraag of dat ooit het geval zal zijn; dientenvolge heb ik dit onderwerp in eenige afzonderlijke Hoofdstukken moeten behandelen, en, om niet te kort te doen aan de duidelijkheid, soms in herhaling moeten vervallen.

Ten slotte moet worden opgemerkt, dat de naam van het volk, dat met de Philistijnen verbonden was in hun oorlogen tegen Egypte en in de overheersing van Palestina, veranderd is van Zakkur in Zakkal. Dit is geschied tengevolge van eene scherpzinnige opmerking van prof. Hommel. Hij heeft namelijk aangetoond, dat dit volk in een babylonischen tekst uit de kassietische periode vermeld wordt onder den naam Zaqqalû, zooals de hieroglyphe, welke dit woord bevat, moet gelezen worden. (Zie de „*Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*” van Mei 1895).

HOOFDSTUK I.

De gesteldheid van het land.

Palestina het land der Aartsvaders! — Daar zijn er die ons willen wijsmaken, dat reeds deze benaming verkeerd is. Hebben niet de duitsche critici en hunne engelsche leerlingen ons verzekerd, dat er geen aartsvaders bestaan hebben en dat er dus ook geen tijdperk der aartsvaders geweest is? En toch, wat ook de critici mogen zeggen, er is werkelijk een tijdperk der aartsvaders geweest. Terwijl de kritiek door haren arbeid het vertrouwen in de geloofwaardigheid der schriftelijke gedenkstukken van den Pentateuch niet weinig ondermijnd heeft, is de archæologie eveneens aan het werk geweest om, geholpen door de spade der werklieden, die den grond voor haar omwoelden, en door het geduld der geleerden, die er in slaagden het gevondene te ontcijferen, de bouwstoffen te verzamelen tot herstelling van het geschokt vertrouwen. En de oude gedenkteekenen zijn toch steviger bewijsgrond dan de hedendaagsche gissingen en vooronderstellingen, waarop men zijne theoriën bouwt. De leemen tafeltjes en de steenen met inscripties zijn betere getuigen voor de waarheid, dan taalgeleerdheid of kritisch scepticisme. De critici's moge beproefd hebben aan te toonen dat Mozes en zijne tijdgenooten niet lezen of schrijven konden, toch weten we nu, dank zij de archæologische ontdekkingen, dat er een wonder zou moeten gebeurd zijn indien de kritiek

gelijk had. De Pentateuch is ten slotte dat, waarvoor hij zich uitgeeft; en wat hij mededeelt is geschiedenis en geen ver dichting ¹⁾).

Met theologische beschouwingen houden wij ons nu niet op. Het Palestina der aartsvaders is voor ons het Palestina van het aartsvaderlijk tijdperk, zooals de archæologische nasporingen het ons hebben leeren kennen; dat het ook het land is van de openbaring Gods aan de menschen, dit blijft voor ons nu buiten beschouwing. Voor ons doel is het genoeg, te doen zien dat de nieuwe ontdekkingen het bewijs geleverd hebben, dater werkelijk een aartsvaderlijk tijdperk geweest is, en dat wij in de verhalen van het boek Genesis geloofwaardige getuigenissen van het verleden bezitten. Er *was* inderdaad een Palestina der aartsvaders, en veel van hetgeen slechts even is aangeduid in het Oude Testament, is opgehelderd en aangevuld door de oude gedenkteekenen der Oostersche wereld.

Of het strikt nauwkeurig is, den naam Palestina voor dat land te bezigen reeds voor dat vroege tijdperk, is een vraag die verschillend kan beantwoord worden. Palestina is Philistea, het land der Philistijnen, en de naam Palestina is eerst ingevoerd na de vestiging der Philistijnen in Kanaan en den tijd hunner overwinningen over Israel. Zooals wij later zullen zien, is het waarschijnlijk dat zij de kust van Kanaan niet bereikten, vóórdát de aartsvaderlijke tijd bijna, zoo niet geheel voorbij was. Hun naam komt niet voor in de bescheiden met spijkerschrift, waardoor de gemeenschap werd onderhouden tusschen Kanaan en Egypte in de eeuw vóór den Uittocht; en het eerst wordt iets van hen vernomen als een deel van dat groote verbond van noordelijke stammen, die Egypte en Kanaan aanvielen in de dagen van Mozes. Maar al zou de naam Kanaan zonder twijfel nauwkeuriger zijn dan Palestina, deze laatste heeft nu eenmaal eene zoo zuiver geografische beteekenis gekregen, dat

1) Ik heb de vrijheid genomen, hier een goede halve bladzijde van het oorspronkelijke te doen wegvallen als zijnde slechts een herhaling van hetgeen reeds in de voorrede gezegd is. Vert.

wij hem gebruiken kunnen afgezien van den tijd van zijn ontstaan. Iedereen weet te goed, welk land er mede bedoeld is, dan dat hij aanleiding zou kunnen geven tot misverstand; en daarom kan hij, de geschiedenis vooruitlopend, bij voorbaat gebruikt worden, evenals dat ook het geval is met den naam der Philistijnen zelf, (in het een en twintigste hoofdstuk van Genesis). Abimelech was koning van een volk, dat hetzelfde gedeelte van het land bewoonde als de Philistijnen in later tijd, en dat volk kan dus beschouwd worden als hunne vroegere vertegenwoordigers.

De benaming Palestina bezigen wij derhalve enkel in geographischen zin, en geenszins met het oog op haar historischen oorsprong. Er is meê bedoeld het land, dat in het Oude Testament bekend is als Kanaän, dat aan Abraham beloofd was en door zijne nakomelingen veroverd werd; het land waar David regeerde en Christus werd geboren; waar de profeten den weg bereidden voor het Evangelie, en waar de christelijke kerk gesticht werd.

Het is een smalle strook land, grootendeels bergachtig, woest en dor. In het oosten en westen is het ingesloten door de woestijn van Arabië en de Middellandsche Zee. Aan de noordzijde wordt het door den Libanon en den Anti-Libanon gescheiden van Syrië. Van deze bergen bereikt de eerste zijn hoogste punt in de trotsche toppen en diepe kloven van het gebergte Hermon (9383 voet boven den spiegel der zee), terwijl de Libanon zuidwaarts loopt, totdat hij, in zee vooruit-springend, eindigt in het gewijde voorgebergte Karmel. De vruchtbare vlakte van Esdrelon of Meggido) scheidt de bergen van het noorden van die van het zuiden. Deze laatste vormen een afgebroken hoogvlakte tusschen de Jordaan en de Doode Zee aan de eene zijde, en de vlakte van Saron en de zeekust van het land der Philistijnen aan de andere, totdat

1) »Het dal Megiddo" (2 Chron. XXXV: 22) en »de vlakte Jizreëls" (Richt. VI: 33) zijn 't zelfde als »de vlakte van Esdrelon" (Judith I: 8). Vert.

zij ten slotte uitloopen in de dorre woestijn van het zuiden. Hier, aan den rand der wildernis, was Berseba de zuidelijke grens van het land in de dagen der monarchie; terwijl Dan, de noordelijke grens, ver weg in het noorden lag aan den voet van den Hermon, en niet ver van de bronnen der Jordaan.

Graniet en gneis ¹⁾, bedekt met harden, donkeren zandsteen en massa's kalksteen, vormen als het ware het geraamte der landstreek. Hier en daar, op den Karmel en den Gerizim, komen lagen van het tertiaire nummuliet ²⁾ van Egypte te voorschijn, en in de vlakten van Megiddo en van de kust, zoowel als in de „Ghor” of vallei der Jordaan, bevindt zich rijke alluviale grond. Maar overal elders is de bodem geheel of bijna geheel ongeschikt om iets voort te brengen; dat is dan alleen mogelijk, wanneer terrassen worden aangelegd aan de hellingen der bergen, waarvoor de grond moet worden aangebracht uit de vlakten beneden, wat natuurlijk veel tijd kost en een zwaar werk is. Menigmaal is beweerd dat Palestina in oude tijden over grooter uitgestrektheid bebouwd was dan nu. Maar indien dat zoo is, dan was het alleen omdat een grooter oppervlakte van den bebouwbaren grond bewerkt werd. De vlakten van de kust, die nu ten prooi zijn aan malaria en roofzieke Bedouïnen, waren ongetwijfeld dicht bevolkt en goed bezaaid. Maar het is niet mogelijk, dat de grond vroeger voor een grooter deel dan tegenwoordig werkelijk ter bebouwing geschikt is geweest.

Het was ook volstrekt geen boschrijk land. Het is waar, op de hellingen van den Libanon en den Karmel waren cederbosschen, en daarvan zijn er nog enkele over. De assyrische

1) *Gneis* is een rotssoort, veelszins overeenkomende met graniet. Zeer dikwijls komen beide met elkander voor, en gaan zelfs wederkeerig in elkander over. *Vert.*

2) *Nummuliet*. Zoo noemt men een soort van versteende dieren, die zeer menigvuldig voorkomen in de krijt- en tertiaire formatie. In vroeger tijden hield men ze voor versteende munten; vandaar de benaming. De pyramiden van Egypte zijn grootendeels uit de gesteenten der nummulieten bevattende formatie opgetrokken. *Vert.*

koningen spreken er meer dan eens van, dat zij van die boomen omhakten of gebruikten voor hunne gebouwen te Nineve. Maar ten zuiden van den Libanon waren bosschen schaarsch. De terebinth ¹⁾ was zulk een ongewone verschijning, dat hij een voorwerp van vereering of een soort van wegwijzer werd. De palm groeide alleen aan de zeekust of in de vallei der Jordaan, en de tamarisk en de wilde vijgeboom waren over het geheel niet veel meer dan heesters.

Toch was Kanaan, toen de Israëlieten er voor 't eerst binnenkwamen, in waarheid een land „overvloeiende van melk en honig.” Geiten waren er in overvloed op de heuvels, en de bijen van Palestina, ofschoon wild van aard, zijn nog beroemd om de groote hoeveelheid honig die zij kunnen maken. De Ferezieten of „fellahs” bebouwden met ijver de velden, en met hooge muren omgeven steden lagen op de bergen zoowel als in de vlakten.

De hooglanden evenwel hadden gebrek aan water. Enkele stroomen vallen in zee ten zuiden van den Karmel; maar behalve in de lente, als zij door den regen gezwollen zijn, is er slechts weinig water in. De Kison, die de vlakte van Megiddo besproeit, is een rivier van eenig belang; maar ook deze is weinig meer dan een bergstroom. Inderdaad is de Jordaan de eenige rivier in den waren zin van het woord, welke Palestina bezit. Ontspringende in het noorden uit de wateren van Merom, nu het meer Hûleh geheeten, stroomt zij eerst in de Zee van Tiberias, en dan door een lange, diepe vallei in de Doode Zee, waarin zij op een diepte van 1293 voet beneden den spiegel der zee zich oplost. De Doode Zee heeft geen uitweg, en kan haar stilstaande wateren niet anders kwijt raken dan door verdamping. Dientengevolge is haar water nog des te zouter geworden, en zijn hare oevers voor het grootste gedeelte een beeld des doods.

In de vallei der Jordaan daarentegen is de plantengroei

1) *Terebinth*, in onze Staten-vertaling »eik” of »eikenboom”. *Vert.*

even weelderig en tropisch als in de wouden van Brazilië. Door een dicht gewas van riet en struiken baant de rivier zich een weg, snel vooruitschietend naar de laatste draaikolk, waar zij teniet gaat met een verval van 670 voet, gerekend van het punt waar zij de Zee van Tiberias verliet. Maar de aldus door de rivier doorloopen afstand is groot in vergelijking met haar vroeger verval van 625 voet tusschen het meer Hûleh en het meer van Galilea. Hier heeft zij zich een weg gebaand door een diepen trechter, waarvan de klippen aan weerszijden bijna loodrecht omhoog rijzen.

De Jordaan ontleent haren naam aan haar snel verval. Het woord komt van een wortel, die „af dalen” beteekent, en de naam zelf wil zeggen: „de naar beneden stroomende.” Wij ontmoeten dien naam reeds op de Egyptische monumenten van de negentiende en twintigste dynastie. Ramses II, de Pharao der verdrukking, heeft hem geschreven op de muren van Karnak, en Ramses III, die geregeerd moet hebben terwijl de Israëlieten nog in de woestijn waren, vermeldt de „Yordan” te Medinet Habu onder zijne veroveringen in Palestina. Beide keeren wordt hij genoemd in verband met „het meer van Rethpana”, dat bijgevolg de egyptische naam moet zijn voor de Doode Zee. Rethpana komt wellicht overeen met een hebreuwsch woord Reshphôn, eene afleiding van Resheph, den god van 't vuur. In de dichterlijke taal van het Oosten heeten de „spranken der vurige kolen” de „zonen” van dezen (Job V: 7)¹⁾, en het is dus zeer wel mogelijk, dat wij in dien ouden naam van de Doode Zee eene herinnering hebben aan de wijze, waarop de steden van de Jordaanvlakte zijn ten ondergegaan.

Ten oosten van de Doode Zee en de Jordaan is de land-

1) Want letterlijk staat er t. a. p. »de zonen van Resheph”, »de zonen der vlam” vliegen omhoog. De Statenvert. teekent er bij aan: »Zoo wordt bij de Hebreëen een pijl genoemd: de zoon des boogs (Job 41: 19) en: de zoon des pijlkokers (Klaagl. 3: 13); de tarwe: een zoon des dorschvloers (Jes. 21: 10)”

streek weder bergachtig en dor. Hier was het grondgebied van Ruben en Gad en van den halven stam van Manasse; hier ook lagen de koninkrijken van Moab en Ammon, van Bazan en dat der Amorieten. Hier ook lag het land van Gilead, ten zuiden van de Zee van Tiberias en ten noorden van de Doode Zee.

Den naam Muab of Moab kunnen wij lezen op het voetstuk van het tweede der zes kolossale beelden, die Ramses II oprichtte tegenover de noordelijke pylon¹⁾ van den tempel van Luxor. Hij komt daar voor onder de opsomming van zijne veroveringen. Het standbeeld is het eenige egyptische gedenkteeken, waarop de naam tot nogtoe is gevonden. Maar alleen reeds de vermelding er van is voldoende, om zijne oudheid te waarborgen, en te bewijzen, dat hij in de dagen vóór den Uittocht reeds goed bekend was in Egypte.

Ten noorden van Moab kwam het koninkrijk Ammon, of der kinderen van Ammi. De naam Ammon was eene afleiding van dien van den god Ammi of Ammo, dien men schijnt beschouwd te hebben als den stamvader des volks; „de vader der kinderen Ammons” heette diensvolgens Ben-Ammi, „de zoon van Ammi” (Gen. XIX : 38). Ver in het noorden, dicht bij de samenvloeiing van de Euphraat en de Sajur, en slechts weinige mijlen ten zuiden van de Hettitische vesting Karchemis, schijnt de dienst van denzelfden god bekend te zijn geweest aan de Arameesche stammen.

Hier lag, volgens de Assyrische inscripties, Pethor, en van Pethor kwam de profeet Bileam naar Moab om de kinderen Israëls te vloeken. Pethor, zoo vernemen wij (Num. XXII : 5), lag „aan de rivier [d. i. de Euphraat] in het land der kinderen van Ammo”, zooals er eigenlijk staat. Te vertalen: „in het land der kinderen zijns volks”, zooals ook onze Staten-Vertaling doet, geeft geen zin. Op de Assyrische monumenten

1) Pylonen zijn de grootsche, op torens gelijkende gebouwen, die den ingang vormden tot de Egyptische tempels. Vert.

wordt van Ammon soms gesproken als Beth-Ammon, „het huis van Ammon”, als ware Ammon een persoon geweest.

Evenals Moab was Ammon een landstreek met kalksteengebergten en naakte rotsen. Doch er waren vruchtbare velden aan de oevers van de Jabbok, die niet ver van de hoofdstad Rabbath haar oorsprong nam.

Ten noorden van Gilead en de Yarmuk lag de vulkanische hoogvlakte van Bazan, Ziri-Basana of „de vlakte van Bazan”, zooals zij genoemd wordt op de tafeltjes in spijkerschrift van Tel el-Amarna. Haar westelijke helling naar het meer Merom en de Zee van Tiberias was bekend als Golan (nu Jolân); het oostelijk plateau van metaalhoudend lava was Argob, „het steenachtige” (nu El Lejja). Bazan was ingesloten door den Haurân, welks naam wij het eerst aantreffen op de monumenten van den Assyrischen koning Assur-bani-pal. Aan de noordzijde grensde het aan Ituraea, zoo genoemd naar Jetur, den zoon van Ismaël (Gen. XXV: 15). De weg door Ituraea (het tegenwoordige Jedur) liep naar Damascus en zijne waterrijke vlakte.

De tuinen van Damascus liggen 2260 voet boven de zee. Des zomers wordt de lucht afgekoeld door de bergwinden; in den winter ligt er somwijlen sneeuw op het land. Westwaarts is de gezichtseinder begrensd door de witte bergtoppen van den Libanon en den Hermon. Oostwaarts weidt het oog over eene groene vlakte, bedekt met de hoogten van oude steden en dorpen, en doorsneden door de heldere en snelle stroomen Abana en Pharphar. Maar de Abana is nu de Barada geworden, of „de koude”, terwijl de Pharphar nu de Nahr-el-Awaj heet.

Het tegenwoordige Damascus staat op dezelfde plek als de stad, uit welke Paulus ontvluchtte, en „de straat, genaamd de Rechte” is nog te herkennen aan haar rij van romeinsche zuilen. Maar het is niet zeker, of het Damascus van het Nieuwe Testament en het tegenwoordige hetzelfde is als het Damascus van het Oude Testament. Waar de muren der stad zijn blootgelegd voor het oog, zien wij dat hunne grieksche funda-

menten op te voren niet bebouwden bodem rusten; geen overblijfsels uit een vroeger tijdperk liggen er onder. Daarom kan het wel zijn, dat het Damascus van Ben-Hadad en Hazaël eerder wordt aangewezen door een van de aardverhoogingen in de vlakte, dan door de tegenwoordige stad. In een van deze hoogten werd voor enkele jaren het steenen standbeeld van een man ontdekt, in assyrischen stijl vervaardigd.

Een oude weg leidt van de perzik-boomgaarden van Damascus langs de oevers der Abana en over den Anti-Libanon naar de ruïnen van den tempel van den zonnegod te Baalbek. De tempel dagteekent uit den tijd der Antonijnen; ¹⁾ maar hij was gebouwd ter uitoefening van denzelfden eeredienst als van den tempel te Heliopolis, de stad van den zonnegod; en *die* tempel dagteekent uit onheuglijk oude tijden. Overblijfsels van een ouder tijdperk zijn nog zichtbaar in de reusachtige steenklompen, die dienst doen als fundamenten van den westelijken muur. Hunne bewerking doet ons denken aan Phoenicische bouwmeesters.

Baalbek was de heilige stad van de Beka, d. w. z. „de kloof”, tusschen den Libanon en Anti-Libanon, waar doorheen de rivier de Litâny zich een weg baant naar zee. Eénmaal wordt hij genoemd in het Oude Testament. Amos (I:5) zegt, dat de Heer „den grendel van Damascus zal verbreken, en zal uitroeien den inwoner uit Bikath-Aven” of Bikath-On, d. i. het Beka van On. De naam On herinnert ons, dat Heliopolis in Egypte, de stad van den egyptischen zonnegod, ook On werd genoemd; en hierbij ontstaat de vraag of de naam en de eeredienst van den syrischen On niet ontleend waren aan die van den egyptischen. Gedurende bijna twee eeuwen toch was Syrië een egyptische provincie, en de priesters van On in Egypte kunnen zich wel gevestigd hebben in de „kloof” der valleien van Coelo-Syrië.

1) Zoo worden de romeinsche keizers Antoninus Pius en Marcus Aurelius genoemd. De eerste regeerde van 138 tot 161, de tweede van 161 tot 180 na Chr.

Van Baalbek, de stad van „Baal van de Beká”, neemt de reiziger zijn weg over den Libanon en door de sneeuw van Jebel Sannîn — bijna 9000 voet hoog — naar de oude Phoenicische stad Beyrout. Van Beyrout wordt reeds melding gemaakt op de tafeltjes met spijkerschrift van Tel el-Amarna, onder den naam van Beruta of Beruna, „de waterputten”. Het was reeds een zeehaven van Phoenicië, en eene pleisterplaats op den hoogen weg, die langs de kust liep.

Het kustland was den Grieken en Romeinen bekend als Phoenicië, „het land van den palmboom.” Maar zijn eigen bewoners noemden het Kanaän, „de laaglanden”. Het omvatte niet alleen de strook bebouwde kustlanden, maar ook de westelijke hellingen van den Libanon. Phoenicische koloniën en buitenposten zijn gevestigd geweest meer in het binnenland, ver van de kust, zooals te Lais ¹⁾, het latere Dan, waar „het volk onbezorgd woonde” ²⁾, ofschoon „zij ver weg waren van de Sidoniërs”; of te Zemar (het latere Sumra) en Arka (dat nog denzelfden naam draagt). Het grondgebied der Phoeniciërs strekte zich zuidwaarts uit tot Dor (nu Tantûrah), waar het 't grensland der Philistijnen raakte.

Dát was Palestina, het beloofde land voor Israël. Het was een land van woeste en schilderachtige bergen, waartusschen hier en daar eenige strooken vruchtbare grond tusschen de zee en de bergkloof, waar de Jordaan doorheen stroomt, en uitlopende in de waterlooze woestijn van het zuiden. Het was bovendien een land van niet grooten omvang; niet veel meer dan honderd zestig mijlen lang en zestig mijlen breed. En dit grondgebied in zijn geheel was alleen gedurende de regeering van David en Salomo in het bezit der Israëlieten. De zeekust met hare havens was in handen der Phoeniciërs en Philistijnen; en ofschoon de Philistijnen een enkelen keer, tegen wil en dank, de oppermacht erkenden van den joodschen koning, hand-

1) (Richt XVIII:29).

2) Bedoeld is Richt. XVIII:7, waar de Staten-Vertaling heeft „het volk, zijnde gelegen in zekerheid.” Vert.

haafden de Phoeniciërs hunne onafhankelijkheid; en zelfs Salomo moest havenplaatsen vinden voor zijne kooplieden, niet aan de kust van zijn eigen koninkrijk, zooals het oorspronkelijk was, maar in de verafgelegen edomitische zeehavens Eloth en Ezeon-Geber, aan de golf van Agabah. Toen Juda Edom verloor, hield zijn buitenlandsche handel op te bestaan.

De Negeb, of woestijn van het zuiden, was toen, wat het nóg is, de schuilplaats van roovers en vrijbuiters. De Bedouïnen van tegenwoordig zijn de Amalekieten der Oudtestamentische geschiedenis. Toen, evenals nu, maakten zij de zuidelijke grens van Juda onveilig, de velden der landlieden verwoestende en plunderende, en als bondgenooten zich aansluitende bij iederen vijand, die van het zuiden een inval deed in het land. Saul heeft hen terdege getuchtigd, zooals de Romeinen en de Turken het later gedaan hebben; maar zij namen de les slechts voor korten tijd ter harte; want nauwelijks had de sterke hand, waarvoor ze ontzag hadden, zich weder teruggetrokken, of „de kinderen der woestijn” keerden als sprinkhanen terug tot hun prooi.

Het is zoo: de Bedouïnen zwerven nu om in de leemachtige vlakten, en kampeeren tusschen de moerassen van het meer Hûleh, waar in gelukkiger tijden hunne tegenwoordigheid onbekend was. Maar dat is het gevolg van een zwak en bedorven bestuur, alsmede van de ontvolking der laaglanden. Ook in het Oude Testament zijn er sporen van, dat de Amalekieten in tijden van regeeringloosheid en verwarring ver in het land doordrongen. In het lied van Debora en Barak wordt van Ephraïm gezegd, dat Amalek tegen hen gestreden heeft; en in overeenstemming daarmede wordt „Pirhathon in het land van Ephraïm” beschreven als liggende „op den berg van den Amalekiet” (Richt. XII: 15). Evenzoo is er ook op spijkerschrift-tafeltjes van Telel-Amarna dikwijls sprake van de „Plunderaars”, waarmede de Bedouïnen, de Shasu van de egyptische teksten, moeten bedoeld zijn, en die over het geheel altoos klaar schijnen geweest te zijn om een oproerigen vazal te helpen, of deel te nemen aan binnenlandsche onlusten.

De Libanon, de „witte” berg, had zijn naam van zijn glinsterende kalksteenrotsen. In de vóór-israëlitische dagen van Kanaän geloofde men, dat het de woonplaats der goden was, en er bestaan phoenicische inscripties, gewijd aan Baal-Libanon, den „Baal van den Libanon” ¹⁾. Hij was een bijzondere vorm van den zonnegod, die zijn zetel had op de bergketenen, die aan de oostzijde Phoenicië insluiten, en wiens geest verondersteld werd, op een of andere geheimzinnige wijze in de bergen zelve te wonen. Doch er waren bepaalde toppen, die zich boven al de andere ten hemel verhieven, en waar dientengevolge de heiligheid van den geheelen bergketen als in één middelpunt was samenge trokken. Wie aanbidden wilde, gevoelde zich in 't bijzonder op die hoogten dicht bij den God des hemels; en dáár werd om die reden het altaar gebouwd en het offer gebracht. Eén dezer toppen was de Hermon, „de gewijde”, welks naam de Grieken veranderden in Harmonia, den naam der vrouw van Agenor den Phoeniciër. Staande op den top van den Hermon kan men Palestina als het ware voor zich uitgespreid zien liggen, zooals het zuidwaarts zich uitstrekt naar de bergen van Juda. De muren van den tempel, die in den griekschen tijd gebouwd werd, waar oorspronkelijk niets dan een altaar stond, kunnen daar nog nagespeurd worden; en tegen de hellingen van den berg, of boven zijn gapende kloven, zijn de bouwvallen te zien van andere tempels van Baal — te Dêr el-'Ashair, te Raklek, te Ain Hersha, te Rashêyat-el-Fukhâr — alle wijzende naar het centraal-heiligdom op den top van den berg.

De naam Hermon, „de gewijde”, was slechts een bijnaam, en de berg had andere en meer bepaalde eigennamen. De Sidoniërs noemden hem Sirjon (Deut. III : 9), en elders nog weer heet hij Sion (Deut. IV : 48), indien dat tenminste geene bedorven lezing is voor Sirjon. Zijn amoritische naam was Senir (Deut. III : 9), die als Saniru voorkomt op eene assyrische

1) Vergel. hierbij Richt III : 3.

Vert.

inscriptie, en teruggaat tot de vroegste schemering der geschiedenis. Toen de Babyloniërs voor 't eerst hunne tochten tegen het Westen begonnen, lang vóór de geboorte van Abraham, was de naam Sanir reeds bekend. Toen werd hij gebruikt ter aanduiding van geheel Syrië, zoodat de beperking ervan tot den berg Hermon alleen, van later moet dagteekenen.

Een andere heilige bergtop was de Karmel, „het vruchtbare veld,” of misschien oorspronkelijk „het grondgebied van den god.” De berg Karmel is het eindpunt van den noordelijken bergketen, en het altaar op zijn top kon reeds van verre door phoenicische zeevaarders gezien worden. Hier riepen de priesters van Baäl te vergeefs tot hunnen god om regen, en hier was het altaar des Heeren, dat Elia bouwde.

De bergen van het zuiden hebben geen in het oog springenden bergtop of een voorgebergte, zooals de Hermon en de Karmel. Ook de Thabor behoort tot het noordelijk gebergte. Ebal en Gerizim alleen, boven Sichem, steken uit boven de anderen, en werden van de vroegste tijden af als verblijfplaatsen der godheid vereerd. De tempelberg te Jeruzalem had zijn heiligheid niet zoozeer aan zijn eigen gesteldheid te danken, als wel aan de stad, binnen welker gebied hij gelegen was. In werkelijkheid stak de naburige hoogte van Zion boven hem uit. De bergen van het zuiden waren meer hoogvlakten, dan verheven bergketens en op zichzelf staande hoogten.

Maar juist te dezer oorzaak hebben zij een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis der wereld. Zij waren niet te hoog om bewoonbaar te zijn, maar ook hoog genoeg om hunne bewoners tot beschutting te dienen tegen vijandelijken overval en in tijden van oorlog. Het gebergte van Efraïm, het stuk bergachtig land, waarvan Sichem en Samaria het middelpunt vormden en aan welks zuidelijk eindpunt de heilige stad Silo lag, vormde de natuurlijke kern van een koninkrijk, evenals het zuidelijk stuk, waarvan Hebron en Jeruzalem op dezelfde wijze de hoofdsteden waren. Hier waren valleijen en hooger gelegen landen, waar voedsel verbouwd kon worden, voldoende voor de behoeften der bevolking, terwijl de steden met hare

dikke en hooge muren moeilijk te naderen en nog moeilijker te veroveren vestingen waren. Het klimaat was gelijkmatig, ofschoon de winters koud waren; en het kweekte een ras van geharde krijgslieden en nijvere landbouwers. Het gebrek aan water was het eenige bezwaar; meestal was men afhankelijk van het regenwater, dat bewaard werd in vergaarbakken, die in de rotsen waren uitgehouwen.

Dit gedeelte des lands, dat gevormd werd door die zuidelijke bergen, was de eerste en laatste vesting van Israël; want feitelijk waren dat de koninkrijken Israël en Juda. Van daar uit, namelijk te Sichem, werd de eerste poging aangewend om eene monarchie te vestigen in Israël, en op die wijze de israëlietische stammen te vereenigen; en eveneens ging ook de tweede en met beter gevolg bekroonde poging van daar uit, onder Saul den Benjaminit en David den Judeër. De Israëlieten slaagden er nooit in, vasten voet te krijgen aan de zee kust, en hun bezit van de vlakte van Megiddo en de zuidelijke hellingen van den Libanon was een bron van zwakheid en niet van kracht. Het leidde tot den ondergang van het koninkrijk Israël. De noordelijke stammen in Galilea losten zich als het ware op in de oude bevolking, en hun land kreeg den naam van „Galilea der heidenen”¹⁾, in onderscheiding van het eigenlijke Israël. De vlakte van Megiddo bleef lang in het bezit van de Kanaänieten, en was tot het laatste toe blootgesteld aan invallen van de zijde der zee kust. Zij was eigenlijk het slagveld van Palestina. Het vijandelijke leger koos zijn weg langs de zee kust, en niet door de ongebaande wegen en gevaarlijke passen van het bergachtig binnenland; en de vlakte van Megiddo was, om zoo te zeggen, de brug, die toegang gaf tot het midden des lands. Als de vijand bezit genomen had van die vlakte, dan waren de bergbewoners van het noorden afgesneden van hunne broeders in het zuiden, en dan lag de weg naar het hart der bergen zelve voor hem open.

1) Zie Jes. VIII : 23 en Matth. IV : 15.

Vert.

Maar het in bezit nemen van die vlakte vereischte tevens het bezit van wagens en ruiters, en van een talrijk en welgeoeftend leger. De wijze van oorlogvoeren der bergbewoners, de guerilla-oorlog, was hier niets waard. De krijgskans was in het voordeel van den staat, die over de talrijkste legioenen en den grootsten rijkdom beschikte, d. i. aan de zijde van den aanvaller, en niet van den aangevallene.

In gunstiger positie was dientengevolge het koninkrijk Juda. Dit vormde een beter en minder uitgestrekt geheel, zonder open vlakte die verdedigd, of afgelegen grondgebied, dat beschermd moest worden. De hoofdstad lag hoog op de bergen, geducht versterkt door de natuur, en niet gemakkelijk te naderen door een vijandelijk leger. Terwijl Samaria als een weerlooze prooi bezweek voor de assyrische legermacht, was Jeruzalem nog getuige van den val van Nineve zelf.

Datgene nu, wat geldt voor de latere dagen der israëlietische geschiedenis, geldt evenzeer voor het tijdperk der aartsvaders. De sterkte van Palestina lag in zijn zuidelijke hooglanden; wie van deze bezit nam, was meester van het geheele land, en de weg lag voor hem open naar den Sinaï en naar Egypte. Maar het ging niet gemakkelijk ze te vermeesteren, en veldtocht op veldtocht was noodig, voor en aler een veroveraar er ongestoord bezit van kon nemen. In den tijd der achttiende egyptische dynastie, was Jeruzalem reeds de sleutel van Zuid-Palestina.

Als land had Palestina dus tweeërlei kenmerkende eigenaardigheid, en met zijne bevolking was dat vanzelf eveneens het geval. Het was een land van bergen en vlakten, van afgebroken hooglanden en rotsige zeekust. Zijn bevolking bestond eensdeels uit bergbewoners, bedrijvig, vaderlandslievend en arm, met eenige neiging tot ascetisme, en anderdeels uit zeelieden en kooplieden, ondernemend, rijk, en weelderig, met weinig gevoel voor vaderland of eenheid, het vergaderen van schatten beschouwende als het hoogste levensdoel. Aan de eene zijde gaf het der wereld de eerste lessen op het gebied van zeevaart en handel; aan de andere zijde heeft

het de menschheid onderwijs gegeven in den godsdienst.

In beide opzichten is de ligging van het land den arbeid des volks ten goede gekomen. Gelegen halverwege tusschen de twee groote rijken der oude Oostersche wereld, was het tegelijk de verkeersweg en het vereenigingspunt der beschaving van Egypte en Babylonië. Lang vóórdat Abraham naar Kanaän verhuisde, was zoowel de beschaving als de godsdienst van Babylon er ganschelijk doorgedrongen, en lang voor den Uittocht was het eene egyptische provincie geworden. Den veroveraar uit Azië versperde het den weg naar Egypte; en omgekeerd beveiligde het Azië tegen een overval uit Egypte. De wereldhandel liep door Palestina heen en had er zijn punt van ontmoeting; de kooplieden uit Egypte en Ethiopië konden in Palestina handel drijven met die uit Babylonië en het verre Oosten. Het was door de natuur bestemd tot een land van handel en verkeer.

En toch was Palestina, terwijl het op die wijze een verkeersweg vormde tusschen de beschaving van den Euphraat en die van den Nijl, een te smalle strook land om zelf een geducht koninkrijk te worden. Het rijk van David duurde niet veel langer dan één menschenleeftijd, en dat was nog tengevolge van den gelijktijdigen zwakken toestand zoowel van Egypte als van Assyrië. Met de Arabische woestijn aan de eene, en de Middellandsche Zee aan de andere zijde, was het onmogelijk dat Kanaän zich kon ontwikkelen tot een grooten staat. Zijn rotsen en bergen mochten een ras van geharde strijders en groote denkers kweeken, maar zij waren niet geschikt om een rijken en volkrijken staat in het aanzijn te roepen. De Phoeniciërs aan de kust werden zeewaarts gedreven, en moesten ter zee de bestaansmiddelen en den rijkdom zoeken, die hun eigen land niet geven kon. Palestina daarentegen was er op aangelegd om zich de denkbeelden en de beschaving van anderen ten eigendom te maken en daarvan de drager te worden, niet om zelf daarvan de schepper te zijn.

Maar wanneer die denkbeelden er eenmaal post gevat hadden, werden ze gewijzigd en met andere verbonden, veredeld en

gegeneraliseerd, zoodanig dat ze geschikt werden om algemeen eigendom te worden. Phoenicische kunst is alles behalve oorspronkelijk; hare grondbestanddeelen zijn deels aan Babylonië, deels aan Egypte ontleend; maar de verbinding dier bestanddeelen was het werk der Phoeniciërs, en juist die verbinding werd het erfdeel der beschaafde wereld. De godsdienst van Israël kwam uit de wildernis, van de hoogten van Sinai, en het palmenrijke Kades, maar het was in Palestina dat hij een vasten vorm aannam en zich ontwikkelde, totdat in de volheid des tijds de Messias geboren werd. Uit Kanaän zijn de profeten en het Evangelie gekomen, maar de Wet die daaraan voorafging, was van elders gebracht.

HOOFDSTUK II.

De bevolking van het land.

In de dagen van Abraham trok Kedor-Laomer, koning van Elam, en heer over de koningen van Babylonië, westwaarts met zijne babylonische bondgenooten, teneinde zijne oproerige onderdanen in Kanaän te tuchtigen. Het leger drong Palestina binnen van de oostzijde der Jordaan. In plaats van voort te rukken langs de zee kust, hield het de richting der Jordaanvallei. Eerst deed het een aanval op de hoogvlakte van Basan, en versloeg toen „de Refaïeten in Astheroth-Karnaïm, en de Zuzieten in Ham, en de Emieten in Shave-Kiriathaïm” (d. i. de vlakte van Kiriathaïm). Daarna trok het verder naar het gebergte Seïr, en onderwierp de Horieten „tot aan het effen veld van Paran, hetwelk aan de woestijn is.” Vandaar keerde het zich wederom naar het noorden, door de oase van En-Mispat of Kades-Barnea, en trok, na zoowel de Amalekieten als de Amorieten in Hazezon-Thamar verslagen te hebben, het dal van Siddim binnen. Daar had de slag plaats, die eindigde met de nederlaag van den koning van Sodom en zijne bondgenooten, die gevangelijk werden weggevoerd naar het noorden. Maar te Hoba „hetwelk is ter linkerhand van Damascus”, werden de in het land gevallen vijanden achterhaald en verslagen door „Abram den Hebreër,” die met zijne amorietische bondgenooten in de vlakte van Mamre woonde;

en de buit, dien zij behaald hadden, werd hun ontnomen ¹⁾).

Het verhaal geeft ons een beeld van de aardrijkskundige gesteldheid van Palestina en van zijn bevolking bij het begin van het tijdperk der aartsvaders. Vóór het einde van dat tijdperk waren de toestanden belangrijk gewijzigd; de oude steden waren voor het meerendeel blijven bestaan, maar nieuwe stammen hadden de plaats van de oude ingenomen, nieuwe koninkrijken waren verrezen, en de grenzen van weleer waren door nieuwe vervangen. De Amalekieten alleen bleven wat zij altijd geweest waren, de ontembare nomaden van de zuidelijke woestijn.

Refaim of „Reuzen” was een gewone bijnaam, die gegeven werd aan de voorhistorische bevolking van het land. Og, koning van Basan ten tijde van den Uittocht, was „alleen van de overige der reuzen overgebleven” (Deut. III: 11); maar zulke reuzen waren ook de Enakieten in Hebron, de Emieten in Moab, en de Zamzummiën in Ammon (Deut. II: 11, 20). Zonder twijfel waren zij de vertegenwoordigers van een ras, dat in vergelijking met de Hebreëen en met de Arabieren der woestijn bijzonder groot was; en de israelietische spionnen beschreven zichzelf „als sprinkhanen”, bij hen vergeleken (Num. XIII: 33). Het is echter mogelijk, dat de naam werkelijk een volksnaam was, die alleen toevalligerwijze geleek op den klank van het hebreeuwsche woord voor „reuzen”. Hoe dat wezen mag, zeker is het, dat op de lijst van veroverde kanaänietische steden, die de Pharao Thothmes III van Egypte liet ingriffelen op de muren van Karnak, de naam Astarte of Ashteroth Karnaim gevolgd wordt door dien van Anaurepâ, waarin Mr. Tomkins den naam On-Repha, „On van den Reus” of „On van de Reuzen” wil zien. Dicht in de nabijheid lag in later dagen Raphôn of Raphana ²⁾, Arpha van Dekapolis

1) Zie de geschiedenis van dezen krijgstocht van Kedor-Laomer, en van de overwinning die Abraham op hem behaalde, in Gen. XIV.

Vert.

1) Zie 1 Macc. V: 37.

(d.i. het land der tien steden)¹⁾, dat nu Er-Râfeh heet; en in Raphôn herkent men gemakkelijk eene herinnering aan de Refaim van Genesis.

Behoorden deze Refaim tot hetzelfde ras als de Emieten en de Enakieten, of werden deze laatsten Refaim of „Reuzen” genoemd, eenvoudig omdat zij de reusachtige voorhistorische bevolking van Kanaän vertegenwoordigden? De vraag kan gemakkelijker gedaan dan beantwoord worden. Wij weten uit het boek Genesis, dat Amorieten zoowel als Hethieten te Hebron woonden, of in de onmiddellijke nabijheid hiervan. Abram was woonachtig in de vlakte van Mamre²⁾, te samen met drie amorietische opperhoofden; en Hoham, koning van Hebron, die streed tegen Jozua, wordt geteld onder de Amorieten (Joz. X:3). De Enakieten kunnen diensvolgens wel een stam der Amorieten geweest zijn. Zij hielden zichzelve voor afstammelingen van Enak, een ouden kanaänietischen god, die bij de Phoeniciërs optreedt als de godin Onka. Maar daartegenover staat, dat de Amorieten te Hebron wel indringers kunnen geweest zijn; wij weten dat Hebron bepaaldelijk eene hethietische stad was, en de amorietische bondgenooten van Abram behoorden eerder te Mamre dan te Hebron tehuis. Het is evenzeer mogelijk, dat de Enakieten het vreemde bestanddeel der bevolking geweest zijn; wij vernemen niets van hen in de dagen der aartsvaders; en dan eerst wanneer de Israëlieten gereed staan om Kanaän binnen te trekken, verschijnen zij ten tooneele.

Og, de koning van Basan, was echter een Amoriet; daarvan hebben wij de zekerheid door Deuteronomium (III:8), en verder (vs. 11) wordt van hem gezegd, dat hij „alleen van de overige der reuzen was overgebleven.” De uitdrukking is opmerkelijk, omdat zij in zich sluit dat de oude bevolking voor het grootste gedeelte uit het land verdreven was. En dat was inderdaad het geval. Te Rabbath, de hoofdstad van Ammon,

1) Zie Matth. IV:25; Marc. V:20, VII:31.

2) De St. Vert. heeft: »aan de eikenbosschen van Mamre.” Zie echter de kantteekening bij Gen. XIII:18: »and. in de effene velden.” Vert.

was de bazalten sarkofaag ¹⁾ van den laatsten koning van Basan nog in wezen, maar de koning zelf en zijn volk waren niet meer. Ammonieten en Israëlieten hadden hun plaats ingenomen.

De kinderen van Ammon hadden bezit genomen van het land, dat eens toebehoorde aan de Zamzummim (Deut. II:20). Dezen worden Zummim genaamd in het verhaal van Genesis (XIV:5), en van hen wordt gezegd dat zij gewoond hebben in Ham. Maar Zummim en Ham zijn niets anders dan foutieve overschrijvingen van een tekst in spijkerschrift van het hebreuwsche Zamzummim en Ammon, en hetzelfde volk wordt bedoeld in Genesis en in Deuteronomium. In Deuteronomium wordt ook van de Emieten gewag gemaakt (Deut. II:10, 11. Ook Gen. XIV:5), terwijl daar tevens wordt aangewezen, waar zij gewoond hebben. Zij waren de bezitters van het land vóór de Moabieten, en evenals de Zamzummim waren zij „een groot en menigvuldig en lang volk” (Deut. II:10, 21), dat door de Moabieten zonder twijfel terzelfder tijd verdreven werd als toen de Ammonieten de Zamzummim overwonnen. De „vlakte van Kirjathaim”, d. i. der „twee steden”, moet gelegen hebben ten zuiden van de Arnon, waar Ar (Num. XXI:15, 28, en Deut. II:9, 18, 29) en Kir-haréseth ²⁾ stonden.

Zuidwaarts van de Emieten, in de rooskleurige bergen van Seir, naderhand in het bezit der Edomieten, hadden de Horieten zich gevestigd, wier naam algemeen gehouden wordt voor een afleiding van een hebreuwsch woord, dat „een hol” beteekent. Om die reden heeft men hen aangezien voor Troglodyten of holbewoners, en dus voor een wilden volksstam, die noch huizen noch vaste woonplaats had. Maar het is even-

1) Deut. III:11 staat »zijn bedstede van ijzer”. Bedstede kan, volgens de commentaren, ook zijn sarkofaag (letterlijk: vleeschverteeder, d. i. grafgesteente); en »ijzer” kan zijn = ijzersteen, bazalt of kalksteen.

Vert.

2) Zie over de verwoesting dezer stad 2 Kon. III:25.

Vert.

goed mogelijk, den naam in verband te brengen met een ander woord, dat „wit” beteekent, en alzoo in hen de vertegenwoordigers van een blank ras te zien. De naam Hor is verbonden met Bethlehem (1 Chron. IV:4), en Kaleb van den Edomitischen stam van Kenaz wordt „de zoon van Hur” genoemd (1 Chron. II:50). Er is geen reden om aan te nemen, dat er ooit holbewoners in dat deel van Palestina bestaan hebben.

De ontdekking van de ligging van Kades-Barnea hebben wij allereerst te danken aan Dr. Rowlands, en in de tweede plaats aan de archaeologische kennis van Dr. Clay Trumbull. Het is nu nog bekend als Ain Qadis, „de bron van Qadis”, en ligt verscholen tusschen de bergpartij, die in de zuidelijke woestijn zich verheft ongeveer halverwege tusschen het gebergte Seir en de Middellandsche Zee. Het water stroomt er nog uit de rots, frisch en helder, en voedt de oase die er omheen ligt. Door de natuur zelve is het aangewezen als verzamelplaats en „heiligdom” van de stammen der woestijn. De ligging der plaats in het midden des lands, de veiligheid die zij verschaft tegen een onverwachten aanval, en de overvloedige toevoer van water, dit alles te samen was geschikt om het te maken tot een En-Mizpat of „Bron van het strafgericht”, waar rechtszaken behandeld en wetten bekrachtigd werden. Hier was het, dat de Israëlieten jaar op jaar vertoefden gedurende hun omzwerving door de woestijn, en van hier uit werden ook de verspieders uitgezonden naar het Beloofde Land. In die dagen waren de bergen, die het omgaven, bekend als „het gebergte der Amorieten” (Deut. I:19, 20). Ten tijde van den inval der Babyloniërs waren de Amorieten echter niet zoover naar het zuiden doorgedrongen. Zij waren toen nog niet verder dan Hazezon Thamar, „het palmbosch” aan den westelijken oever der Doode Zee, hetwelk een later levend geslacht Engedi noemde (2 Chron. XX:2); En-Mispat was toen nog in de macht der Amalekieten, de beheerschers van „al het land” rondom (Gen. XIV:7).

De Amalekieten hadden zich toen nog niet met de Israëlieten vermengd, en zij waren dus nog Bedouïnen van zuiveren bloede.

Zij waren de Shasu of „Plunderaars” van de egyptische opschriften, soms ook de Sitti genaamd, de Sute der teksten in spijkerschrift. Evenals hun tegenwoordige nakomelingen, leefden zij van 't geen zij roofden van hunne meer vreedzame naburen. Evengoed als van Ismael, had het ook van de Amalekieten kunnen voorspeld zijn: „zijne hand zal tegen allen zijn, en de hand van allen tegen hem” (Gen. XVI: 12). Zij waren het wilde kroost der wildernis, en werden gehouden voor „de eersteling der Heidenen” of „der volken” (Num. XXIV: 20)¹⁾.

Van En-Mispat trokken de babylonische legerscharen noordwaarts langs de westzijde der Doode Zee. Jeruzalem aan de linkerhand latende liggen, daalden zij af in het dal Siddim, waar zij zich bevonden in de Jordaan-vlakte, en bijgevolg in het land der Kanaänieten. Zòò wordt het ook in het boek Numeri verhaald: „de Amalekieten wonen in het land van het zuiden; maar de Hethieten en de Jebusieten wonen op het gebergte; en de Kanaänieten wonen aan de zee en aan den oever der Jordaan” (Num. XIII: 29).

Het woord Kanaän beteekent, zooals wij reeds zeiden, de „laaglanden”, en het komt nu eens in een langeren, dan weêr in een korteren vorm voor. De kortere vorm wordt door de Grieken Khna geschreven. Op de tafeltjes van Tel el-Amarna is het Kinakhkhi, terwijl de langere vorm Kinakhna is. Deze langere vorm komt alleen voor in de teksten in hieroglyphenschrift. Daar lezen wij, hoe Seti I de Shasu of Amalekieten van de oostelijke grens van Egypte verjoeg naar het „land Kana'an”, en zich meester maakte van hunne vesting, die denzelfden naam draagt als de plaats die Majoor Conder heeft aangewezen in Khurbet Kan'an bij Hebron. De langere vorm bleef ook onder de Israelieten bewaard, evenals onder de Phoeniciërs, de oorspronkelijke bewoners der zeekust. Munten van Laodicea aan den Orontes dragen het opschrift: „Laodicea, een stad in Kanaän”, en Augustinus verzekert, dat in zijn tijd

1) In den engelschen bijbel staat dan ook: „the first of the nations.”

Vert.

het landvolk van Carthago in Noord-Afrika, wanneer men hun vroeg naar hun afkomst, nog steeds ten antwoord gaven, dat zij Kanaänieten waren (Epist. ad Rom. 13).

In vervolg van tijd heeft de naam Kanaän geografisch een beteekenis gekregen van veel breeder omvang dan hij oorspronkelijk had. Evenals Philistea, het land der Philistijnen, de aanduiding werd van geheel Palestina, zoo werd met Kanaän, het land van de Kanaänieten der kust en der vallei, later het geheele land tusschen de Jordaan en de zee bedoeld. In die beteekenis wordt reeds in de spijkerschrift-tafeltjes van Tel el-Amarna van Kanaän gesproken. Reeds in de eeuw vóór den Uittocht omvatte Kinakhna of Kanaan ongeveer het gansche land, dat nu bedoeld is met Palestina. Het was feitelijk de landstreek ten zuiden van „het land der Amorieten”, en dit laatste lag onmiddellijk ten noorden van de wateren van Merom.

In de geografische tafel in het 10de Hoofdstuk van Genesis wordt Kanaan vermeld als een zoon van Cham en als de broeder van Mizraim of Egypte. Daarin hebben wij een aanwijzing van den tijd, tot welken dat bericht moet opklimmen. Er is slechts één tijdperk in de geschiedenis geweest, waarin Kanaän geografisch beschreven kon worden als een broeder van Egypte, namelijk het tijdperk der achttiende en der negentiende dynastie, toen het een tijdlang een provincie der Pharao's was. In geen anderen tijd is het nauw verbonden geweest met de zonen van Cham. In een vroeger tijdvak stond het eerder in betrekking met Babylonië dan met het Nijldal, en met den val der negentiende dynastie kwam er voor goed een eind aan de heerschappij van Egypte over een gedeelte van Azië.

Sidon, zoo vernemen wij verder, was de eerstgeborene van Kanaän (Gen. X : 15). De stad van dien naam maakte er aanspraak op, de oudste der Phoenicische steden te zijn in de „laaglanden” van de kust. Zij was gegroeid uit eene verzameling visschershutten, en Said, de god der visschers, bleef tot het laatst haar schutsheer. De visschers werden na verloop van tijd zeevaarders en voornamelijk kooplieden, en het zeedier, waarnaar zij vischten, was de purperslak met haar kostbare kleurstof. De

stichting van Tyrus, de stad der „rots", die in later dagen de oppermacht over Phoenicie aan Sidon betwistte, was van jonger datum. Aan Herodotus werd verhaald, dat de groote tempel van Baäl Melkarth, „de koningin der stad", dien hij daar zag, gebouwd was drie en twintig eeuwen voordat hij de stad bezocht. Maar Sidon was nog ouder, ouder zelfs dan Gebal, de heilige stad der godin Baältis.

De breeder geografische beteekenis, die de naam Kanaan kreeg, staat in verband met de uitbreiding van het land niet alleen aan den zeekant, maar ook aan de andere zijde. Hethieten en Amorieten, Jebusieten en Girgasieten, Hevieten en de volken van den zuidelijken Libanon werden allen getrokken binnen de grenzen van het grootere Kanaan, en werden daarom zijne zonen genoemd. Zelfs Hamath maakte aanspraak op het recht van te worden opgenomen in den broederkring. Het is naar waarheid gezegd: „en daarna zijn de huisgezinnen der Kanaänieten verspreid" (Gen. X : 18).

Hethieten en Amorieten waren saamgesmolten zoowel in het noorden als in het zuiden. Kades aan den Orontes, de zuidelijke vesting van het Hethieten-rijk in het noorden, lag, zooals de egyptische gedenkschriften ons mededeelen, in het land der Amorieten, terwijl in het zuiden Hethieten en Amorieten zich met elkander vermengd hadden te Hebron, en Ezechiël (XVI : 3) verklaart, dat Jeruzalem van tweeërlei maagschap was, zeggende: „uwe geboorten zijn uit het land der Kanaänieten; uw vader was een Amoriet, en uwe moeder eene Hethietische". Ook hebben nieuwere onderzoekingen bewezen, dat Hethieten en Amorieten volken waren, zeer verschillend van geaardheid en oorsprong. Over de Hethieten worden wij in menig opzicht ingelicht door de inscripties in hieroglyphen- zoowel als door die in spijkerschrift. De Khata der egyptische teksten waren de geduchtste macht van West-Azië, waarmede de Egyptenaren der achttiende en negentiende dynastie te doen hadden. Zij waren stammen van bergbewoners uit het gebied van den Taurus, die naar de vlakten van Syrie afgedaald en zich daar gevestigd hadden te midden eener Arameesche bevolking. Karchemis

aan den Euphraat werd een hunner syrische hoofdsteden, die den heirweg beheerschte, waarlangs de kooplieden hun handelswaren en de legerhoofden hun troepen vervoerden van het oosten naar het westen. Thothmes III, de veroveraar van West-Azië, beroemt zich op de geschenken, die hij ontving uit „het groote land van Khata”, naar het schijnt „het groote” genaamd om het te onderscheiden van een ander, kleiner land van Khata, nml. dat der Hethieten van het zuiden.

De spijkerschrift-tafeltjes van Tel el-Amarna stellen, tegen het einde der achttiende dynastie, de Hethieten voor als voortdurend zuidwaarts trekkende en de syrische bezittingen van den Pharao bedreigend. Weerspannige Amorieten en Kanaänieten zagen naar hen uit om hulp, en „het land der Amorieten” in het noorden van Palestina kwam in hun bezit. Toen de eerste Pharao's van de negentiende dynastie beproefden, het egyptische gebied in Azië te heroveren, zagen zij zich geplaatst tegenover de meest geduchte tegenstanders. Tegen Kades en „den grooten koning der Hethieten” werden de egyptische legers te vergeefs in het veld gebracht, en na een oorlog van twintig jaren was Ramses II, de Pharao der verdrukking, genoodzaakt vrede te sluiten. Een offensief en defensief verbond werd tusschen de beide mededingers gesloten, en Egypte was voortaan gedwongen, op voet van gelijkheid met de Hethieten te onderhandelen.

De Khattâ of Khatâ der assyrische opschriften zijn reeds eene in verval gerakende macht. Zij zijn verbrokken in een aantal afzonderlijke staten of koninkrijken, van welke Karchemis de rijkste en voornaamste is. Zij zijn reeds bezig terug te trekken naar de bergen van Klein-Azië, vanwaar zij gekomen zijn. Maar hun gebied in Syrie blijft nog geruimen tijd in hun bezit. Tijdens de regeering van David waren er nog Hethieten te Kades. Hethieten-vorsten konden hunne diensten leenen aan Israel in den tijd van Elisa (2 Kon. VII: 6), en het was niet vóór het jaar 717 v. Chr. dat Karchemis door Sargon van Assyrie veroverd, en de transporthandel vandaar naar Nineve verplaatst werd. Maar toen de Assyriërs voor het eerst bekend werden met het kustland der Middellandsche Zee, waren de

Hethieten de beheerschers van zulk een uitgestrekt gebied, dat de geheele landstreek naar hen genoemd werd. Op dezelfde wijze als „Palestina” of „Kanaan”, werd de benaming „land der Hethieten” voor de Assyriërs de aanduiding, niet alleen van Noord-Syrië en den Libanon, maar ook van Zuid-Syrië. Zelfs Achab van Israel en Baézade Ammoniet worden door Salmaneser II gerekend onder de koningen van dat land.

Dit gebruik van dien naam door de Assyriërs wordt opgehelderd door het bestaan van een hethietischen stam te Hebron, in het verst afgelegen zuidelijk deel van Palestina. Verschillende pogingen zijn door ongeloovige critici gedaan, om zich van deze laatstgenoemden te ontdoen; maar de opgaven in Genesis worden bevestigd door Ezechiels verhaal van de stichting van Jeruzalem. Zij stemmen daarenboven volkomen overeen met hetgeen de oude gedenkteekenen vermelden. Zooals wij gezien hebben, ligt in de inscriptie van Thothmes III opgesloten, dat er reeds in zijne dagen een tweede, kleiner land der Hethieten bestond, en het groote babylonische werk over sterrekunde maakt gewag van de Hethieten, waaruit blijkt dat dezen reeds in zeer oude tijden bekend waren.

Assyrische en babylonische teksten zijn niet de eenige getuigenissen van het spijskerschrift, die melding maken van de „Khata” of Hethieten. Hun naam wordt eveneens aangetroffen op de monumenten der koningen van Ararat of Armenië, die regeerden in de negende en achtste eeuw vóór onze jaartelling, en die het spijskerschrift overgenomen hadden van Nineve. Maar de Khata van deze armenische teksten woonden heel wat noordelijker dan de Hethieten van den Bijbel en van de egyptische en assyrische monumenten. Het land, dat zij bewoonden, lag in oostelijk Klein-Azië in de nabijheid van het latere Malatijeh. Werkelijk behoorden zij hier oorspronkelijk thuis.

Dank zij de egyptische kunstenaars, hebben wij een juiste kennis van het hethietisch type. Het was niet mooi: een lange, recht-voorstekende neus, terwijl kin en voorhoofd weinig ontwikkeld waren. De wangen waren hoekig met vooruitstekende jukbeenderen, en het gezicht was baardeloos. De huidkleur

der Hethieten was geel; hun haar en oogen waren zwart. Zij schijnen hun haar gedragen te hebben in drie lange vlechten, die over den rug hingen, evenals de staart van een Chinees, en iets kenmerkends was ook dit, dat zij laarzen droegen met opstaande punten.

Men zou kunnen meenen, dat de egyptische kunstenaars een caricatuur van hun tegenstanders geteekend hebben. Maar dat is niet zoo. Precies hetzelfde profiel, soms zelfs nog leelijker, is te zien op de hethietische monumenten, die gebeiteld zijn door de beeldhouwers van het volk zelf. Dat is juist een der zekerste bewijzen, dat deze monumenten, met hunne nog niet ontcijferde opschriften, van hethietischen oorsprong zijn. Zij zijn afkomstig van het volk, dat gelijkelijk door Israëlieten, Egyptenaars, Assyriërs en Armeniërs Hethieten genaamd werd.

Een scherpe tegenstelling met de Hethieten vormden de Amoriëten. Ook zij zijn afgebeeld op de muren der egyptische tempels en graven. Terwijl het hethietisch type heenwijst naar het mongoolsche ras, vertoont de Amoriet het europeesche type. Zijn neus is smal en eenigszins spits, zijn lippen en neusvleugels zijn dun, zijn jukbeenderen hoog, zijn mond is vastberaden en welgevormd, zijn voorhoofd verstandig. Hij heeft fraaie bakkebaarden, die uitloopen in een puntbaard. Te Abu-Simbel is de huidkleur mat-geel geschilderd — bij de Egyptenaars gelijkstaande met wit — de oogen blauw, baard en wenkbrauwen rood. Te Medinet Habu is zijn huid, zooals Prof. Petrie het uitdrukt, „eerder bleekrood dan vleeschkleurig”, terwijl zij in een grafkelder van de achttiende dynastie te Thebe wit is geschilderd, en de oogen en het haar een lichte roodbruine kleur hebben.

Uit alles blijkt, dat de Amoriëten behooren tot hetzelfde volkstype als de blauwoogige Lybiërs der egyptische monumenten, wier huidige nakomelingen de Kabylen en andere Berber-stammen van Noord-Afrika zijn. Het uiterlijk van laatstgenoemden is niet slechts europeesch, maar zij maken ook aanspraak op bijzondere verwantschap met de blonde „goudharige” Kelten. Hun hooge gestalte komt ook zeer goed overeen met

hetgeen in het Oude Testament van de Amorieten gezegd wordt, want ook zij worden daar gerangschikt onder de Refaim of „reuzen”, met wie vergeleken de Israëlieten „als sprinkhanen” waren.

Terwijl de Kanaänieten woonden in de laaglanden, „aan de zee en aan den oever der Jordaan”, woonden de Amorieten op het gebergte (Num. XIII : 29). Dit is weder in overeenstemming met hun europeesche verwantschap. Zij konden het best aarden in de koelere en hoogere berglucht, evenals tegenwoordig de Berber-stammen van Noord-Afrika. Het blonde, blauwoogige ras kan beter tegen de koude dan tegen de hitte.

Amorietische stammen en koninkrijken waren te vinden in alle deelen van Palestina. Zuidwaarts lag, gelijk wij gezien hebben, Kades-Barnea in „het gebergte der Amorieten”, terwijl Kedor-Laomer hen aantrof aan den westelijken oever der Doode Zee. Toen Abraham zijne tenten opsloeg in de vlakte boven Hebron, was deze in het bezit van drie amorietische vorsten; en ten tijde der verovering van Kanaan door Israël, waren Hebron en Jeruzalem, Jarmuth, Lachis en Eglon alle Amorietisch (Joz. X : 5). Jacob gaf aan Jozef de verzekering, dat het erfdeel van zijn stam zou liggen in dat gedeelte van Sichem, hetwelk de aartsvader „uit de hand der Amorieten genomen” had (Gen. XLVIII : 22), en aan de oostzijde der Jordaan lagen de amorietische koninkrijken van Og en Sihon. Maar de egyptische opschriften, en meer bepaald de tafeltjes van Tel el-Amarna zeggen ons, dat de hoofdzetel der amorietische macht onmiddellijk noordwaarts van Palestina lag. Hier was „het land der Amorieten”, waarvan dikwijls melding wordt gemaakt door de gedenkteekenen als het land, zich uitstrekkende in de bergketenen van den Libanon en Anti-Libanon, van den Hamath zuidwaarts tot den Hermon. Ten oosten was het begrensd door de woestijn, ten westen door de steden van Phoenicië.

In oude tijden, lang vóór de dagen van Abraham, moeten de Amorieten reeds de overheerschende bevolking in dit deel van Syrie geweest zijn. Toen de babylonische koning, Sargon van Akkad, zijn zegevierende wapenen richtte naar de kusten der Middellandsche Zee, was het tegen „het land der Amorieten”

dat hij zijne veldtochten ondernam. Van dien tijd af was dat de naam waaronder Syrie, en meer bepaaldelijk Kanaan, bij de Babyloniers bekend was. De breeder geografische beteekenis, welke die benaming bij dezen kreeg, was van denzelfden aard als die van „Hethieten” bij de Assyriërs, van „Kanaan” bij de Israëlieten, en van „Palestina” in ons spraakgebruik. Maar daaruit blijkt, welk een belangrijke rol de Amorieten gespeeld hebben in wat wij nog moeten noemen het voorhistorisch tijdperk van Syrië, en tevens welk een uitgestrekt gebied zij in hun macht moeten gehad hebben.

Natuurlijk volgt hieruit niet, dat dit gansche gebied door hen in bezit werd genomen op een en denzelfden tijd. Met zekerheid weten wij, dat de verovering van het noordelijk deel van Moab door den amorietischen koning Sihon slechts kort voor den inval der Israëlieten plaats vond, en een gedeelte van den Amorietischen zegezang op die gebeurtenis is bewaard gebleven in het boek Numeri. „Er is een vuur uitgegaan uit Hesbon” — zoo heet het daar — „eene vlam uit de stad van Sihon; zij heeft verteerd Ar der Moabieten, en de heeren der hoogten van de Arnon. Wee u Moab! Gij volk van Kamoz zijt verloren! hij heeft zijne zonen, die ontliepen, en zijne dochters in de gevangenis geleverd aan Sihon, den koning der Amorieten”¹⁾. In het zuiden schijnen de Amorieten niet voorbij Hazezon-Thamar getrokken te zijn, terwijl de tafeltjes van Tel el-Amarna het waarschijnlijk maken, dat in den tijd toen zij geschreven werden, noch Bazan noch Jeruzalem in het bezit der Amorieten waren. Het is mogelijk, dat de amorietische veroveringen in het zuiden een der gevolgen waren van den val van het egyptische rijk en van den inval der Hethieten.

Tusschen de Hethieten en de Amorieten plaatst de geografische tafel van Genesis de Jebusieten, en het boek Numeri constateert evenzoo, dat „de Hethieten en de Jebusieten en de Amorieten wonen op het gebergte.” (Num. XIII : 29). De Jebusieten echter waren slechts de plaatselijke stam, die in de dagen

1) Num. XXI : 28, 29.

der inbezitneming van Kanaan door de Israëlieten Jeruzalem bezet hield, en zij waren, wat hun afkomst betreft, waarschijnlijk of Hethieten of Amorieten. In ieder geval is er geen spoor van hen te vinden op de in spijkerschrift vervatte stukken van Tel el-Amarna. Integendeel, in deze is Jeruzalem nog alleen bekend onder zijn ouden naam Uru-salim; op den naam Jebus is er geen enkele toespeling.

Maar die stukken doen ons zien, dat Ebed-Tob, de koning van Jeruzalem en nederige vazal van den Pharaö, zeer in het nauw was gebracht door zijne vijanden, en dat, in weerwil van zijne dringende beden om hulp, de Egyptenaren niet in staat waren eenige hulp te zenden. Zijne vijanden waren de „Khabiri” of „Verbondenen”, van wie men niet recht weet, wie ze eigenlijk geweest zijn, maar die bijgestaan werden door het Bedouinenhoofd Labai en zijne zonen. Een voor een werden de steden, die tot het gebied van Jeruzalem behoorden, door zijne tegenstanders veroverd, en ten slotte, zooals een ander tafeltje ons zegt, viel Ebed-Tob zelf met zijn hoofdstad den vijand in handen. Misschien was het deze gebeurtenis waardoor Jeruzalem een Jebusietische stad werd. Indien dat zoo is, dan hebben wij in de vijanden van Ebed-Tob de Jebusieten van het Oude Testament te zien.

De Girgasiet wordt genoemd na den Amoriet (Gen. X : 16); maar wie hij mag geweest zijn, is moeilijk te zeggen. In het egyptische heldendicht, vervaardigd door den hofdichter Pentaur, ter herinnering aan de heldendaden van Ramses II in zijnen strijd met de Hethieten, wordt tweemaal melding gemaakt van „het land Qarqish.” Het was één der landen, die troepen geleverd hadden aan het hethietische leger. Maar het schijnt gelegen te hebben in Noord-Syrie, zoo niet in Klein-Azië, zoodat het niet gemakkelijk te begrijpen is hoe „de Girgasiet” kon gerekend worden onder de zonen van Kanaän, tenzij wij mogen onderstellen, dat een deel dier bevolking den stroom der Hethieten gevolgd is en zich gevestigd heeft in Palestina. De Hivvieten, wier naam volgt op dien der Girgasieten (Gen. X : 17), zijn eenvoudig de „dorpbewoners” of fellahs, in tegen-

stelling met de stedelingen. Zij heeten dus evenzoo als de Ferezieten, die genoemd worden in Gen. XV:20, en wier naam dezelfde beteekenis heeft. Maar terwijl de Ferezieten bepaaldelijk de landelijke bevolking uitmaakten van Zuid-Palestina, waren dat de Hivvieten van het noorden. Op twee plaatsen schijnt de naam werkelijk gebruikt te zijn als volksnaam; eens in Gen. XXXVI:2, waar wij lezen, dat Ezau zich tot vrouw nam de kleindochter van „Zibeon den Heviet”; en eens in Joz. XI:3, waar melding gemaakt wordt van „de Hevieten onder aan Hermon, in het land van Mizpa.” Maar eene vergelijking van eerstgenoemde plaats met een later gedeelte van hetzelfde hoofdstuk (vs. 20, 24, 25), bewijst dat „Heviet” een bedorven lezing is voor „Horiet”, terwijl het waarschijnlijk is, dat in Joz. XI:3 „Hethiet” moet gelezen worden in plaats van „Heviet”.

De laatste vier zonen van Kanaän vertegenwoordigen steden, en geen stammen. Arka, dat Irqat heet op de tafeltjes van Tel el-Amarna, en nu bekend is als Tel 'Arqa, was een der meer in het binnenland gelegen steden van Phoenicië, in het gebergte tusschen den Orontes en de zee. Sin, waarvan Tiglath-pileser III gewag maakt, is in dezelfde buurt gelegen, evenals Zemar (nu Sumra), dat, gelijk Arvad (het tegenwoordige Ruâd), herhaaldelijk genoemd wordt in de berichten van Tel el-Amarna. Het was destijds eene belangrijke phoenicische vesting — „gelijk een vogel op een rots gezeten” — en stond onder het bestuur van den landvoogd van Gebal. Arvad was eveneens een belangrijke plaats als zeehaven, en zijne schepen werden zoo wel voor den oorlog als voor den handel gebruikt. Wat Hamath betreft (nu Hamah), het Khamat en Amat der assyrische teksten, het was reeds een stad van den eersten rang in de dagen der achttiende egyptische dynastie. Thothmes III telt het onder zijne veroveringen in Syrie, onder den naam Amatu; en Ramses III eveneens. De daar ontdekte hethietische inscripties doen ons zien, dat het, evenals Kades aan den Orontes, eens in de macht der Hethieten kwam.

Ziedaar de volkerenkaart van Palestina in het tijdperk der aartsvaders. Kanaänieten in de laaglanden, Amorieten en He-

thieten in de hooglanden betwistten elkander de opperheerschappij. In de woestijn in het zuiden woonden de Amalekieten-Bedouïnen, altijd gereed om hunne rustige naburen uit te plunderen en te vermoorden. Het gebergte van Seir was in het bezit der Horieten, terwijl voorhistorische stammen, die waarschijnlijk behoorden tot het amorietische ras, de hoogvlakte ten oosten van de Jordaan bewoonden.

Dit was het Palestina waarheen Abraham verhuisde, maar dat ten gevolge daarvan eene groote verandering zou ondergaan. Voordat er vele geslachten waren voorbijgegaan, namen Moab en Ammon, de kinderen van zijnen neef, de plaats in van de oude bevolking van het oostelijk tafelland, terwijl Edom zich vestigde in het gebergte Seir. Nog enkele geslachten verder, en ook Israëel trok Kanaän, zijn erfdeel, binnen. De Amorieten werden uitgeroeid of schatplichtig, en de Jordaan- en Kisonvalleïen werden in bezit genomen door de binnengedrongen stammen. De steden, ver in het zuiden des lands, waren reeds in handen der Philistijnen, en de vreemdelingen uit Caftor hadden er de Avieten van een vroeger tijdperk verdrongen.

Intusschen was het land meer dan eens overstroomd door vreemde veroveraars. Kanaän was onderworpen geweest aan Babylonië, en had in ruil voor zijn onafhankelijkheid het geschenk der babylonische beschaving ontvangen. Vervolgens was het Egypte, dat er binnendrong op zijn tocht ter verovering van Azië, en Kanaän werd een tijd lang eene egyptische provincie. Maar de egyptische overheersching nam op haar beurt een einde, en Palestina werd de prooi van andere indringers: de Hethieten en de Bedouïnen, het volk van Aram Naharaim en de horden uit het noorden. Egyptenaars en Babyloniërs, Hethieten en Mesopotamiërs vermengden zich met de vroegere bewoners des lands, en wischten de oude grensscheidingen uit. Voordat het tijdperk der aartsvaders ten einde was, had de volkerenkaart van Kanaän een algeheele verandering ondergaan.

HOOFDSTUK III.

De Babyloniers in Kanaän en de verovering door Egypte.

De eerste schemerachtige aanduidingen van Kanaän's aloude geschiedenis krijgen wij uit de babylonische stukken in spijkerschrift. Babylonië was nog niet onder één hoofd vereenigd. Van tijd tot tijd stond er een vorst op, wiens veroveringen hem veroorloofden aanspraak te maken op den titel van „koning van Sumer en Akkad,” van Zuid- en Noord-Babylonië; maar lang duurde dat nooit, en dikwijls beteekende het niets anders dan het bezit der opperheerschappij over de andere heerschers des lands.

Het was in de dagen toen Babylonië aldus verdeeld was in meer dan één koninkrijk, dat het eerste chaldeeuwsche rijk, waarvan wij weten, gevormd werd door de militaire bekwaamheid van Sargon van Akkad. Sargon was van semietische afkomst, maar naar het schijnt van nederige geboorte. Aan zijn vader, Itti-Bel, wordt niet de titel van koning gegeven, en de latere legenden, die zich om zijnen naam vormden, vertellen, dat zijn moeder iemand van geringen stand was, dat hij niet wist wie zijn vader was, en dat zijns vaders broeder in het bergland woonde. Heimelijk ter wereld gebracht in de stad Azu-pirani, „van waar de olifanten voortkomen”, werd hij door zijn moeder in een biezenkistje, dat met pek besmeerd was, toevertrouwd aan de wateren van den Euphraat. De rivier

droeg het kind naar Akki, den Besproeier des lands, die medelijden met hem had, en het opvoedde als zijn eigen zoon. Zoo werd Sargon een landbouwkundige en hovenier, evenals zijn pleegvader, totdat de godin Istar hem zag en liefkreeg, en hem zijn koninkrijk en kroon gaf.

Hoe ook in werkelijkheid de geschiedenis mag geweest zijn van Sargons opkomst, zeker is het, dat hij zich de verkregen macht waardig betoonde. Hij bouwde zich een hoofdstad; mischien Akkad bij Sippara; en daar legde hij een bibliotheek aan, die allengs voorzien werd van een goeden voorraad leemtafeltjes met de geschriften van verschillende schrijvers. De standaardwerken over sterrekunde en waarzeggerskunst werden er voor bijeengebracht. Van die over sterrekunde werd het eerste geruimen tijd later door Berossus in het grieksch vertaald. Maar bij het nageslacht bleef de herinnering aan Sargon voornamelijk leven als veroveraar en als stichter van het eerste semietische rijk in West-Azië. Hij versloeg zijne mededingers in zijn vaderland, en maakte zich meester van de heerschappij over Noord-Babylonië. Daarna trok hij naar Elam in het Oosten, en verwoestte er de velden. Vervolgens wijdde hij zijn aandacht aan het westen. Viermaal maakte hij een tocht naar „het land der Amorieten”, totdat het ten laatste volkomen onderworpen was. Zijn laatste veldtocht duurde drie jaren. De landen „van de zee der ondergaande zon” erkenden zijne oppermacht, en hij vereenigde ze met zijne vroegere veroveringen tot „één enkel” rijk. Aan de kust der Middellandsche Zee richtte hij standbeelden voor zich op als gedenkteekenen zijner overwinningen, en door hem was het, dat de berooving van Cyprus „oversloeg naar de landen der zee.” Tegen het einde zijner regeering brak er in Babylonië een opstand tegen hem uit, en werd hij belegerd in de stad Akkad; maar hij „deed een uitval en sloeg” zijn vijanden, en verdelgde hen geheel. Daarop volgde zijn laatste veldtocht tegen Noord-Mesopotamië, van waar hij wederkeerde met vele gevangenen en rijken buit.

Sargon's zoon en opvolger was Naram-Sin, „de lieveling

van den Maangod", die de veroveringen van zijnen vader voortzette. Zijn tweede veldtocht was die tegen het land Magan, onder welken naam Midian en het schiereiland van den Sinai aan de Babyloniërs bekend waren. Het gevolg van dezen veldtocht was, dat hij Magan aan zijn rijk toevoegde en diens koning gevangen nam.

De kopermijnen van Magan, die vermeld worden in een oude babylonische geographische lijst, waren oorzaak dat zoowel de Babyloniërs als de Egyptenaren haakten naar het bezit van dat land. Wij vinden de Pharaos der derde dynastie reeds bezig bezettingen te leggen en mijnwerkers-koloniën te vestigen in de provincie Mafkat, zooals zij die noemden, en de Bedouïnen, die hen dwarsboomden, over de kling te jagen. De geschiedenis van Naram-Sin bewijst, dat de verovering van dat gebied eveneens in de bedoeling der babylonische vorsten lag reeds in het begin hunner geschiedenis. Maar terwijl de weg van Egypte naar den Sinai kort en gemakkelijk was, was die van Babylonië daarheen lang en moeilijk. Voordat een babylonisch leger het schiereiland kon binnentrekken, moest het in den rug gedekt zijn tegen Syrië. De verovering van Palestina was inderdaad noodzakelijk, voordat de kopermijnen van Sinai in het bezit der Babyloniërs konden komen.

Daarom was de bevestiging van Sargon's rijk in het westen noodig, voordat de inval in het land Magan kon plaats hebben, en bijgevolg bleef die inval weggelegd voor Naram-Sin. De vader had den weg gebaad; de zoon verwierf den grooten prijs — de bron van het koper, dat in de oude wereld gebruikt werd.

Het feit dat geheel Syrië in de jaarboeken van Sargon beschreven wordt als „het land der Amorieten,” toont aan, niet alleen dat de Amorieten de heerschende bevolking in het land waren, maar ook dat zij zich tot ver naar het zuiden moeten uitgebreid hebben. Het „land der Amorieten” vormde de basis en het uitgangspunt voor Naram-Sin's expeditie naar Magan. Derhalve moet het zich hebben uitgestrekt tot de zuidelijke grens van Palestina, zooal niet verder. De weg, waarlangs

zijne legers optrokken, moet wel dezelfde geweest zijn als die waarlangs later Kedor-Laomer trok, en moet hem gevoerd hebben door Kades-Barnea. Waren de Amorieten misschien reeds in het bezit van het bergland waarin Kades lag, en was dit wellicht hun meest zuidelijk gelegen gebied?

Er waren, behalve de algemeene naam van „het land der Amorieten,” nog andere namen waaronder Palestina en Syrië aan de oude Babyloniërs bekend waren. Een van die was Tidanium of Tidnum; een andere was Sanir of Shenir; en dan nog een, waarvan de lezing onzeker is; misschien Khidhi of Titi.

Mr. Boscauwen heeft gewezen op eene bijzonderheid, die zeer zeker eenige aandacht verdient. De eerste babylonische vorst, die doordrong in het schiereiland van den Sinai, droeg een naam, samengesteld met dien van den Maangod, en daarin hebben wij een getuigenis van eene bijzondere vereering van die godheid. Nu is de naam van den berg Sinai eveneens afgeleid van dien van den babylonischen Maangod Sin. Het was de hooggelegen plaats, waar de god van oude tijden af moet zijn aanbeden geweest onder zijnen babylonischen naam. Dat wijst dus op babylonischen invloed, zoo niet op de aanwezigheid van Babyloniërs op die plaats. Zou het ook kunnen zijn, dat de berg, waar de God van Israël zich later openbaarde aan Mozes, door Naram-Sin, den chaldeeuwschen veroveraar, gewijd was aan den Maangod van Babel?

Indien dat werkelijk het geval was, zou het meer dan tweeduizend jaren vóór den uittocht van Israël geweest zijn. Nabonedes, de laatste koning van het latere babylonische rijk, die een voorliefde had voor oudheidkundige onderzoekingen, deelt ons mede, dat Naram-Sin 3200 jaren vóór hem regeerde, d.i. dus ongeveer 3750 v. Chr. Die tijdsopgave, hoe buitengewoon zij ook schijnt te zijn, wordt door andere getuigenissen bevestigd, en zoo zijn de Assyriologen er toe gekomen, haar als bij benadering nauwkeurig te aanvaarden.

Hoe lang Syrië een deel van het rijk van Sargon van Akkad bleef, weten wij niet. Maar het moet lang genoeg zijn geweest om er de babylonische beschaving in te voeren. De

kleine steenen cylinders, die door de Babyloniërs gebruikt werden, om er hun leemen documenten mede te zegelen, werden op die wijze bekend aan de volken van het Westen. Meer dan een, tehuis behorend in den tijd van Sargon en Naram-Sin, is er in Syrië en op Cyprus gevonden; terwijl er een groot getal andere bestaan, die de meer of minder goedgeslaagde proeven zijn der inwoners des lands om de babylonische origineelen na te maken. Maar die namaaksels bewijzen, dat met den val van Sargon's rijk het gebruik der zegel-cylinders in Syrië, en bijgevolg van gezegelde documenten, niet verdween. Die schrijfkunst, een der kenmerken van babylonische beschaving, moet tegelijk met deze zijn overgebracht naar de kusten der Middellandsche Zee.

Op de zegel-cylinders waren soms figuren van menschen en goden, soms alleen zinnebeeldige teekenen gegraveerd. Zeer dikwijls werden er regels in spijkerschrift bijgevoegd, en een gewone formule gaf den naam op van den eigenaar van het zegel, tegelijk met dien van zijnen vader en van de godheid welke hij diende. Een van de op Cyprus gevonden zegel-cylinders beschrijft den eigenaar als een aanbidder van „den god Naram-Sin.” Wel is waar blijkt uit de bewerking ervan, dat het zegel behoort tot een veel lateren tijd dan dien van Naram-Sin; maar het opschrift bewijst toch óók, dat de naam van den veroveraar van Magan nog voortleefde in het westen. Een andere cylinder, in den Libanon gevonden, spreekt van „den god der Amoriëten”, terwijl een derde, eveneens vandaar afkomstig, het opschrift draagt: „Multa-ili, de zoon van Ili-isme-anni, de dienaar van den god Nin-si-zida.” De naam van dezen god beteekende in de oude voor-semietische taal van Chaldaea: „de heer van den rechtopstaanden hoorn”, terwijl het der vermelding waard is, dat de namen van den eigenaar en van zijn vader eenvoudig zijn samengesteld met het woord *ili* of *el*, „god”, en niet met den naam van een of andere bepaalde godheid. Multa-ili beteekent: „Voorzienend is God”, Ili-isme-anni: „O, mijn God, hoor mij!”

Vele eeuwen moeten voorbijgaan, voordat de gedenkteekenen

van Babylonië wederom licht doen opgaan over de geschiedenis van Kanaän. Omtrent 2700 vòòr Chr. regeerde een hoogepriester in een stad van Zuid-Babylonië, onder de suzeriniteit van Dungi, den koning van Ur. Des hoogepriesters naam was Gudea, en zijn stad (nu Tel-loh genoemd door de Arabieren) was bekend als Lagas. De door de Sarzec hier gedane opgravingen hebben tempels en paleizen, verzamelingen van leemen boeken en gebeeldhouwde steenen standbeelden aan het licht gebracht, wier oudheid opklimt tot de vroegste geschiedenis van Babylonië. Het grootste en beste deel der gedenkteeken heeft betrekking op Gudea, die het grootste gedeelte van zijn leven schijnt besteed te hebben aan het bouwen en herstellen van de heiligdommen der goden. Uit dioriet gemaakte standbeelden van den vorst bevinden zich thans in het Louvre, en de inscripties, die er op worden aangetroffen, maken het zeker, dat het steen waarvan ze gemaakt zijn, aangevoerd was uit het land Magan. Op den rand van een der beelden staat de platte grond van het koninklijk paleis, met de schaal der afmetingen er bij aangegeven op den hoek van een soort tekenbord. Prof. Petrie heeft aangetoond dat de eenheidsmaat, die er op voorkomt, de el is van de bouwmeesters der pyramiden van Egypte.

Het dioriet van Sināi was niet het eenige materiaal dat in Babylonië werd ingevoerd voor de gebouwen van Gudea. Balken van cederhout en van den busboom ¹⁾ werden aangevoerd van den berg Amanus, boven aan de golf van Antiochië; steenblokken werden over den Euphraat verscheept van Barsip bij Karchemis; stofgoud kwam van Melukhkha, de „zout”-woestijn in het oosten van Egypte, in het Oude Testament Havila genoemd ²⁾; koper werd gebracht uit het noorden van Arabië; kalksteen van den Libanon („de bergen van Tidanum”), en een andere steensoort van

1) *Busboom* komt tweemaal voor in onze Stat. Vert. (Jes. XLI:19; LX:13). Het is waarschijnlijk een palmsoort. Vert.

2) Gen. II:11 o. a. wordt gesproken van »het land van Havila... waar het goud is.” Vert.

Subsalla, in de bergen van het land der Amorieten. Voordat balken en steenen aldus uit het verre Westen konden worden aangevoerd, moet er al lang een geregeld handelsverkeer bestaan hebben tusschen Babylonië en de landen aan de Middellandsche Zee, moeten er goede en talrijke wegen door West-Azië geweest zijn, en moet babylonische invloed wijd en zijd zich hebben doen gelden. De veroveringen van Sargon en Naram-Sin hebben vruchten gedragen voor den handel der volgende tijden.

Wederom valt het gordijn, en Kanaän wordt voor een tijd aan ons oog onttrokken. Babylonië is een vereenigd koninkrijk geworden, met Babylon tot hoofdstad en middelpunt. Khammurabi (2356—2301 v. Chr.) is er in geslaagd, de suzeriniteit van Elam af te schudden, door zijn mededinger Eri-Aku, koning van Larsa, met zijne elamietische bondgenooten te verslaan, en zichzelf tot alleenheerscher van Babylonië te maken. Zijn geslacht schijnt gedeeltelijk, zoo niet geheel, van Zuid-arabische afkomst geweest te zijn. Hunne namen zijn eerder arabisch dan babylonisch, en den babylonischen schrijvers viel het moeilijk ze nauwkeurig over te schrijven. Maar eenmaal in het bezit van den babylonischen troon, zijn ze geheel en al Babyloniërs geworden, en onder Khammurabi is de letterkundige roem van het hof van Sargon van Akkad weder herleefd.

Ammi-satana, de achterkleinzoon van Khammurabi, noemt zichzelf koning van „het land der Amorieten”. Babylonië maakte derhalve nog aanspraak op het oppergezag in Palestina. Zelfs de naam des konings is een aanduiding van zijne betrekkingen met het westen. Geen der bestanddeelen waaruit hij is samengesteld behoorde tot de babylonische taal. Het eerste gedeelte ervan, Ammi, werd door de babylonische taalkundigen verklaard als beteekenend „een geslacht”, maar het is waarschijnlijker dat het de naam van een god is. Wij treffen hem aan in de eigennamen, beide van Zuid- en van Noordwestelijk Arabië. De oude Minaeïsche inscripties van Zuid-Arabië bevatten namen zooals Ammi-Karib, Ammi-Zadiga, en Ammi-Zadaq. De laatste van deze is dezelfde als die van Ammi-Zaduq, den

zoon en opvolger van Ammi-satana. De Egyptenaar Sinuhit, die ten tijde der twaalfde dynastie het hof van Pharao ontvluchtte, evenals Mozes, om zijn leven te redden, en die naar de Kadmonieten ging ten oosten van de Jordaan, vond bescherming bij hen door bemiddeling van hun opperhoofd Ammu-ânshi. De Ammonieten zelve waren de „zonen van Ammi”, en in talrijke hebreeuwsche namen vinden wij dien van den god. Ammi-el, Ammi-nadab, en Ammi-saddai worden in het Oude Testament vermeld. De assyrische inscripties maken gewag van Ammi-nadab, den koning van Ammon, en het is mogelijk, dat zelfs de naam van Balaäm, den arameeschen ziener, samengesteld is met dien van den god. In ieder geval lag de stad Pethor, waar hij vandaan kwam, „aan de rivier (de Euphraat) van het land der kinderen van Ammo”; want zòò moeten de hebreeuwsche woorden letterlijk vertaald worden ¹⁾).

Ammi-satana was niet de eerste van zijn geslacht, wiens gezag in Palestina erkend werd. De inscriptie, waarin hij het feit vermeldt, is slechts een bevestiging van hetgeen wij al lang wisten uit het boek Genesis. Daar lezen wij, hoe Kedor-Laomer, de koning van Elam, met de drie van hem afhankelijke vorsten, Arioch van Ellasar, Amrafel van Sinear, en Tideäl der Góim (der volken), een inval deed in Kanaän, en hoe de koningen van het dal Siddim, dat „vol lijmpuiten” was, hem schatplichtig waren. Dertien jaren bleven zij onderdanig, maar toen kwamen zij in opstand. Daarop trok het babylonische leger wederom naar het westen. Basan en de oostelijke oever der Jordaan werden onderworpen, de Horieten in het gebergte Seir werden verslagen, en toen trokken de aanvallers terug door Kades-Barnea, onderweg de Amalekieten en de Amorieten ten onder brengend. Daarop volgde de strijd in het dal Siddim, die eindigde met de nederlaag der Kanaänieten, den dood der koningen van Sodom en Gomorra, en het buitmaken van

1) Num. XXII: 5, waarvan bepaaldelijk bedoeld zijn de woorden: „Pethor, hetwelk aan de rivier is, in het land der kinderen zijns volks.”

„al de have en al hunne spijsze.” Onder de gevangenen was Lot, de neef van Abram; en om hem te bevrijden, wapende de aartsvader zijn onderhoorigen, en vervolgde de overwinnaars. Nabij Damascus achterhaalde hij hen, en hen des nachts overvallende, heroverde hij den buit van Sodom en tevens zijns broeders zoon met zijne have.

Arioch is de Eri-Aku der teksten in spijkerschrift. In de oude taal van Chaldaea beteekende de naam „dienaar van den Maangod.” De koning is ons welbekend door inscripties uit denzelfden tijd. Behalve de baksteen en met opschriften, afkomstig van den door Arioch vergrooten tempel van den Maangod in de stad Ur, bestaan er talrijke contract-tafeltjes, die dagteekenen uit den tijd zijner regeering. Hij verhaalt ons, dat hij de zoon was van een Elamiet, Kudur-Mabug, zoon van Simti-Silkhak, en vorst (of „vader”) van Yamut-bal, aan de grenzen van Elam en Babylonië. Maar dat is nog niet alles. Hij geeft Kudur-Mabug ook den titel van „vader van het Amoriëtenland”. Wat met dezen titel eigenlijk bedoeld wordt, is moeilijk te zeggen; één ding echter is zeker, te weten dat Kudur-Mabug op een of andere wijze macht en gezag moet gehad hebben in het verre westen.

Ook zijn naam is merkwaardig. Namen, samengesteld met Kudur, „een dienaar”, waren in de elamietische taal iets zeer gewoons, en wel zóó dat dan het tweede gedeelte van den naam die van een godheid was, aan wier dienst de drager van den naam zich gewijd had. Zoo hebben wij Kudur-Lagamar, „de dienaar van den god Lagamar”, Kudur-Nakhhunte, „de dienaar van Nakhhunte.” Mabug echter was geen elamietische, maar een mesopotamische god, naar wien de stad Mabug bij Karchemis, door de Grieken Bambykê geheeten, en door de Arabieren gehouden voor dezelfde plaats als hun Membij, „een bron”, genoemd was.

De hoofdstad van Arioch of Eri-Aku was Larsa, de stad van den Zonnegod, nu Seukereh geheeten. Met de hulp van zijne elamietische verwanten, breidde hij vandaar zijne macht uit over het grootste deel van Zuid-Babylonië. De oude stad

Ur, eens de zetel van de regeerende dynastie van chaldeeuwsche koningen, maakte een deel uit van zijn gebied. Nipur, thans Niffer, viel hem in handen, evenals de zeehaven Eridu aan de kust der Perzische Golf; en op een zijner inscripties vermeldt hij zijne verovering van „de oude stad Erech” als een roemrijk feit. Ter herinnering aan den dag harer inname bouwde hij uit dankbaarheid een tempel voor zijnen god Ingirisa, „voor de bewaring van zijn leven.”

Maar zijn god beschermde hem niet voortdurend. Er kwam een tijd dat Khammurabi, koning van Babel, in opstand kwam tegen de elamietische overheersching, en de legers der Elamieten uit zijn land verdreef. Eri-Aku werd aangevallen en verslagen, en zijne steden vielen den overwinnaar in handen. Khammurabi werd alleenheerscher over Babylonië, dat van toen af onder één scepter vereenigd bleef.

Moeten wij in den Amrafel van Genesis den Khammurabi der spijkerschrift-inscripties zien? Het verschil van namen schijnt het onmogelijk te maken. Bovendien wordt ons verhaald, dat Amrafel koning van Sinear was, en het is niet zeker dat het Sinear van het veertiende hoofdstuk van Genesis dat deel van Babylonië was, hetwelk Babel tot hoofdstad had. Zòò was werkelijk de indeeling van het noordelijk deel des lands, en indien wij het bijbelsche Sinear moeten houden voor het Sumer der gedenkteeken, zooals sommige Assyriologen aannemen, dan zou Sinear de zuidelijke helft geweest zijn. In de latere tijden der Hebreuwsche geschiedenis moge met Sinear de geheele vlakte van Chaldaea bedoeld zijn, met de stad Babel erbij; maar dat zal wel een uitbreiding der beteekenis van die benaming geweest zijn, op dezelfde wijze als wij daarvan een voorbeeld zagen in den naam Kanaän.

Tenzij Sumer en Sinear dezelfde woorden zijn, is er buiten het Oude Testament slechts één Sinear bekend in de oude aardrijkskunde. Dat was in Mesopotamië. De grieksche geographen noemden het Singara (thans Sinjar), een oase in het midden der woestijn, en gevormd door eene afgezonderde bergstreek met een overvloed van bronnen. In de annalen van den Egypt-

tischen veroveraar Thothmes III wordt er reeds melding van gemaakt. In zijn drieëndertigste jaar (1470 v. Chr.) zond de koning van Sangar hem schatting, bestaande in lazuursteen „van Babel”, en verschillende daaruit vervaardigde voorwerpen. Van Sangar werden ook paarden uitgevoerd naar Egypte, en in een der brieven van Tel el-Amarna schrijft de koning van Alasiya in Noord-Syrië aan den Pharao: „Stel mij niet gelijk met den koning der Hethieten en den koning van Sankhar; wat voor geschenken zij mij ook mogen gezonden hebben, ik zal u het dubbele weder geven.” In het hieroglyphen- en spijkerschrift zijn Sangar met Sankhar gelijk aan het hebreuwsche Sinear.

Hoe de naam Sinear van Mesopotamië naar Babylonië werd overgebracht, is een raadsel. Het mesopotamische Sinear ligt nergens bij de babylonische grens. Het ligt in een rechte lijn westelijk van Mosul en het oude Nineve, en niet ver van de oevers van den Khabur. Kan het misschien tengevolge van verwarring van Sumer met Sangar zijn, dat het met Babylonië wordt verbonden?

Hoe dat ook te verklaren zij, het is duidelijk dat de ligging van het koninkrijk van Amrafel in geen geval zoo gemakkelijk bepaald kan worden als men tot nu toe gemeend heeft. Het kan zijn Sumer of Zuid-Babylonië; het kan ook zijn Noord-Babylonië, met zijn hoofdstad Babel; maar ook kan het zijn de mesopotamische oase Sinjar. Indien wij den naam van Amrafel niet vinden in de spijkerschriftteksten, is het onmogelijk zekerheid te verkrijgen.

Er is evenwel één feit, hetwelk schijnt aan te duiden, dat inderdaad Sumer of Noord-Babylonië bedoeld is. Het verhaal van Kedor-Laomer's veldtocht begint met de woorden, dat hij „geschiedde in de dagen van Amrafel, den koning van Sinear”. Kedor-Laomer was de leider der expeditie; hij was bovendien de suzerain zijner bondgenooten; en in weerwil daarvan wordt als tijdstip van den veldtocht aangegeven, niet de tijd van *zijne* regeering, maar van een der van hem afhankelijke koningen. Er bestaat weinig reden om er aan te twijfelen, dat het ver-

haal ontleend is aan de babylonische jaarboeken; en zoo zou dan uit de tijdsopgave volgen, dat Amrafel een babylonische vorst was, misschien de bestuurder der stad, die, van de dagen van Khammurabi af, de hoofdstad des lands is geweest. In dat geval zouden wij een sleutel hebben ter verklaring van den verschillenden vorm van 's konings naam in het hebreeuwsch en in het babylonisch.

Lagamar of Lagamer, in het hebreeuwsch Laomer geschreven, was een der voornaamste godheden van Elam, en de Babyloniërs hielden hem voor een zoon van hun eigen riviergod Ea. De elamietische koning Kedor-Laomer, of Kudur-Lagamar, zooals zijn naam wordt geschreven in zijn eigen taal, moet verwant zijn geweest aan den elamietischen vorst Kudur-Mabug, wiens zoon Arioch een afhankelijke bondgenoot was van den elamietischen monarch. Misschien waren zij broeders, van wie de jongste als zijn aandeel in de heerschappij den titel van „vader” — niet „koning” — van Yamutbal en het land der Amorieten ontving. In ieder geval is het een zoon van Kudur-Mabug, en niet van den elamietischen vorst die een vorstendom in Babylonië krijgt.

In het boek Genesis wordt Arioch „koning van Ellasar” genoemd. Maar Ellasar is duidelijk het Larsa der inscripties in spijkerschrift, misschien met het woord *al*, „stad”, er voorgevoegd. Larsa, het tegenwoordige Senkereh, lag in Zuid-Babylonië, aan den oostelijken oever van den Euphraat, niet ver van Erech, en in het noorden van Ur. Zijn koning was rechteus heer van Sumer, maar hij maakte er aanspraak op, ook heer van het noorden te zijn. In zijn opschriften neemt Eri-Aku den titel aan van „koning van Sumer en Akkad”, d. i. van beide deelen van Babylonië, en het is mogelijk, dat er een tijd geweest is waarin zijn mededinger, de koning van Babel, zijne opperheerschappij erkende.

Wie „Tideal, de koning der Goiim (der volken)” mag geweest zijn, kunnen wij niet zeggen. De heer Henry Rawlinson heeft voorgesteld, in Goiim een vervorming van Gutium te zien, de naam onder welken Kurdistan bekend was in 't oude Baby-

lonië. Mr. Pinches heeft onlangs een tafeltje in spijkerschrift ontdekt, waarop melding wordt gemaakt, niet alleen van Eri-Aku en Kudur-Lagamar, maar ook van Tudkhul; en Tudkhul zou een nauwkeurige overzetting in het Babylonisch zijn van het hebreeuwsche Tideal. Maar het tafeltje is geschonden, en het is nog niet zeker of het betrekking heeft op het verhaal van Genesis. Voor het oogenblik moeten wij derhalve Tideal onverklaard laten.

De naam van een der kanaanietische koningen, die verslagen werden door het babylonische leger, heeft zijn bevestiging gevonden in een inscriptie in spijkerschrift. Dat is de naam van „Sinab, koning van Adama.” Wij hooren door Tiglath-Pileser III van Sanibu, koning van Ammon; en Sanibu en Sinab is dezelfde persoon. De oude naam van den koning van Adama was aldus vereeuwigd aan de oostzijde der Jordaan.

Het is mogelijk, dat de „lijmpotten” van Siddim begeerd werden door de babylonische koningen. Asphalt werd ook wel in Babylonië zelf gevonden bij Hit; maar indien Amiaud gelijk heeft, dan was een der dingen die van buitenslands voor Gudea van Lagas werden ingevoerd, juist asphalt. Het kwam van Madga, dat beschreven wordt als liggende „in de bergen van de rivier Gur(?)ruda”. Maar nergens anders in de spijkerschrift-literatuur wordt die plaats vermeld.

Toen Abram terugkeerde met de gevangenen en den buit van Sodom, toog de nieuwe koning uit, hem tegemoet „tot het dal Schave, dat is het dal des konings.” Dat was in de onmiddellijke nabijheid van Jeruzalem, zooals wij kunnen opmaken uit de geschiedenis van Absalom (2 Sam. XVIII: 18). In overeenstemming daarmede lezen wij verder, dat terzelfder tijd „Melchizedek, koning van Salem”, en „priester des allerhoogsten Gods”, „voortbracht brood en wijn”, en den hebreuwschen overwinnaar zegende, die daarop hem tienden gaf en al den buit.

Niet voordat de tafeltjes in spijkerschrift van Tel el-Amarna ontdekt en ontcijferd zijn geworden, is de geschiedenis van Melchizedek opgehelderd en verklaard. Tot hiertoe scheen zij

alleen te staan. De critici hadden de geloofwaardigheid er van betwist, en hadden geloofchend dat zelfs de naam van Jeruzalem of Salem bekend was vòòr Davids tijd. Maar de gedenkteekenen zijn ons te hulp gekomen, en hebben doen zien, dat de critiek, en niet de bijbelsche schrijver gedwaald heeft.

Verscheidene van de belangrijkste brieven van Tel el-Amarna werden geschreven aan den Pharao Amenophis IV, Khu-n-Aten, door Ebed-Tob den koning van Jeruzalem. Niet alleen is daar de naam Uru-salim of Jeruzalem de eenige die gebruikt wordt, maar de stad zelve is reeds een der belangrijkste vestingen van Kanaän. Zij was de hoofdstad van een groote landstreek, die zuidwaarts zich uitstrekte tot aan Keilah en den Karmel van Juda. Zij beheerschte den toegang tot het dal Siddim; en in een zijner brieven spreekt Ebed-Tob ervan, dat hij de groote wegen heeft hersteld, niet alleen in de bergen, maar ook in den *Kikar* of „vlakte” der Jordaän (Gen. XIII: 10). Naar het bezit van Jeruzalem waren de vijanden van Ebed-Tob, die hij eveneens de vijanden van den egyptischen koning noemt, zeer begeerig.

Nu verklaart Ebed-Tob keer op keer, dat hij geen egyptisch stadhouder, maar een schatplichtig bondgenoot en vasal van den Pharao is; en dat hij zijn koninklijke macht niet erfelijk van zijnen vader of van zijne moeder had ontvangen, maar door den arm (of het orakel) van „den Machtigen Koning.” Daar „de Machtige Koning” door Ebed-Tob onderscheiden wordt van den „grooten Koning” van Egypte, moeten wij in hem den God zien, dien Ebed-Tob diende, de „allerhoogste God” van Melchizedek, en de prototype van „den Sterken God” van Jesaia (Jes. IX: 5.) Het is dezelfde machtige Koning, zoo verzekert Ebed-Tob den Pharao in een anderen brief, die de zeemacht van Babylonië en Aram-Naharaim zal verslaan.

Hier dus, in de vijftiende eeuw vòòr onze jaartelling, hebben wij een Koning van Jeruzalem, die zijn koninklijke waardigheid verschuldigd is aan zijnen God. Hij is inderdaad priester zoowel als koning. Zijn troon verkreeg hij niet als erfgoed; wat zijn koninklijk ambt betreft, is hij, evenals Melchizedek,

zonder vader en zonder moeder. Tusschen Ebed-Tob en Melchizedek bestaat meer dan overeenkomst alleen; er is een treffende en verrassende gelijkenis. In de beschrijving, door Ebed-Tob van hem gegeven, hebben wij de verklaring van 't geen ons zoo lang raadselachtig was in den persoon van Melchizedek.

De oorsprong van den naam Jeruzalem is nu eveneens opgehelderd. Het was geen uitvinding van Davids tijd; integendeel, hij klimt op tot het tijdperk, toen er verkeer was tusschen Babylonië en Kanaän. Op de spijkerschrift-inscripties wordt hij geschreven Uru-Salim, „de stad van Salim”, den God des vredes. Een der tafeltjes van de bibliotheek van Nineve heeft ons lang geleden er over ingelicht, dat in een der aan de Babyloniërs bekende talen *Uru* hetzelfde beteekende als het babylonische *alu*, „een stad”; en wij weten nu, dat deze taal die van Kanaän was. Het zou zelfs den schijn kunnen hebben, dat het woord oorspronkelijk van Babylonië zelve was overgebracht, in de dagen toen babylonische schrijfkunst en beschaving pas waren doorgedrongen tot het westen. In de sumerische of vóór-semietische taal van Chaldaea beteekende *eri* „stad”, en *eri* werd naar de uitspraak der Semieten *uru*. Zoo kwam het, dat Uru of Ur, de geboorteplaats van Abraham, zijn naam ontving in een tijd toen het de heerschende stad van Babylonië was; en ofschoon de semietische Babyloniërs zelden nooit het woord gebruikten in het dagelijksch leven, vond het zijn weg naar Kanaän.

Het ontstaan van de „stad” in het westen maakte een deel uit van die babylonische beschaving, welke werd overgebracht naar de kust der Middellandsche Zee, en zoo was het woord, waardoor de „stad” werd aangeduid, ontleend aan de oude taal van Chaldaea, op dezelfde wijze als het woord voor „paleis”, *hêkâl*, het sumerische *ê-gal*, of „Groot Huis” was. Het is opmerkenswaardig, dat ook de naam Haran, de rustplaats van Abraham op zijn weg van Ur naar Palestina, het huis als het ware halverwege tusschen Oosten en Westen, is afgeleid van een sumerisch woord, dat „de heirweg” beteekent. *H a r a n* en *U r* waren twee der geschenken, die van

hen, die de oorspronkelijke taal van Chaldea spraken, hun weg vonden naar Kanaän.

Wij kunnen nu begrijpen waarom Melchizedek „koning van Salem” genaamd werd. Zijn hoofdstad kon beschreven worden of als Jeru-salem of als de stad Salem. En dat zij dikwijls alleen als Salem werd aangeduid, wordt bewezen door de egyptische monumenten. Een der steden van Zuid-Palestina, welker verovering door Ramses II wordt voorgesteld op de muren van het Ramesseum te Thebe, is Shalam of Salem, en „het gebied van Salem” wordt vermeld als gelegen tusschen „het land van Hadása” (Jos. XV:37) en „het gebied der Doode Zee” en „der Jordaan”, op de lijst der plaatsen, die Ramses III te Medinet Habu zelf beschrijft als door hem veroverd in hetzelfde gedeelte der wereld.

Het is mogelijk dat Jesaia zinspeelt op den ouden naam van Jeruzalem, als hij den Messias den titel geeft van „Vrededorst”. Maar in ieder geval geeft het feit dat Salim, de god des vredes, de beschermgod van Jeruzalem was, een bijzondere betekenis aan Melchizedek's handelwijze met Abram. De aartsvader was in vrede teruggekeerd van een tocht waarop hij de aanvallers van Kanaän verslagen had; hij had den vrede hersteld in het land van den priester-koning, en diens vijanden verdreven. De aanbidding van brood en wijn was van Melchizedek's kant een teeken dat hij bevrijd was van den vijand, en een bewijs van dankbaarheid jegens den bevrijder, terwijl de tienden, die door Abram gegeven werden, eveneens een teeken waren dat de vrede weder in het land hersteld was. De naam van Salim, den god des vredes, was onder den een of anderen vorm wijd verbreid in de semietische wereld. Salamanu, of Solomon, was de koning van Moab ten tijde van Tiglath-pileser III; de naam van Salmaneser van Assyrië wordt in het spijkerschrift geschreven Salman-asarid, „de god Sulman is opperhoofd”; en een der brieven van Tel el-Amarna werd gezonden door Ebed-Sullim, „de dienaar van Sullim”, die landvoogd van Hazor was. In een der assyrische steden (Dimmen-Salim, „de hoeksteen des vredes”) werd de god „Sul-

man de visch" vereerd. Wij moeten ook niet vergeten, dat „Salma de vader der Bethlehemieten" was (1 Chron. II: 51).

In den tijd der verovering van Kanaän door Israel was Adoni-Zedek de koning van Jeruzalem (Jos. X: 1). Deze naam is gelijk aan dien van Melchizedek, ofschoon de nauwkeurige verklaring ervan twijfelachtig is. Hij wijst echter op een bepaald gebruik van het woord „zedek", „rechtvaardigheid", en daarom is het van belang dat wij het woord werkelijk gebruikt vinden in een der brieven van Ebed-Tob. Hij zegt daar van den Pharaö: „Zie, de koning is rechtvaardig (*zaduq*) jegens mij." Wat het nog opmerkelijker maakt dat wij het woord aantreffen, is dat het geheel onbekend was aan de Babyloniërs. De wortel *zadaq*, „rechtvaardig zijn", bestond niet in de assyrische taal.

Er is nog een ander punt in de geschiedenis der ontmoeting van Abram en Melchizedek, dat niet moet worden voorbijgezien. Toen de aartsvader wederkeerde uit den strijd tegen de vijanden, ontmoette hem buiten Jeruzalem niet alleen Melchizedek, maar ook de nieuwe koning van Sodom. Derhalve bevond zich de pas aan het bewind gekomen vorst in de bergen en in de schaduw van den allerhoogsten God, en niet in het dal Siddim. Wijst dat er niet op, dat de koning van Jeruzalem reeds dezelfde heerschappij uitoefende over het omliggende land als Ebed-Tob in de eeuw vóór den uittocht? Zooals wij gezien hebben, schrijft Ebed-Tob van zichzelf, dat hij de wegen herstelde in de „Kikar" of „vlakte", waarin Sodom en Gomorra lagen. Daaruit schijnt te blijken, dat de priester-koning van de groote vesting in de bergen reeds erkend werd als de opperste heerscher der Kanaänieten, en dat de naburige vorsten hem moesten huldigen bij het aanvaarden hunner regeering. Dat zou een reden te meer zijn geweest, waarom Abram hem tienden gaf.

Lang na de nederlaag van Kedor-Laömer en zijn bondgenooten bracht Abraham, volgens de bijbelsche voorstelling, weder een bezoek aan Jeruzalem. Doch hij was toen niet meer „Abram de Hebreër", de bondgenoot van de amorietische opperhoofden in de vlakte van Mamre, maar hij was geworden

Abraham, de vader van het volk der belofte. Izaak was geboren, en aan Abraham werd bevolen, zijn zoon den Heere te offeren „op een der bergen in het land Moria.” Daar werd op het laatste oogenblik tot hem gezegd: „strek uwe hand niet uit aan den jongen”, en een ram werd in de plaats gesteld van het menschen-offer. „En Abraham noemde den naam van die plaats Jahveh-Yireh; waarom heden ten dage gezegd wordt: Op den berg des Heeren zal het voorzien worden.” (Gen. XXII: 14). Volgens den hebreuwschen tekst der Chronieken (2 Chron. III: 1) was deze berg des Heeren, waar Abraham zijn offer bracht, de tempelberg te Jeruzalem. De in Genesis vermelde spreekwijze schijnt te wijzen op hetzelfde feit. Bovendien zou de afstand van Ber-seba tot den berg — drie dagreizen — dan ook de afstand zijn van Jeruzalem tot de plaats vanwaar Abraham gekomen was.

Het is zelfs mogelijk, dat wij in den naam Jahveh-Yireh een toespeling hebben op het eerste gedeelte van den naam Jeruzalem. Het woord *uru*, „stad”, werd *yeru* of *yiru* in de hebreuwsche uitspraak, en tusschen dit woord en *yireh* is het verschil niet groot. Jahveh-Yireh, „de Heer ziet”, zou dus ook kunnen vertaald worden „de Heer van Yeru.”

De tempelberg heette uitdrukkelijk „de berg des Heeren.” In Ezechiël (XLIII: 15) wordt het altaar, dat er op stond, Har-el genoemd, „de berg van God.” Deze benaming herinnert ons aan Babylonië, waar de troon der genade van den grooten tempel van Bel-Merodach te Babel Du-azagga, „de heilige heuvel”, heette. Op dezen „zetel der orakels”, zooals het genoemd werd, plaatste de god zich op den troon bij het begin van ieder jaar, en maakte zijnen wil bekend aan de menschen. Maar de troon werd alleen „de heilige heuvel” genoemd omdat hij een afbeelding op kleine schaal was van „de heilige heuvel”, op welken de gansche tempel gebouwd was. Zoo werd ook het altaar te Jeruzalem „de berg van God” genoemd door Ezechiël, alleen omdat het den grooteren „berg des Heeren” vertegenwoordigde waarop het gebouwd was. De tempelberg zelf was de oorspronkelijke Har-el.

De lijst van veroverde plaatsen in Palestina, te Karnak door Thothmes III opgeteekend, legt indirect getuigenis af van hetzelfde feit. De naam van Rabba in Juda wordt daar onmiddellijk voorafgegaan door dien van Har-el, „de berg van God.” Voor de ligging van dit Har-el wordt een plaats aangewezen, die ons juist in dezelfde bergstreek brengt, in het midden waarvan Jeruzalem lag. Wij weten nu, dat Jeruzalem reeds een belangrijke stad was in den tijd der achttiende egyptische dynastie, en dat het een der door Egypte veroverde plaatsen was. Het zou dus wel vreemd zijn, indien de samensteller van die lijst daarop geen acht geslagen had. Mogen wij in het Har-el van den egyptischen schrijver dan ook niet den heiligen berg der israelietische geschiedenis zien?

Er is een plaats in een der brieven van Ebed-Tob, die nog meer licht kan doen opgaan over de geschiedenis van den tempelberg. Ongelukkigerwijze is een der daarop voorkomende spijkerschrift-figuren slecht gevormd, zoodat de lezing ervan niet vaststaat, en nóg ongelukkiger is juist die figuur een der gewichtigste in de geheele paragraaf. Indien Dr. Winckler en ik zelf het goed hebben afgeschreven, dan spreekt Ebed-Tob van „de stad van den berg van Jeruzalem, de stad van den tempel van den god Ninip, (wiens) naam (aldaar) Salim is, de stad des konings.” Wat wij lezen als „Salim”, wordt echter anders gelezen door Dr. Zimmern, zoodat volgens zijn afschrift genoemde plaats aldus moet vertaald worden: „de stad van den berg van Jeruzalem, de stad des tempels van den god Nin-ip is haar naam, de stad des konings.” In het eene geval wil Ebed-Tob uitdrukkelijk verklaren, dat de god van Jeruzalem, dien hij vereenzelvigt met den babylonischen Nin-ip, Salim of Salman, de god des vredes, is, en dat zijn tempel stond op „den berg van Jeruzalem”; in het andere geval is er geen sprake van Salim, en wordt het onzeker gelaten of de stad Beth-Nin-ip al dan niet gelegen was binnen de muren der hoofdstad. Waarschijnlijker is het, dat zij afgescheiden was van Jeruzalem, al lag zij ook op denzelfden „berg” als de groote vesting. Indien dat zoo is, dan zouden wij

Jeruzalem mogen vereenzelvigen met de stad op den berg Zion, de jebusietische sterkte van later tijd, terwijl met „de stad Beth-Nin-ip” zou bedoeld zijn al wat gelegen was rondom den tempel van den Moria.

Hoe dat ook zij, de vesting en de tempelberg waren onderscheiden van elkander in de dagen van de Jebusieten, en wij mogen daarom aannemen, dat zij het ook waren in de dagen van Abraham. Zoo zou het verklaard zijn waarom de berg Moria, op welks top de aartsvader zijn offer bracht, niet besloten was binnen de muren van Jeruzalem, en waarom er geen gebouwen op stonden. Het was integendeel een plek, waar schapen konden weiden, en waar een ram met zijn hoornen kon verward raken in het dichte kreupelhout.

Toen Abraham in Kanaän kwam, zal hij zich omringd gezien hebben door alle kenmerken van een beschaving, waarmede hij vertrouwd was. De langdurige invloed en regeering van Babylonië hadden naar „het land der Amorieten” alle elementen van chaldeeuwsche beschaving overgebracht. Verhuizing uit Ur der Chaldeë naar het verre westen beteekende enkel een verplaatsing naar eene andere luchtstreek en een andere bevolking, niet het heengaan naar een land met geheel andere zeden en gewoonten dan die aan welke de aartsvader tot dusver gewoon was geweest.

Zelfs de babylonische taal was bekend en werd gesproken in de steden van Kanaän, en de letterkunde van Babylonië werd beoefend door het kanaänietische volk. Dit is een der feiten, die wij zijn te weten gekomen door de ontdekking der tafeltjes van Tel el-Amarna. Het gebruik van spijkerschrift en van de babylonische taal was verbreid over geheel West-Azië, en nergens had het dieper wortel geschoten dan in Kanaän. Hier waren scholen en onderwijzers, om onderricht te geven in de vreemde taal en het vreemde schrift, en archieven en bibliotheken, waar de leemen brieven en boeken konden overgeschreven en bewaard worden.

Lang voor de ontdekking der tafeltjes van Tel el-Amarna hadden wij uit het Oude Testament zelf kunnen opmaken, dat zulk

bibliotheken eenmaal in Kanaän bestonden. Een der kanaänietische steden, die door de Israëlieten ingenomen en verwoest werden, was Debir in het bergachtig gedeelte van Juda. Maar Debir, „het heiligdom”, was ook bekend onder twee andere namen. Het werd ook genoemd Kirjath-Sanna, „de stad van onderwijs”, en ook Kirjath-Sefer, „de stad der boeken”¹⁾.

Wij weten nu evenwel, dat de laatste naam niet volkomen nauwkeurig is. De punctuatie der Masoreten moet verbeterd worden, en wij moeten lezen Kirjath-Sofer „de stad des (of der) schrijvers”, in plaats van Kirjath-Sefer „de boeken-stad”. Een egyptische papyrus heeft ons den juisten naam leeren kennen. In den tijd van Ramses II schreef een egyptische letterkundige een spottend verhaal — doorgaans bekend als *De reizen van een Mohar* — van de tegenspoeden die een reiziger in Palestina ondervond, en daarin wordt melding gemaakt van twee dicht bij elkander gelegen steden in Zuid-Palestina, Kirjath-Anab en Beth-Sofer geheeten. In het boek Jozua worden eveneens de steden Anab en Kirjath-Sefer in één adem genoemd²⁾, en het is dus duidelijk, zooals Dr. W. Max Müller heeft opgemerkt, dat de egyptische schrijver de woorden Kirjath, „stad”, en Beth, „huis”, verwisseld heeft. Hij zou moeten geschreven hebben Beth-Anab en Kirjath-Sofer. Maar hij heeft ons den juisten vorm van den laatstgenoemden naam gegeven, en daar hij aan het woord *Sofer* de nadere bepaling „schrift” heeft toegevoegd, heeft hij verder elken twijfel aan de ware beteekenis van den naam opgeheven. De stad moet een van die middelpunten van kanaänietische geleerdheid geweest zijn, waar, evenals in de bibliotheken van Babylonië en Assyrië, een groot aantal schrijvers geregeld aan den arbeid was.

De taal, die men bezigde voor de documenten in spijker-

1) Zie Joz. XV : 49; XV : 15—17, vgl. met Joz. X : 38, 39. *Vert.*

2) Joz. XV : 49 en 50 staat: »Kirjath-Sanna, die is Debir, en Anab” etc. *Vert.*

schrift, was bijna altijd die van Babyionië, welke de gewone taal der diplomatie en der beschaafden geworden was. Maar somtijds werd ook de oorspronkelijke taal des lands gebruikt, en daarvan zijn één of twee voorbeelden bewaard gebleven. De legenden en overleveringen van Babyionië dienden als leesboeken bij het onderwijs, en zonder twijfel werd ook de babylonische geschiedenis in het westen bekend. Het verhaal van Kedor-Laomer's veldtocht is wellicht op die wijze ontleend aan de leemen geschriften van het oude Babyionië.

Ook de babylonische godenleer vond haar weg naar het westen; en herinneringen eraan zijn achtergebleven op de kaart van Kanaän. In de namen van kanaänietische steden en dorpen ontmoeten wij menigmaal namen van babylonische godheden. Rimmon of Hadad, de god der lucht, dien de Syriërs vereenzelvigden met den Zonnegod; Nebo, de god der profetie, de vertolker van den wil van Bel-Merodach; Anu, de god van het uitspansel, en Anat, zijn metgezel — die allen komen wij tegen, nu eens in plaatsnamen, en dan weer in namen van personen. Mr. Tomkins heeft waarschijnlijk gelijk, wanneer hij zelfs in Bethlehem den naam wil zien van de oorspronkelijke chaldeeuwsche godheid Lakhmu. De kanaänietische Moloch is de babylonische Malik, en Dagon was een der oudste chaldeeuwsche godheden en de metgezel van Anu. Wij hebben gezien, hoe gemakkelijk Ebed-Tob den god, dien hij diende, vereenzelvigde met den babylonischen Nin-ip, en onder de Kanaänieten, die in de brieven van Tel el-Amarna genoemd worden, is er meer dan een, wiens naam is samengesteld met dien van een babylonischen god.

Schrift en letterkunde, godsdienst en mythologie, geschiedenis en wetenschap, al deze dingen werden tot de volkeren van Kanaän gebracht als gevolg van de veroveringen en den handel der Babyloniërs. De kunst ging natuurlijk hand aan hand met deze van buiten-af ingevoerde beschaving. De zegel-cylinders der Chaldeen werden nagemaakt, en babylonische figuren en versieringen werden door de kanaänietische kunstenaars overgenomen en gewijzigd. Op deze wijze was het, dat de

rozet, de cherub, de heilige boom, en de palm naar het westen kwamen, en daar gebruikt werden tot versiering van metaalen aardewerk. Nieuwe versieringen, in Babylonië onbekend, werden ontworpen; o.a. de koppen van dieren in goud en zilver als deksels van metalen vazen. Enkele dezer „vazen van Kaft” (Phoenicië), zooals zij genoemd werden, zijn geschilderd op de egyptische monumenten; en Thothmes III beschrijft in zijn jaarboeken „de schalen met geitenkoppen er op, en één met een leeuwenkop, de voortbrengselen van Zahi”, of Palestina, die hem als schatting gebracht werden.

De buit, dien dezelfde Pharao op de kanaänietische vorsten veroverde, geeft ons eenig denkbeeld van de kunst die zij voorstonden. Wij hooren van wagens en van tent-pinnen, overtrokken met gouden platen; van ijzeren wapenrustingen en helmen; van gouden en zilveren ringen, die gebruikt werden in plaats van geld; van ivoren, ebbenhouten, en cederhouten, met goud ingelegde, staven; van gouden scepters; van tafels, stoelen en voetbanken van cederhout, sommige ingelegd met ivoor, andere met goud en kostbare steenen; van gouden, zilveren en bronzen vazen en schalen van allerlei soort; en van de bekers met twee ooren, die een bijzonder fabricaat van Phoenicië waren. IJzer schijnt in Kanaän reeds vroeg bewerkt geworden te zijn. De Israëlieten waren niet in staat de bewoners van „het dal” te verdrijven, daar dezen ijzeren wagens bezaten. En toen de wagen van den egyptischen Mohar onklaar geworden was door de hobbelige wegen van het kanaänietisch gebergte, ging hij er terstond meê naar een smid, zooals de schrijver van den papyrus vertelt. Het kostte geen moeite om in Kanaän een smid te vinden.

De purpervarf van Phoenicië is sedert de grijze oudheid beroemd geweest. Het was een der voornaamste handelsartikelen, die door de Kanaänieten zoowel naar Egypte als naar Babylonië gebracht werden. Het was zonder twijfel in ruil voor het purper, dat het „sierlijk babylonisch overkleed”, waarvan wij lezen in het boek Jozua (VII:21), zijn weg vond naar de stad Jericho; want Babylonië was even beroemd

om zijn geborduurde mantels als Kanaän om zijn purperverf.

Omtrent den handel van Kanaän vernemen wij iets door een der spijkerschrift-tafeltjes van Tel el-Amarna. Het is een brief van Kallimma-Sin, koning van Babylonië, aan den egyptischen Pharaö, waarin hij bij dezen aandringt op het sluiten van een handelsverdrag, waarbij bepaald werd dat de kooplieden van Babylonië met Egypte mochten handel drijven, op voorwaarde dat zij inkomende rechten betalen aan de grenzen. Goud, zilver, olie en kleederen behooren tot de artikelen waarvan rechten moesten geheven worden. Als grensscheiding werd waarschijnlijk aangenomen de zoom der egyptische provincie Kanaän, en niet die van Egypte zelf.

Babylonië en de beschaafde landen van het Oosten waren niet de eenige landen, waarmede de Kanaänieten handel dreven. Negerslaven werden ingevoerd van Soudan, koper en lood van Cyprus, en paarden van Klein-Azië, terwijl de opgravingen van Mr. Bliss te Lachis kralen van baltisch barnsteen, saamgevoegd met de keervormige amuletten der achttiende egyptische dynastie, aan het licht hebben gebracht.

Een groot gedeelte van den handel van Phoenicië ging over zee. Langs dien weg werden de balken van cederhout uit de bosschen aan de Golf van Antiochië, en de purperslakken van de kusten der Aegeïsche Zee vervoerd. Tyrus, welks rijkdom reeds geroemd wordt op een der tafeltjes van Tel el-Amarna, was op een eiland gebouwd, en — zooals een egyptische papyrus ons mededeelt — moest het water in booten naar de stad worden aangevoerd. Hetzelfde was het geval met Arvad, welks zeewezen een belangrijke plaats inneemt in de briefwisseling van Tel el-Amarna. De schepen van Kanaän waren inderdaad reeds in oude tijden vermaard. Twee soorten van schepen, die aan de Egyptenaren bekend waren, werden „schepen van Gebal” en „schepen van Kaft” (Phoenicië) genoemd; en Ebed-Tob verzekert, dat „zoolang er een schip op zee vaart, de arm (of het orakel) van den Machtigen Koning de machten van Aram-Naharaim (Nahrima) en Babylonië overwinnen zal.” Bileam's profetie: „de schepen van den oever der Chitteërs, die zul-

len Asser plagen; zij zullen ook Heber plagen" ¹⁾, verplaatst ons in denzelfden tijd.

Het Aram-Naharaim der Schrift is het Nahrma der hieroglyphen-teksten, het Mitanni der inscripties in de oorspronkelijke landstaal. De hoofdstad Mitanni lag aan den oostelijken oever van den Euphraat, niet ver van Karchemis; maar met de Naharaim, of „Twee Rivieren”, zijn waarschijnlijk eerder de Euphraat en de Orontes, dan de Euphraat en de Tigris bedoeld. Op een der tafeltjes van Tel el-Amarna wordt het land Nahrma genoemd, maar gewoonlijk heet het Mitanni of Mitanna. Het was het eerste onafhankelijk koninkrijk van eenige beteekenis aan de grenzen van het egyptische rijk in den tijd der achttiende dynastie, en de Pharaos Thothmes IV, Amenophis III, en Amenophis IV huwden achtereenvolgens met leden der koninklijke familie dezes lands.

De taal van Mitanni is ons bekend geworden door de briefwisseling in spijkerschrift van Tel el-Amarna. Zij was sterk agglutineerend, en geleek op geen enkelen taalvorm, oud of nieuw, waarmede wij bekend zijn. Misschien waren de menschen, die deze taal spraken, evenals de Hethieten, uit het noorden gekomen, en bewoonden zij een land, dat oorspronkelijk aan arameesche stammen behoorde. Misschien ook waren zij de vertegenwoordigers der oude bevolking des lands, die overweldigd en verdrongen was door semietische veroveraars. Welke van deze meeningen de juiste is, zullen wij waarschijnlijk nooit te weten komen.

Benevens haar eigen taal, had de bevolking van Mitanni ook haar eigen godenleer. Tessupas was de god der lucht, de Hadad der Semieten; Sausbe werd vereenzelvigd met de phoenicische Astheroth; en Sekhrus, Zizanu en Zannukhu worden vermeld onder de overige godheden. Maar ook van de Assyriërs namen zij menige godheid over: Sin, de Maangod, wiens tempel in de stad Harran stond; Ea, de Riviergod; Bel, de Baäl der Kanaänieten, en Istar, „de meesteres van Nineve.”

1) Num. XXIV. 24.

Zelfs Ammon, de god van Thebe, werd in hun pantheon opgenomen in de dagen toen Egypte zijn invloed deed gelden.

Het is onmogelijk te bepalen, tot welken tijd de invloed van Aram-Naharaim op de toestanden in Kanaän opklimt. Maar het koninkrijk lag aan den heirweg van Babylonië en Assyrië naar het westen, en zijn opkomst kan mogelijk wel in verband hebben gestaan met het verval der babylonische opperheerschappij in Palestina. Het gebied, waarin het rijk zich vormde, werd door de sumerische bewoners van Chaldea Suru of Suri genoemd — een naam waarin eerder de oorsprong ligt van het latere „Syrië”, dan van Assyrië, zooals gewoonlijk verondersteld wordt; en de semietische Babyloniërs gaven het den naam Subari of Subartu. De verovering van Suri was het resultaat van den laatsten veldtocht van Sargon van Akkad, waardoor hij geheel noordelijk Mesopotamië in zijn macht kreeg.

De brieven van Tel el-Amarna leeren ons, dat de Babyloniërs nog langs slinksche wegen invloed in Kanaän trachtten uit te oefenen in de eeuw vòòr den Uittocht, hoewel zij erkenden, dat het een egyptische provincie was, en onderworpen aan egyptische wetten. Maar de herinnering aan de macht, die zij eens bezeten hadden, was daar nog levendig, en de invloed hunner beschaving bleef onverminderd dezelfde. Wanneer hun heerschappij feitelijk een einde nam, weten wij nog niet. Het kan evenwel niet lang vòòr den tijd der verovering door Egypte geweest zijn. Op de tafeltjes van Tel el-Amarna worden zij steeds Kassieten genoemd, welke naam hun alleen kan gegeven zijn na de verovering van Babylonië door de kassietische bergbewoners van Elam en na de opkomst van een kassietisch koningshuis. Dat was omstreeks 1730 vòòr Chr. Gedurende eenigen tijd moet de regeering van Babylonië derhalve reeds in Kanaän erkend zijn geweest. Hiermede stemt overeen een opgave van den egyptischen geschiedschrijver Manetho, waarvoor de critici, in hun wijsheid of in hun onwetendheid, niets dan minachting hebben overgehad. Hij verhaalt ons, dat de Hyksos, toen zij uit Egypte verdreven waren door Ahmes I, den grondlegger der achttiende dynastie, Jeruzalem veroverden,

en het versterkten, — niet, zooals men allicht zou meenen, tegen den egyptischen Pharao, maar tegen „de Assyriërs”, zooals de Babyloniërs door Manetho's tijdgenooten genoemd werden. Zoolang er geen gedenkstukken waren, die er mede konden vergeleken worden, kostte het den critici weinig moeite om te bewijzen, dat deze opgave ongerijmd en onhistorisch was; dat Jeruzalem toen nog niet bestond, en dat de Assyriërs of Babyloniërs eerst vele eeuwen later in Kanaän kwamen. Maar nu weten wij, dat Manetho gelijk heeft, en dat zijne critici ongelijk hebben. Jeruzalem bestond, en babylonische legers bedreigden de onafhankelijkheid der kanaänietische staten. In een zijner brieven deelt Ebed-Tob, de koning van Jeruzalem, aan den Pharao mede, dat hij niet bevreesd behoeft te zijn voor de Babyloniërs, omdat de tempel te Jeruzalem sterk genoeg is om hun aanval te weerstaan. Rib-Hadad, de bestuurder van Gebal, legt hetzelfde getuigenis af. „Toen gij gezeten waart op den troon van uwen vader”, zegt hij, „namen de zonen van Ebed-Asherah (den Amoriet) het land der Babyloniërs in beslag, en namen het land van den Pharao voor zichzelf; zij (onderhandelden heimelijk met) den koning van Mitanna, en den koning der Babyloniërs, en den koning der Hethieten”. In een ander schrijven spreekt hij in gelijken geest: „De koning der Babyloniërs en de koning van Mitanna zijn sterk, en hebben het land van den Pharao reeds voor zichzelf genomen, en hebben de steden van uwen stadhouder veroverd”. Als Georgius Syncellus optee kent, dat de Chaldeëen oorlog voerden tegen de Phoeniciërs, in 1556 vòòr Chr., put hij zonder twijfel uit een of andere oude en geloofwaardige bron.

Wij moeten ons echter niet voorstellen, dat de Babyloniërs in dit tijdvak der geschiedenis Kanaän op den duur in bezit hadden. Het schijnt veeleer, dat zij hun gezag rechtstreeks slechts van tijd tot tijd hebben uitgeoefend, en dat het gehandhaafd moest worden door telkens herhaalde invallen en veldtochten. Duurzaam was wel de invloed der babylonische beschaving en zeden, maar niet het babylonisch bestuur zelf. Nu en dan ja werd Kanaän een provincie van Babylonië; maar telkens waren

er slechts bepaalde gedeelten van het land onderworpen aan het vreemde bestuur, terwijl weder op een anderen tijd de babylonische heerschappij slechts in naam bestond. Maar het is duidelijk, dat Babylonië zijn oude aanspraken op de heerschappij over Kanaän niet liet varen, voordat dit geheel en al door egyptische wapenen onderworpen was; en ook dan nog hooren we gedurig van kuiperijen met de Babyloniërs tegen het egyptisch gezag.

Het was gedurende dit tijdperk van babylonischen invloed en voogdij, dat de overleveringen en de mythen van Chaldea bekend werden aan de bevolking van Kanaän. Wederom zijn het de tafeltjes van Tel el-Amarna, die ons hebben doen zien, hoe dat gebeurde. Onder deze tafeltjes zijn fragmenten van babylonische legenden, waarvan er één eene verklaring wil geven van de schepping der menschen en van het ontstaan der zonde; en deze legenden werden gebruikt ter bestudeering van de vreemde taal door de schrijvers van Kanaän en Egypte, die zich de taal en het schrift van Babylonië wilden eigen maken. Indien wij ooit de bibliotheek van Kirjath-sefer ontdekken, dan zullen wij zonder twijfel onder hare leemen gedenkschriften dergelijke voorbeelden van chaldeeuwsche letterkunde vinden. De overeenkomst tusschen de phoenicische en de babylonische scheppingsverhalen is reeds menigmaal aangewezen, en sedert de ontdekking van het chaldeeuwsche zondvloed-verhaal door George Smith weten wij, dat dit laatste sprekend gelijkt op dat van Genesis, zelfs in het gebruik van dezelfde woorden en volzinnen. De langdurige nawerking der babylonische letterkunde in Palestina gedurende het tijdperk der aartsvaders geeft de verklaring daarvan, en laat ons tevens zien, hoe de overleveringen van Chaldea haar weg vonden naar het westen. Toen Abraham in Kanaän kwam, kwam hij in een land welks beschaafde bewoners reeds vertrouwd waren met de boeken, de geschiedenis en de overleveringen van zijn geboorteland. Zonder twijfel waren er daar velen, aan wie de naam en de geschiedenis van „Ur der Chaldeën” reeds bekend was. Het is zelfs mogelijk, dat in de boekerijen van Kanaän

reeds afschriften van de boeken der Chaldeërs bestonden.

In ieder geval was er één babylonische held, wiens naam zoo goed bekend was geworden in het westen, dat hij daar spreekwoordelijk geworden was. Het was de naam van Nimrod, „een geweldig jager voor het aangezicht des Heeren” ¹⁾. Tot nu toe zwijgen de spijkerschrift-inscripties nog over hem; maar het is waarschijnlijk, dat hij een der oude kassietische koningen was, die zich van de heerschappij over de steden van Babylo nië hebben meester gemaakt. Hij wordt de zoon van Cusch of Kas genoemd, en „het beginsel zijns rijks” was Babylon, dat gedurende zes eeuwen de hoofdstad des lands geweest is. Zijn naam was echter evenzeer onder de Kanaänieten als onder de bewoners van Chaldea bekend, en de god, voor wiens aangezicht hij zijn daden verrichtte, was Jahveh, en niet Bel.

Omstreeks 1600 vòòr Chr. werden de Hyksos geheel en al uit Egypte verdreven. Oorspronkelijk waren zij aziatische horden, die de vlakte van den Nijl overstroomd hadden, en haar verscheidene eeuwen in hunne macht hielden. In 't eerst brachten zij verwoesting overal waar zij kwamen. De tempels der egyptische goden werden verwoest, en hunne priesters gedood. Maar op den duur bleek de egyptische beschaving den veroveraars te sterk te zijn. Het ruwe opperhoofd eener wilde horde werd een egyptische Pharaò, wiens hof op dat van het oude koningshuis geleek, en die zich omringde door geleerde mannen. De steden en tempels werden hersteld en verfraaid, en de kunst leefde weder op. Slechts met uitzondering van ééne bijzonderheid werd het moeilijk, de Hyksos-vorsten te onderscheiden van hunne voorgangers op den troon van Egypte. Die uitzondering betrof den godsdienst. Het voornaamste wezen in den godsdienst der Hyksos was en bleef Sutekh, de Baäl van West-Azië, wiens eeredienst de vreemdelingen hadden medegebracht uit hun vroeger vaderland. Maar zelfs Sutekh

1) Zie Gen. X: 8 en 9. *Vert.*

werd vereenzelvigd met Ra, den Zonnegod van On, en de Hyksos-Pharaos maakten er geen gewetenszaak van om, in navolging van de vroegere koningen, hun eigen namen te verbinden met dien van Ra. Maar de Egyptenaren weigerden die verwisseling te erkennen, en bleven steeds Sutekh vereenzelvigen met Sit, den vijand van Horus.

Aanvankelijk was geheel Egypte genoodzaakt, zich aan de heerschappij der Hyksos te onderwerpen. Gedenkteekenen der Hyksos zijn in het zuiden gevonden, zelfs te Gebelên en El-Kab, en de eerste Hyksos-dynastie vestigde haar zetel te Memphis, de oude hoofdstad des lands. Maar allengs werd het middelpunt van de macht der Hyksos beperkt tot de delta. Zoan of Tanis, het tegenwoordige San, werd de zetel van het hof. Hier waren de koningen der Hyksos dicht in de nabijheid van hunne verwanten in Azië, en bovendien verder verwijderd van de zuiver-egyptische bevolking, die meer zuidelijk woonde. Van Zoan uit, dat, „zeven jaren” na Hebron „gebouwd” — of liever herbouwd — was (Num. XIII : 22), bestuurden zij de vlakte van den Nijl. Hun gezag werd versterkt door den naijver en de onderlinge twisten der leenroerige egyptische vorsten, die het grondgebied van Egypte onder elkander verdeelden. De vreemdeling hield het land in bedwang door middel van den ouden leenplichtigen adel.

Thebe had echter nooit vergeten, dat het de geboorteplaats en hoofdstad geweest was van de machtige Pharaos der twaalfde en dertiende dynastie, de geweldige vorsten, die Soudan veroverd, en met ijzeren hand over de leenplichtige heeren geregeerd hadden. De erfgenamen der thebaansche Pharaos bestonden nog steeds als vorsten van Thebe, en achter de sterke muren van El-Kab werd de gedachte aan onafhankelijkheid bij hen geboren. Apophis II werd aan zijn hof te Zoan den opkomenden storm gewaar, en trachtte dien in zijn aanvang te bezweren. Volgens het verhaal van later tijd zond hij beleedigende boodschappen aan den vorst van Thebe, en beval hem, Sutekh, den god der Hyksos, te aanbidden. De vorst tartte zijn suzerein, en de vrijheidsoorlog begon. Deze duurde

verscheidene menschenleeftijden, waarin de thebaansche vorsten zich meester maakten van Boven-Egypte, en een inheemsche dynastie van Pharaos vestigden, die gelijktijdig regeerde met de Hyksos-dynastie in het noorden.

Voet voor voet werden de Hyksos teruggedrongen naar den noord-oosthoek der delta. Ten laatste viel Zoan zelf den Egyptenaars in handen, en zochten de Hyksos een schuilplaats in de groote vesting Avaris aan de uiterste grens van het koninkrijk. Hier werden zij overwonnen door den thebaanschen vorst Ahmes, en teruggejaagd naar Azië, vanwaar ze gekomen waren. De achttiende dynastie werd gesticht, en Ahmes begon de reeks aziatische veroveringen, die Kanaän tot een egyptische provincie maakten. In het eerst was het een revanche-oorlog; maar al spoedig werd het een veroveringskrijg, en op den vrijheidsoorlog volgde de opkomst van het egyptische rijk. Thothmes II, de kleinzoon van Ahmes, voerde zijn legers zelfs tot aan den Euphraat en het land van Aram-Naharaim. Het grondgebied, dat men op die wijze op een soort van militairen verkenningstocht was doorgetrokken, werd veroverd en ingelijfd door zijn zoon Thothmes III, gedurende diens lange regeering van vier en vijftig jaren (20 Maart 1503 vóór Chr., tot 14 Februari 1449 vóór Chr.). Kanäan aan beide zijden der Jordaan werd een egyptische provincie, en kreeg een bestuur ongeveer zooals Indië tegenwoordig heeft. Aan sommige steden werd toegestaan, haar oude vorstenhuis te behouden, onder verplichting van schatting te betalen aan Egypte, en soldaten te leveren voor het egyptische leger. Van tijd tot tijd kregen zij bezoek van een egyptischen „Gevolmachtigde“, en een egyptisch garnizoen hield een wakend oog op hun bestuur. Soms werd den vorst een egyptische Resident toegevoegd. Dit was bijv. het geval te Sidon en Hazor. Waar de stad evenwel uit strategisch of staatkundig oogpunt van belang was, werd zij ingelijfd bij het egyptische rijk, en onder het onmiddellijk toezicht van een egyptischen stadhouder geplaatst, zooals te Megiddo, Gaza, Gebal, Gezer en Tyrus. Evenzoo stond Ziri-Basana, „het veld van Basan“, onder het bestuur van één

enkelen *khazan* of „prefect”. De troepen, die ook politiedienst deden, werden verdeeld in verschillende soorten. Er waren *tsabi yidati* of „hulptroepen”, *tsabi saruti* of „militie”, *khatabati* of „bedouinenplunderaars”; verder *tsabi matsarti* of „egyptische soldaten van het garnizoen”, en *tsabi bitati* of „reserve” die in onvoorziene omstandigheden werd opgeroepen. Tot de hulptroepen behoorden de Serdani of Sardiniërs, terwijl de Sute — de Sati of Sitti der hieroglyphen-teksten — het grootste gedeelte der Bedouinen („Bashi-bazouks”) vormden, en de egyptische troepen verdeeld waren in ruitery of liever strijdwagens, en Misi (Mas'u genoemd in het hieroglyphen-schrift) of voetvolk.

Brokstukken der jaarboeken van Thothmes III zijn bewaard gebleven op de ingevallen muren van zijnen tempel te Karnak. Daar ook kunnen wij de lijsten lezen van de plaatsen die hij veroverde in Palestina — het land van de Boven-Lotan, zooals het heet — zoowel als in Noord-Syrië. Evenals de jaarboeken zijn de geographische lijsten samengesteld uit aantekeningen, op de plaats zelve gemaakt door schrijvers die het leger volgden; en in sommige gevallen is het duidelijk te zien, dat zij in egyptische hieroglyphen vertaald zijn uit het babylonisch spijkerschrift. Dit feit wijst op de overwinning, die Azië reeds begon te behalen op zijn egyptische overwinnaars. Maar de jaarboeken zelve leveren een nog overtuigender bewijs van den aziatischen invloed. Het versieren van de muren van eenen tempel met de beschrijving van veldtochten in een vreemd land, en van de schatting die den Pharao werd gebracht, was geheel in strijd met egyptische denkbeelden. Naar egyptische zienswijze moesten de onderwerpen, die de stof leverden voor de versiering van het heiligdom, alleen van godsdienstigen aard zijn. Slechts de goden, en de vaststaande termen waarmede hun eigenschappen, hunne daden en hunne feesten beschreven werden, mochten daartoe gebezigd worden. Zoo hadden gewoonte en geloof het vastgesteld. Hiervoor de gedenkschriften van ongewijde geschiedenis in de plaats te stellen, was assyrisch, en niet egyptisch. Ja, het denkbeeld

zelf van het schrijven van kronieken, waarin de geschiedenis van een regeering in 't kort werd opgeteekend: jaar voor jaar, en veldtocht bij veldtocht, behoorde tehuis in de koninkrijken van den Tigris en den Euphraat, en niet in dat van den Nijl. Het was iets nieuws in Egypte, en het bestond daar ook alleen gedurende de korte periode van den aziatischen invloed. De Egyptenaar gaf betrekkelijk weinig om geschiedenis, en maakte gebruik van papyrus, wanneer hij haar wenschte te boek te stellen. Jammer genoeg voor ons, zijn de jaarboeken van Thothmes III het eenige monument van egyptische geschiedschrijving op steen.

In het twee en twintigste jaar zijner regeering (1481 vóór Chr.) deed de egyptische Pharaó zijn eerste ernstige poging om Kanaän te onderwerpen. Gaza werd zonder veel moeite veroverd, en het volgend jaar, op den vijftienden dag der maand Pakhons, vertrok hij vandaar, en elf dagen later sloeg hij zijn tenten op te Ihem. Daar vernam hij, dat het leger der verbonden kanaänietische vorsten, onder bevel van den koning van Kades aan den Orontes, zijn aanval te Megiddo afwachtte. Niet alleen de verschillende volken van Palestina waren in dat leger vertegenwoordigd, maar troepenafdeelingen waren gekomen van Naharaim aan de oevers van den Euphraat, zoowel als van de Golf van Antiochië. Een tijd lang aarzelde Thothmes of hij tegen hen zou oprukken langs den weg, die door 'Aluna naar Taänach loopt, of langs Zaft (misschien Safed), vanwaar hij Megiddo van het zuiden zou genaderd zijn. De aankomst van zijne verspieters deed hem echter tot het eerste besluiten, en diensvolgens ging hij op marsch, nadat de officieren gezworen hadden, dat zij de hun aangewezen stellingen in het gevecht niet zouden verlaten, zelfs niet om den persoon des konings te verdedigen, en den negentienden der maand sloeg hij zijn legerplaats op te 'Aluna. De weg was slecht geweest en voor wagens onbruikbaar, zoodat de koning genoodzaakt was geweest om te voet te gaan.

'Aluna moet dicht bij Megiddo geweest zijn, aangezien de achterhoede van de egyptische strijdmacht dáár werd opge-

steld tijdens het gevecht, dat volgde, terwijl de linkervleugel zich uitstreckte tot Taänach, en de rechtervleugel tot Megiddo. De voorhoede was vooruitgeschoven in de vlakte beneden, en de koninklijke tent was opgeslagen aan den oever van de beek Qana, een zijtak van de Kison. De beslissende slag had plaats op den een en twintigsten der maand. Thothmes reed in een wagen van gepolijst brons, en posteerde zich bij de troepen aan den Noord-west-kant van Megiddo. De Kanaänieten waren niet in staat, den aanval der Egyptenaren te weerstaan. Zij vluchtten binnen de stad, met achterlating van hunne paarden en wagens die met goud en zilver waren opgelegd, terwijl zij die de stad bereikten nadat de poorten reeds gesloten waren, met touwen over de muren getrokken werden. Waren de Egyptenaren niet achtergebleven om de vijandelijke legerplaats te plunderen, dan zouden ze tegelijk met de vluchtenden binnen Megiddo gekomen zijn. Zooals de zaken *nu* stonden, werden ze gedwongen, de stad in te sluiten, door er een wal van „frissche groene boomen” omheen te leggen; en de belegerden werden eindelijk door den honger genoodzaakt om zich over te geven.

In het veroverde kamp was de zoon van den koning van Megiddo gevonden, benevens een rijke buit, waaronder gouden en zilveren wagens van Asi of Cyprus. Twee stel ijzeren wapenrustingen werden ook buitgemaakt; één toebehoorende aan den koning van Kades, de andere aan den koning van Megiddo. De zeven tentpinnen van de koningstent, opgelegd met goud, vielen eveneens den Egyptenaars in handen. De lijst der buitgemaakte voorwerpen werd op een lederen rol geschreven, die neergelegd werd in den tempel van Ammon te Thebe. Daarin werden opgesomd: 3401 gevangenen; 83 handen van gesneuvelden, 32 met goud opgelegde wagens, 892 gewone wagens, 2041 merries, 191 veulens, 602 bogen, en 200 wapenrustingen.

Voordat de veldtocht geëindigd was, was het egyptische leger tot ver in het noorden doorgedrongen, en veroverde Inuam, ten zuiden van Damascus; evenzoo Anugas of Nukhasse, en Harankal, in het noorden van het land der Amoriëten. Al deze plaatsen schijnen den koning van Kades te

hebben toebehoord, toen zijn eigendom er uit werd weggedragen. Toen Thothmes naar Thebe terugkeerde, was de hoeveelheid buit, die hij medebracht, onnoemelijk groot. „Behalve kostbare edelgesteenten”, gouden schalen, phoenicische bekers met twee ooren, en dergelijke dingen, waren er 97 zwaarden, 1784 pond gouden ringen, en 966 pond zilveren ringen, die als geld dienst deden; een standbeeld met een gouden hoofd, tafels, stoelen en stokken van ceder- en ebbenhout, ingelegd met goud, ivoor en edelgesteenten, een gouden ploeg, de gouden scepter van den overwonnen vorst, en rijk geborduurde stoffen. De landerijen der veroverde provincie werden vervolgens opgemeten door de egyptische landmeters, en het bedrag der jaarlijks van deze te betalen schatting werd vastgesteld. Meer dan 208.000 maten tarwe werden bovendien naar Egypte gebracht van de vlakte van Megiddo. De kanaänietische macht was volkomen gebroken, en Thothmes was nu vrij om zijn rijk verder naar het noorden uit te breiden.

Diensvolgens zien wij, dat hij in het volgend jaar (1479 vòòr Chr.) schatting ontving van den assyrischen koning. Deze schatting bestond in lederen armbanden, verschillende houtsoorten, en wagens. Waarschijnlijk werd in dien tijd Karehemis ingenomen, nadat van de rivierzijde de stad bestormd was. Vijf jaren later werd het eerste gedeelte der jaarboeken in den muur van den nieuwen tempel van Ammon te Karnak ingegrift, en dit deel eindigde met een verhaal van den veldtocht van dat jaar. Deze werd ondernomen in Noord-Syrië, en was geëindigd met de verovering van Uarrt en Tunip, thans Tenib, ten noordwesten van Aleppo. Niet minder dan honderd pond zilver en evenveel goud werd te Tunip buitgemaakt; eveneens lazursteen van Babylonië, en malachiet van het Sinaïtisch schiereiland, benevens ijzeren en bronzen vaten. Enkele schepen werden er ook genomen, geladen met slaven, brons, lood, platina, en verschillende voortbrengselen der grieksche zeeën. Op den terugtocht naar huis nam het egyptische leger bezit van Arvad, en legde beslag op zijn rijken voorraad tarwe en wijn. „Toen bedronken de soldaten zich, en zalfden

zich met olie, zooals ze dat gewoon waren in Egypte bij feestelijke gelegenheden."

Het volgend jaar werd Kades aan den Orontes, bij het meer van Homs, aangevallen en verwoest. Zijn boomen werden omgehakt en zijn koren meêgevoerd. Van Kades rukte Thothmes voort naar het land der Phoeniciërs, en nam de steden Zemar (thans Sumra) en Arvad in. De erfgenamen van vier der overwonnen vorsten werden als gijzelaars naar Egypte gebracht, „zoodat wanneer een dezer koningen kwam te sterven, de Pharao dan zijn zoon zou nemen en in zijn plaats stellen."

In het jaar 1472 vóór Chr. werd het land der Amorieten onderworpen; of liever dat gedeelte ervan, dat bekend was als Takhis, het Tahas van Genesis XXII : 24, aan de oevers van het meer van Merua gelegen, waarin wij waarschijnlijk het meer van Homs hebben te zien. Bijna 500 gevangenen werden naar Egypte gebracht. De syrische vorsten kwamen nu geschenken aanbieden aan den veroveraar, medebrengende o. a. meer dan 760 pond zilver, 19 wagens met zilveren ornamenten versierd, en 41 lederen halssieraden, met bronzen schubben bedekt. Terzelfder tijd werd het bestuur van 't geheele land grondig geregeld onder de nieuwe egyptische regeering. Heirwegen werden aangelegd, en voorzien van posthuizen, waar overal verse paarden in gereedheid werden gehouden, zoowel als „de noodige voorraad brood van verschillend soort, olie, balsem, wijn, honig en vruchten." De steengroeven van den Libanon werden vervolgens aangesproken, om den Pharao te voorzien van kalksteen voor zijne bouwwerken in Egypte en elders.

Twee jaren later was Thothmes wederom in Syrië. Hij trok voort tot aan den Euphraat, en richtte daar op den oostelijken oever der rivier een gedenkzuil op, naast die welke zijn vader Thothmes II er reeds had geplaatst. De gedenkzuil was een keizerlijke steenen scheidspaal, die de grens van het egyptische rijk aanwees. Een andere dergelijke gedenkzuil had Hadad-ezer, de koning van Zoba, juist op dezelfde plaats willen oprichten, toen David hem in den weg trad en versloeg (2 Sam. VIII : 3).

De Pharao ging toen scheep en voer den Euphraat af, „de steden van den koning van Naharaim veroverend en de velden verwoestend.” Vervolgens ging hij weder stroomopwaarts tot de stad Ni, waar hij nog een nieuwe gedenkzuil plaatste, ten teeken dat de grenzen van Egypte tot zoover waren uitgebreid. Er waren nog olifanten in de buurt, evenals vier en een halve eeuw later nog, in den tijd van den assyrischen koning Tiglath-pileser I. Thothmes vermaakte zich met er jacht op te maken, en niet minder dan 120 werden er gedood.

Op den terugweg naar Egypte werd hem de schatting en „jaarlijksche belasting” van de bewoners van den Libanon gebracht, en de heerediensten, die zij jaarlijks moesten doen, werden eveneens vastgesteld. Thothmes gaf toe aan zijn neiging voor natuurlijke historie, door als gedeelte der schatting verschillende vogels aan te nemen, die in Syrië inheemsch, of ten minste in Egypte onbekend waren, en die, naar ons gemeld wordt, „den koning meer waard waren dan iets anders.” Hij had reeds zoölogische en botanische tuinen in Thebe aangelegd, en de vreemde dieren en planten, die zijne veldtochten ervoor verschaften, werden geschilderd op de muren van een der kamers in den tempel, dien hij te Karnak bouwde.

Vóór zijn terugkeer naar Egypte ontving hij de schatting van „den koning van Sangar”, of Sinear, in Mesopotamie, en „van het groote land der Khata.” Die van den eerstgenoemde bestond hoofdzakelijk uit lazursteen, ruwe en kunstig bewerkte, van welke „de lazursteen van Babylon” het meest gewaardeerd was. Onder de geschenken was „een ramskop van echten lazursteen, die 15 pond woog.” „Het groote” land der Hethieten, zoo genoemd om het te onderscheiden van het kleinere hethietische land in het zuiden van Palestina, zond 8 zilveren ringen, 400 pond wegende, benevens „een groot stuk kristal”.

Het volgend jaar trok Thothmes door „het land van Zahi”, het „vasteland” der phoenicische kust, naar Noord-Syrië, waar hij den koning van Anugas of Nukhasse tuchtigde, die neiging

tot oproer had getoond. Groote hoeveelheden goud en brons werden meegenomen; eveneens 15 wagens, met goud en zilver opgelegd, 6 ijzeren tentpinnen, bezet met edelgesteenten, en 70 ezels. Lood en verschillende hout- en steensoorten, 608 kruiken wijn van den Libanon, 2080 kruiken olie, en 690 kruiken balsem, werden ook ontvangen van Zuid-Syrië, en posthuizen werden gebouwd langs de wegen van het land van Zahi. Een vloot van phoenicische koopvaardijshepen werd vervolgens naar Egypte gezonden, geladen met blokken hout uit de bosschen van Palestina en den Libanon voor de gebouwen van den koning. Terzelfder tijd zond „de koning van Cyprus”, dat nu een egyptische bezitting was, zijne schatting aan den Pharao. Deze bestond uit 108 brokken koper, wegende 2040 pond; 5 stukken lood, wegende bijna 2900 pond, 110 pond lazursteen, een olifantstand en andere voorwerpen van waarde.

Het volgend jaar, 1468 vóór Chr., had er een veldtocht plaats tegen den koning van Naharaïm, die zijn soldaten en paarden verzameld had „van de uiterste einden der wereld”. Maar het mesopotamische leger werd geheel in de pan gehakt. De buit viel den Egyptenaars in handen, die evenwel slechts 10 gevangenen medenamen, wat wel den schijn geeft, dat het gevecht niet van bijzonder belang was.

In het jaar 1464 vóór Chr. was Thothmes wederom in Noord-Syrië. Onder den buit, die gedurende dezen tocht behaald werd, waren „schalen met geitenkoppen er op, en een met een leeuwenkop, werk van het land van Zahi”. Paarden, ezels en ossen, 522 slaven, 156 kruiken wijn, 1752 kruiken boter, 5 olifantstanden, 2822 pond goud, benevens koper en lood, dat alles was onder den oorlogsbuit. De jaarlijksche schatting werd alleen van Cyprus ontvangen, en bestond dezen keer in koper en merries, en evenzoo van Aripakh, een landschap in den Taurus.

Het volgend jaar voerde de Pharao zijne troepen aan tegen een land, waarvan de naam is verloren geraakt, maar dat lag „in het land der vijandige Shasu” of Bedouïnen. De buit, die er uit werd medegebracht, wijst uit, dat het ergens in Syrië

was, waarschijnlijk in de buurt van den Libanon. Goud en zilver, een zilveren beker met twee ooren, versierd met een stierenkop, ijzer, wijn, balsem, olie, boter en honig behoorden tot den buit. Er kwam ook schatting van „den koning van het groote land der Hethieten”, waarbij zich ook een aantal negerslaven bevonden.

Er brak toen evenwel oproer uit in het noorden. Tunip kwam in opstand; evenzoo de koning van Kades, die een „nieuwe” vesting bouwde om zijn stad te beveiligen tegen een aanval. Thothmes trok tegen hen op, langs den weg, die langs „de kust” liep, welke hem door het land der Feukhu of Phoeniciërs voerde. Eerst deed hij een aanval op de steden van Alkana, die hij geheel verwoestte, en daarna viel hij met zijn troepen in het naburige land van Tunip. De stad Tunip werd ingenomen en verbrand, haar oogst werd vertreden, hare boomen omgehakt, en hare inwoners als slaven weggevoerd. Toen kwam de beurt aan Kades. De „nieuwe” sterkte viel bij den eersten aanval, en het geheele land werd gedwongen zich te onderwerpen.

De koning van Assyrië zond wederom geschenken aan den Pharaö, welke het egyptische hof beschouwde als schatting. De geschenken bestonden hoofdzakelijk in groote blokken „echte lazursteen”, benevens „lazursteen van Babylon”. Kostbaarder geschenken kwamen er van de onderworpen vorsten van Syrië. Vooraan onder deze was „een koningsdochter, prachtig getooid met [een kleeding van] goud.” Dan waren er vier wagens met goud opgelegd, en zes gouden wagens, ijzeren wapentuig met goud ingelegd, een zilveren kruik, een gouden helm, ingelegd met lazursteen, wijn, honig en balsem, ivoor en verschillende houtsoorten, tarwe in zóó groote hoeveelheid dat het niet kon gemeten worden, en de vijf en zestig slaven, die ieder jaar moesten geleverd worden als deel van de jaarlijksche schatting.

De jaarboeken van de twee volgende jaren verkeerden in te veel geschonden toestand om veel licht te kunnen geven. Bovendien hadden de veldtochten, die er in beschreven worden,

voornamelijk plaats in Soudan. In het jaar 1461 vóór Chr. eindigt het verhaal. In dat jaar werd het verhaal van de overwinningen van den Pharaó „die hij behaald had van het 23ste tot het (4)2ste jaar” ¹⁾, op den muur van den tempel gegrift. En de kroniek sluit met de korte, maar veelzeggende woorden: „Zoo heeft hij gedaan; moge hij leven in eeuwigheid!”

Thothmes bleef niet eeuwig leven, maar overleefde toch de voltooiing van zijnen tempel veertien jaren. Na zijn dood kwam Noord-Syrië in opstand, en de eerste daad van zijn zoon en opvolger, Amenophis II, was het onderdrukken van dat oproer. Ni en Ugarit, de brandpunten der ontevredenheid, werden veroverd en getuchtigd, en onder de gevangenen van Ugarit waren 640 „kanaänietische” kooplui met hunne slaven. De naam „kanaänietisch” had dus reeds de tweede beteekenis van „koopman” verkregen, die wij in het Oude Testament vinden (Jes. XXIII : 8; Ezech. XVII : 4). Het is een belangrijk bewijs, dat de handel van het kanaänietische volk zijn vertakkingen in alle deelen van de beschaafde wereld had, en zij hunne handelshuizen overal hadden opgericht. Zelfs een tafeltje in spijkerschrift uit Kappadocie, dat waarschijnlijk uit denzelfden tijd is als de tafeltjes van Tel el-Amarna, bevat den naam Kinanim „de Kanaäniet”, om er mede aan te duiden iemand die getuige is in een zaak. Niet altijd evenwel werden de Kanaänieten zoo eervol onderscheiden. Soms was de beteekenis van den naam gelijk aan die van „slaaf”, eerder dan van „koopman”, zooals dat het geval is in een papyrus, waar melding wordt gemaakt van Kan’amu of „kanaänietische slaven van Khal”. Zoo ook hooren wij in een anderen papyrus van een slaaf Saruraz, den zoon van Naqati, wiens moeder Kadi uit het land van Arvad was. De egyptische oorlogen in Palestina moeten noodzakelijk ten gevolge gehad hebben, dat velen

1) De inscriptie heeft »32ste jaar”; maar aangezien de oorlogen duurden tot na het veertigste jaar van des konings regeering, moet dit een vergissing van den beeldhouwer zijn.

zijner bewoners tot slaven gemaakt werden; en, zooals wij gezien hebben, maakte een zeker aantal jonge slaven deel uit van de jaarlijksche schatting die van Syrië geheven werd.

De opvolgers van Thothmes III breidden het egyptische rijk ver naar het zuiden uit tot in Soudan. Maar in Azië had het zijn uiterste grenzen reeds bereikt. Palestina was, te samen met Phoenicië, het land der Amorieten, en het gebied ten oosten der Jordaan, eene egyptische provincie geworden, en werd aangemerkt als een deel van Egypte. Verder noordwaarts was de band met het rijksbestuur losser. Daar waren hier en daar egyptische vestingen en bezettingen; en enkele belangrijke steden, zooals Tunip bij Aleppo en Quatna aan de Khabûr, waren onder het bestuur van egyptische prefecten gesteld. Maar elders werd aan de onderworpen bevolking toegestaan, onder hun eigen koningen te blijven. In sommige gevallen, zooals bijvoorbeeld in Anugas of Nukhasse, waren de koningen weinig meer dan stadhouders van den Pharaos; maar in andere gevallen, zooals in Alasiya, noordelijk van Hamath, was hun gezag gelijk aan dat der heerschers over de onder protectoraat gestelde staten in het tegenwoordige Indië. Werkelijk noemt dan ook de koning van Alasiya den Pharaos zijn „broeder”, en uitgenomen zijn verplichting om schatting te betalen, was hij inderdaad een onafhankelijk vorst.

Het egyptisch gezag werd in het noorden erkend tot aan den berg Amanus. Karchemis, dat weldra een hethietische sterkte zou worden, was in handen der Egyptenaars, en de Hethieten zelve waren nog niet te voorschijn gekomen uit de vestingen van den Taurus. Hun grondgebied was nog beperkt tot Katalonië en Klein-Armenië tusschen Melitênê en de Saros, en zij dongen naar de gunst van den egyptischen koning door hem geschenken te zenden. Thothmes zou geweigerd hebben te gelooven dat zij, vòòrdat het vele jaren verder was, Noord-Syrië aan zijne opvolgers ontrukken en de mededingers van den egyptischen Pharaos worden zouden.

De egyptische bezittingen aan den oostelijken oever van den Euphraat lagen langs de Khabûr, in de richting der oase van

Singar of Shinar. Ten noorden van de Belikh lag het machtige koninkrijk Mitanni, (Aram-Naharaim, zooals het heet in het Oude Testament), dat nooit door de egyptische wapenen onderworpen werd, terwijl de leden van zijn koningshuis in het huwelijk traden met de opvolgers van Thothmes. De hoofdstad Mitanni lag ongeveer recht tegenover Karchemis, en beschermde dus de egyptische grens aan de oostzijde.

Zuidwaarts van de Belikh vormde de woestijn de grens. Syrië, Basan, Ammon en Moab werden alle opgenomen in het rijk van den Pharaö. Maar daar werd aan de uitbreiding er van paal en perk gesteld. Het gebergte Seir is nooit door de Egyptenaren veroverd. De „stad” Edom komt op een der tafeltjes van Tel el-Amarna voor als een vreemde staat, welks inwoners oorlog voeren tegen het egyptische rijk. De onderwerping van de Edomieten in hunne bergvestingen zou groote moeilijkheid hebben opgeleverd, en er zou bovendien niets mede gewonnen zijn geweest. Edom was niet rijk, noch door landbouw noch door handel; het was inderdaad een land van onvruchtbare bergen; en van den handel, die naderhand langs de Arabah naar Elath en Ezion-geber aan de Golf van Agabah ging, hadden de Egyptenaren zich reeds verzekerd door het bezit van de Golf van Suez. Zoover wij weten, was de eerste en laatste der Pharaos, die een veldtocht tegen de wilde stammen van het gebergte Seir waagde, Ramses III; en zijn veldtocht had alleen ten doel, een tuchtiging toe te dienen. Geen poging om het „Roode Land” bij zijn gebied in te lijven, werd ooit gedaan door een egyptischen koning.

Het Sinaitisch schiereiland, de provincie Mafkat of „Malachiet”, zooals het genoemd werd, was in het bezit der Egyptenaren geweest sedert den tijd van Zosir van de derde dynastie, en tot het tijdvak der Ptolemaeën toe werd het beschouwd als een deel van het egyptische rijk. Het oudste egyptische rotsbeeldhouwwerk wordt gevonden op het schiereiland, en stelt Snefru voor, den stichter der vierde dynastie, de Bedouïnen, die het land bewoonden, verslaande. Het bezit ervan werd op prijs gesteld wegens de koper- en malachietmijnen, die er ge-

vonden werden. Deze werden ontgonnen door de egyptische koningen met behulp van dwangarbeid. Bezettingen werden er gelegd om de mijnen en de wegen die er heenleidden te beschermen, kolonies van beampten verreezen er, en tempels werden gebouwd, die gewijd waren aan de goden van Egypte. Zelfs nog ten tijde der regeering van Ramses III was de hoeveelheid delfstof, welke de mijnen opleverden, verbazend groot. Voor het meerendeel lagen de mijnen aan de westzijde van het schiereiland, tegenover de egyptische kust; maar Ramses III ontgon ook kopermijnen in het land van 'Ataka, meer oostwaarts, en de naam der godin Hathor is in hieroglyphenschrift door Dr. Friedmann gevonden aan de kusten van Midian.

Het overwonnen Syrië werd verplicht, bij te dragen aan de schenkingen ten behoeve der egyptische tempels. Zoo werd de tempel van Amon te Thebe door Thothmes III begiftigd met de inkomsten van de drie steden Anugas, Inu'am en Harankal; terwijl Seti I, de vader van Ramses II, „al het zilver, goud, lazuursteen, malachiet en edelgesteente dat hij medebracht uit het vernederde land van Syrië”, er aan ten geschenke gaf. In Syrië zelf werden door de Egyptenaren steden gesticht, en tempels voor hun goden gebouwd; Meneptah stichtte een stad in het land der Amorieten; Ramses III bouwde een tempel voor Amon in „het land Kanaän, groot als de horizon van den hemel boven, waarheen het volk van Syrië met zijne geschenken kwam”; en onlangs te Gaza ontdekte hieroglypheninscripties leveren het bewijs, dat daar een andere tempel voor de godin Mut door Amenophis II gebouwd is.

Amenophis had den opstand in Noord-Syrië met weinig moeite onderdrukt. Zeven amorietische koningen werden als gevangenen uit het land Takhis weggevoerd naar Egypte, en langs den Nijl naar Thebe gebracht. Daar werden zes van hen buiten de muren der stad opgehangen, evenals het lichaam van Saul door de Philistijnen werd opgehangen buiten de muren van Beth-San; de zevende werd naar Napata in Ethiopië gebracht, en aldaar op dezelfde wijze gestraft, om aan

de negers van Soudan een les in de gehoorzaamheid te geven.

Amenophis II werd opgevolgd door Thothmes IV, die ge-
roepen werd om een nieuwen vijand het hoofd te bieden, nml.
de Hethieten. In het begin zijner regeering begonnen zij voor
het eerst van hunne bergen af te dalen, en de grensstad Tu-
nip had den eersten schok van den aanval te doorstaan. Het
was waarschijnlijk met het doel om zich tegenover deze ge-
weldige vijanden te versterken, dat de Pharao huwde met de
dochter van den koning van Mitanni, die haar naam veran-
derde in Mut-em-ua. Dit was het begin der huwelijken tus-
schen leden der egyptische en aziatische vorstenhuizen, welke leid-
den tot het aziatisch-worden van het hof en van den godsdienst
van Amenophis IV, en ten slotte tot den val der achttiende
dynastie.

De zoon van Mut-em-ua was Amenophis III, wiens lange
regeering van zeven en dertig jaren even roemrijk en voor-
spoedig was als die van Thothmes III. Te Soleb, tusschen den
tweeden en den derden waterval, bouwde hij een tempel, die
gewijd was aan zijn eigen vergoddelijkt persoon, en op welks
zuilen hij de namen zijner vazal-staten liet beitelen. Tot deze
behooren Tunip en Kades, Karchemis en Apphadana aan de
Khabûr. Sangar, Assyrië, Naharaim, en de Hethieten staan er
ook op, maar dit moet zijn krachtens de schatting of geschenken
die van hen ontvangen waren. De Pharao voorzag zijn harem
van aziatische prinsessen. Zijne gemalin Teie, die grooten in-
vloed uitoefende zoowel op den godsdienst als de staatkunde,
kwam uit Azië, en onder zijne vrouwen waren de zusters en
dochters der koningen van Babylonië en Mitanni, terwijl een
zijner eigen dochters gehuwd was met Burna-buryas, den vorst
van Babylonië. Van zijn huwelijk met Gilu-khipa, de dochter
van Sutarna, koning van Aram-Naharaim, wordt melding ge-
maakt op een der keervormige amuletten, waar verder ver-
haald wordt, dat zij naar Egypte vergezeld werd door drie-
honderd zeventien „hofdames”. Behalve dat hij door huwelijk
zich verbond met de koningshuizen van Azië, bracht Ameno-
phis III een groot gedeelte van zijn tijd in Syrië en Mesopo-

tamië door, zich vermakende met de leeuwenjacht. Hij beroemt er zich op, gedurende de eerste tien jaren zijner regeering niet minder dan honderd twee dezer dieren gedood te hebben. In het laatste van die jaren huwde hij koningin Teie, die op amuletten de dochter van „Yua en Tua” genoemd wordt. Misschien zijn dit saamgetrokken vormen van Tussatta en Yuni, die destijds koning en koningin van Mitanni waren. Maar als dat zoo is, dan is het vreemd, dat geen koningstitels gegeven worden aan hare ouders; bovendien heeft de vervaardiger der amuletten van Yua den vader, en van Tua de moeder der koningin gemaakt. Tuya is de naam van een Amoriet in een der brieven van Tel el-Amarna, terwijl het in een anderen dier brieven den schijn heeft alsof Teie de dochter was van een babylonischen koning. Een der dochters van Tusratta, Tadu-khipa, was werkelijk gehuwd met Amenophis, maar zij nam niet de plaats in van voornaamste koningin. Onder de regeering van Meneptah van de negentiende dynastie was de kanselier een inboorling uit Basan, met name Ben-Mazana, wiens vader Yu de Oudere heette. Yua is dus misschien een woord van amorietischen oorsprong; en men heeft vermoed, dat er verband bestaat tusschen dezen naam en het hebreeuwsche Yahveh. De mogelijkheid hiervan moet erkend worden, maar bewezen worden kan het niet.

Toen Amenophis III stierf, schijnt zijn zoon Amenophis IV nog minderjarig geweest te zijn. In ieder geval werd de koningin-moeder Teie oppermachtig in het bestuur van het rijk. Haar zoon, de nieuwe Pharao, was opgevoed in het geloof zijner moeder, en had de denkbelden en neigingen van zijne aziatische voorvaderen geërfd. Een gips-masker, dat onmiddellijk na zijn dood genomen werd, is door Prof. Petrie te Tel el-Amarna ontdekt, en geeft ons het gelaat te zien van een fijn en diepzinnig denker, eerder een wijsgeer dan een koning, een man van ernstige, zelfs ietwat dweepzieke overtuiging.

Amenophis IV ondernam niets meer of minder dan de hervorming van den staatsgodsdienst van Egypte. Gedurende verscheidene eeuwen had de godsdienst der priesters en schrijvers

overgeheld naar het pantheïsme. Binnen de wanden der tempels werd weliswaar geleerd, dat de verschillende godheden van Egypte niets dan openbaringen van den eenen Oppergod waren. Maar deze leer bleef zoo goed als beperkt tot de tempels zelve. Met de troonsbestijging van Amenophis IV werd het anders. De jonge koning verwierp onbeschroomd den godsdienst, waarvan hij krachtens zijn ambt het hoofd was, en beleed een dienaar te zijn van den éénen God, wiens zichtbaar beeld de zonnescijf was. Van de goden van Egypte werd alleen Ra, de oude Zonnegod van Heliopolis, erkend als de vertegenwoordiger van den waren God. Het was de Baäldienst van Syrië, gewijzigd door de wijsgeerige begrippen van Egypte. De Aten-Ra van den „kettterschen” Pharao was een aziatische Baäl, maar — anders dan de Baäl van Kanaän — hij stond alleen; er waren geen andere Baäls, geen Baälim, naast hem.

Amenophis stelde zich er niet meê tevreden, het nieuwe geloof te prediken, en de verbreiding ervan te bevorderen; hij trachtte het zijnen onderdanen op te dringen. De andere goden van Egypte werden verbannen, en de naam en het hoofd van Amon, den beschermgod van Thebe, aan wiens hulp zijne voorouders hun macht en overwinningen hadden toegeschreven, werden van de monumenten verwijderd, overal waar ze gevonden werden. Zelfs de naam van zijn eigen vader werd niet gespaard, en de door den koning uitgezonden dienaars wischten van het èene einde des rijks tot het andere dat gedeelte er van uit, hetwelk den naam van den god bevatte. Zijn eigen naam werd vervolgens veranderd, en Amenophis IV werd Khu-n-Aten, „de glans van de zonnescijf.”

Aan Khu-n-Aten's poging om het oude geloof van Egypte omver te werpen, werd natuurlijk door de machtige priester-schap van Thebe weerstand geboden. Er brak een godsdienstoorlog uit, zoover wij weten voor de eerste maal in de geschiedenis der menschheid. Aan de ééne zijde begon een hevige vervolging tegen de aanhangers van het oude geloof; aan de andere zijde werden alle mogelijke pogingen aangewend om het streven van den Pharao te verijdelen, en hem ten val

te brengen. Zijn positie werd met den dag onzekerder, en ten slotte keerde hij de hoofdstad zijner vaderen den rug toe, en bouwde zich een nieuwe stad, ver weg in het noorden. De priesters van Amon hadden dus gezegevierd; de oude afgodsdienst werd opnieuw ingevoerd in den grooten tempel van Karnak, ofschoon het officieele hoofd afwezig was, en Khu-n-Aten met zijne archieven en zijn hof gevlucht was naar een veiliger woonplaats. Boven-Egypte werd overgelaten aan den dienst van Amon en Min, terwijl de koning zich dichter bij zijne kanaänietische bezittingen vestigde.

Hier werd aan den oostelijken oever van den Nijl, ongeveer halverwege tusschen Minyeh en Siût, de nieuwe hoofdstad gesticht op een strook lands, die door een halven cirkel van klippen in amphitheatervorm tegen aanvallen beveiligd was. De stad besloeg, met haar paleizen en tuinen, bijna twee mijlen in de lengte langs de rivier. In het midden verrees de tempel van den nieuwen god van Egypte, en dicht er bij het paleis des konings. Beide waren schitterend versierd met schilder- en beeldhouwwerk, en mozaïk van edelgesteenten en goud. Zelfs de vloeren waren met fresco's beschilderd, terwijl de muren en zuilen geëmailleerd waren, of versierd met de kostbaarste stoffen, die de egyptische wereld kon voortbrengen. Hier en daar stonden albasten, bronzen of gouden beelden, waaronder sommige bijna grieksch van vorm en ontwerp. Hand in hand met de hervorming van den godsdienst ging een hervorming van de kunst. De oude conventioneele kunst van Egypte liet men varen, en een nieuwe kunst deed haar intocht, die er naar streefde, de natuur met realistische getrouwheid na te volgen.

De wallen, die de ligging van Khu-n-Aten's stad aanwijzen, zijn nu bekend als Tel el-Amarna. De stad had een kort, maar schitterend bestaan van omstreeks dertig jaren. Toen kregen de vijanden van den Pharao en van zijn hervormingswerk geheel de overhand, en zijn stad met hare tempels en paleizen werd met den grond gelijk gemaakt. Uit hare puinhoopen worden nu door den verbaasden fellah en den onderzoeker

van dezen tijd de prachtige overblijfselen van het verleden opgedolven.

Maar onder deze overblijfselen zijn er geen van grooter waarde gebleken, dan de leemen met figuren in spijkerschrift beschreven tafeltjes, die onze vroegere denkbeelden omtrent het oude Oosten geheel hebben omver geworpen. Zij werden bewaard in wat wij nu zouden noemen het Departement van Buitenslandsche zaken. Dit maakte een deel uit van de openbare gebouwen, die met het paleis verbonden waren; de baksteenenvan waarvan het was opgetrokken, waren gemerkt met een inschrift, dat aanwijst waartoe het gebouw bestemd was. Verscheidene tafeltjes waren overgebracht uit het archief van Thebe, maar het grootste deel der verzameling behoort tot de regeering van Khu-n-Aten zelf. Zij bestaat bijna geheel uit officieele briefwisseling; brieven van de koningen van Babylonië en Assyrië, van Mesopotamië en Kappadocië, en berichten van de egyptische stadhouders en de vasallen in Syrië en Palestina. Zij geven ons een levendige en verrassende schildering van Kanaän omtrent 1400 vóór Chr.

Brokstukken van woordenboeken ten behoeve der schrijvers zijn ook te voorschijn gekomen uit het puin van het gebouw, alsmede het zegel van een dienaar van Samas-akh-iddin, die het toezicht had op de spijkerschrift-briefwisseling. Evenals verscheidene kanaänietische stadhouders, droeg hij een babylonischen naam. Zelfs de broeder van Amenophis III, die tot koning van Nukhasse was aangesteld, kreeg den babylonischen naam Rimmon-nirari. Dit is wel het sterkste bewijs van den omvang en de macht van den babylonischen invloed in het Westen.

Te Khut-Aten, zooals de „kettische” Pharaon zijne nieuwe hoofdstad noemde, was hij omringd door de aanhangers van het nieuwe geloof. Velen hunner waren zonder twijfel Egyptenaars; maar velen, misschien de meerderheid, waren van aziatische afkomst. Reeds onder zijn vader en grootvader waren er vele Kanaänieten en andere Aziaten aan het hof, en werden de hooge staatsambten door dezen bekleed. Maar onder

Khu-n-Aten kreeg de regeering een nog tienmaal sterker aziatisch karakter. De geboren Egyptenaar moest plaats maken voor den vreemdeling, en het bestuur van den syrischen vreemdeling, die het land scheen uitgejaagd met de Hyksos, werd onder een anderen vorm hersteld. Kanaän was in naam eene aan Egypte onderworpen provincie, maar in werkelijkheid had het zijn overwinnaar gevangen genomen. Een half-aziatische Pharaon beproefde, een aziatischen geloofsvorm aan zijne onderdanen op te dringen, en vertrouwde zijne regeering toe aan aziatische ambtenaren; zelfs de kunst had opgehouden egyptisch te zijn, en had een aziatisch kleed aangetrokken.

De graven van Khu-n-Aten's opvolgers zijn uitgehouwen in de rotsen aan de achterzijde der stad, terwijl zijn eigen graf zich bevindt aan het einde van een lang ravijn, dat uitloopt in de oostelijke woestijn, tusschen twee hooge rijen steile rotsen. Slechts weinige van die graven zijn afgewerkt, en dat van den koning zelf is prachtig ontworpen, maar onvoltooid en geschonden. De beeldhouwwerken op de muren zijn gebroken, en de granieten sarcofaag, waarin het lichaam van den grooten koning rustte, is in stukken gebroken voordat zij in de nis kon worden gebeurd, die er voor bestemd was. De koninklijke mummie scheurde in reepen, en de porceleinen figuren, die er bij begraven waren, braken op den grond in stukken.

Het is duidelijk, dat de dood van Khu-n-Aten welhaast moest gevolgd worden door de zegepraal zijner vijanden. Zijn hoofdstad werd verwoest, de steenen van zijnen tempel werden naar Thebe gevoerd, om daar het heiligdom van den zegevierenden Amon te versieren, en de aanhangers van zijn hervorming werden gedood of verbannen. De wraak, die op hen genomen werd, gold zoowel de eer van het volk als van den godsdienst. Zij bedoelde niet alleen een herstelling van het nationale geloof, maar ook de herstelling van den geboren Egyptenaar in het bestuur over zijn land. De leidende gedachten bij deze beweging waren gelijk aan die welke ten grondslag lagen aan die van Arabi in onzen eigen tijd; maar

toen was er geen engelsch leger om er tegen op te treden. De opkomst van de negentiende dynastie beteekent de zegepraal der nationale zaak.

Uit de brieven in spijkerschrift van Tel el-Amarna blijkt, dat reeds vóór Khu-n-Atens dood zijn rijk begon uiteen te vallen en zijn macht te tanen. Brief op brief werd hem door de stadhouders in Kanaän gezonden, met dringende aanvraag om troepen. De Hethieten vielen het rijk in het noorden aan, en binnen de grenzen werd het bedreigd door opstandelingen. „Indien er dit jaar hulptroepen komen”, schrijft Ebed-Tob van Jeruzalem, „zullen de provincies van mijn heer den koning behouden blijven; maar indien er geen hulptroepen komen, zullen de provincies van mijn heer den koning verwoest worden”. Op deze smeekbeden kon geen antwoord gezonden worden. Er was burger- en godsdienstoorlog in Egypte zelf, en het leger was noodig om den Pharao in zijn eigen land te verdedigen.

Het beeld, dat de briefwisseling van Tel el-Amarna ons geeft van Kanaän, is aangevuld door de ontdekking van Lachis. Vijf jaren geleden ondernam prof. Flinders Petrie voor het „Palestina Exploration Fund” het doen van opgravingen in den hoogen wal van Tel el-Hesi in Zuid-Palestina. Tel el-Hesi ligt midden tusschen Gaza en Hebron, aan den rand der bergen van Judea, met het uitzicht op een snellen bergstroom. Zijne opgravingen werden bekroond met de ontdekking van verschillende steden, die achtereenvolgens de eene op de puinhoopen van de andere gebouwd waren, en maakten het waarschijnlijk dat daàr Lachis gestaan had. De opgravingen werden het volgend jaar door Mr. Bliss hervat, en de waarschijnlijkheid werd tot zekerheid. De onderste der steden was het Lachis van het amorietische tijdperk, welker bijna negen en twintig voet dikke muren van ruwen baksteen werden bloot gelegd, terwijl haar aardewerk voor het eerst de eigenaardigheden van het amorietisch fabrikaat aan het licht heeft gebracht. De geweldige muren bevestigen het getuigenis der israëlietische spionnen, dat de steden der Amorieten „groot” waren „en ge-

sterkt tot in den hemel toe" (Deut. I:28). Niettemin dragen zij ook de kenmerken, dat de vestingen, die zij omgaven, ondanks hun sterkte, meer dan eens moeten veroverd zijn. Zonder twijfel was dit het geval in den tijd der egyptische oorlogen in Kanaän.

Het is mogelijk dat, evenals te Troje, alleen de citadel zoo geducht versterkt was. Lager dan deze lag het voornaamste gedeelte der stad, welker inwoners eên veilige schuilplaats vonden in de citadel, wanneer een vijand hen met een aanval bedreigde. Het versterkte deel had geen bijzonder groote afmetingen. Zijne ruïnen meten slechts ongeveer tweehonderd voet in de lengte en in de breedte, terwijl het ommuurde gedeelte, waarbinnen het gelegen is, een kwartmijl in doorsnede is. Hier is een regelmatige reeks aardewerk gevonden, dagteekend uit den na-exilischen tijd, en dan door de opeenvolgende lagen heen opklimmend tot de oorspronkelijke amorietische vesting. Aan prof. Petrie komt de eer toe, de kenmerkende eigenaardigheden dezer verschillende lagen bepaald, en den ouderdom ervan bij benadering vastgesteld te hebben.

De door prof. Petrie begonnen arbeid werd voortgezet door Mr. Bliss. Diep onder de ruïnen der amorietische stad vond hij voorwerpen, die ons verplaatsen in den tijd van Khun-Aten en zijne voorgangers. Het zijn egyptische kralen en keervormige amuletten der achttiende dynastie, en op een der kralen staan de naam en de titel van „de koninklijke vrouw Teio." Tegelijk met deze werden barnsteen-kralen ontdekt, die afkomstig waren uit de Oostzee, en zegel-cylinders, sommige van welke ingevoerd waren uit Babylonië, terwijl andere namaaksels zijn van babylonisch werk. De babylonische cylinders behooren tot het tijdvak, dat loopt van 3000 tot 1500 vòòr Chr., terwijl de nagemaakte in denzelfden stijl zijn als die welke gevonden zijn in de voorhistorische graven van Cyprus en Phoenicië.

Maar ééne ontdekking werd door Mr. Bliss gedaan, die alle andere verre in belangrijkheid overtreft. Het is een spijkerschrift-tafeltje, hetwelk, wat soort, inhoud en ouderdom betreft,

gelijk is aan die van Tel el-Amarna. Zelfs de egyptische stadhouder, die er op genoemd wordt, was ons reeds uit de briefwisseling van Tel el-Amarna bekend als de stadhouder van Lachis. Een der brieven in spijkerschrift, die nu te Berlijn bewaard worden, is door hem geschreven, en Ebed-Tob brengt ons ter kennis, dat hij later vermoord werd door het volk van zijn eigene stad.

Hier volgt de vertaling van den brief, die ontdekt werd te Tel el-Hesi ¹⁾:

„Tot.... rabbat(?) [of misschien: Tot den ambtenaar Baya] (spreekt aldus)... abi. Aan uwe voeten werp ik mij neder. Waarlijk, gij weet, dat Dan-Hadad en Zimrida de geheele stad in oogenschouw hebben genomen, en Dan-Hadad zegt tot Zimrida: Zend Yisyara tot mij [en] geef mij 3 schilden(?) en 3 slingers en 3 zwaarden, omdat ik prefect(?) over het land des konings ben, en dit tegen mij gehandeld heeft; en nu wil ik u uwe bezitting wedergeven, die de vijand u ontnam; en ik heb mijn... gezonden, en... rabi-ilu... heeft zijn broeder met spoed [met] deze woorden afgezonden.”

Yisyara was de naam van een Amoriet, zooals wij vernemen uit een der tafeltjes van Tel el-Amarna, waar hij te samen met andere oproermakers genoemd wordt als tot den koning gezonden in bronzen ketenen. Van Dan-Hadad weten wij verder niets, maar Zimrida's brief luidt als volgt:

„Aan den koning, mijn heer, mijn god, mijn Zonnegod, den Zonnegod die van den hemel is, (schrijft) aldus Zimridi, de stadhouder der stad Lachis. Uw dienaar, het stof uwer voeten, buigt zich zevenmaal zevenmaal neder aan de voeten van den

1) Deze vertaling verschilt in sommige opzichten van die, welke vroeger door mij gegeven werd, daar zij steunt op de copie van den tekst, die van het te Konstantinopel berustend origineel gemaakt is door Dr. Scheil (*Recueil de Travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes*, XV, 3, 4, 137). Zooals ik destijds opmerkte, was mijn copie gemaakt naar een afgietsel, en was daardoor op verscheidene plaatsen onzeker. Ik betwijfel, of zelfs nu de uitgegeven tekst in zijn geheel nauwkeurig is.

koning, mijnen heer, den Zonnegod van den hemel. Ik heb zeer aandachtig geluisterd naar de woorden van den bode, dien de koning, mijn heer, tot mij gezonden heeft, en nu heb ik met spoed (een gezant) gezonden overeenkomstig zijn boodschap."

Het was tegen het einde van Khu-n-Aten's regeering, toen het egyptische rijk uiteen viel, dat de moord op Zimrida plaats had. Ebed-Tob beschrijft het aldus in een brief aan den geheimschrijver van den Pharao: „De Khabiri (of Bondgenooten) veroveren de vestingen des konings. Geen enkel stadhouder blijft er over voor den koning, mijnen heer; allen zijn gedood. Zie, Turbazu, uw ambtenaar, [is gevallen] in de groote poort der stad Zelah. Zie, de dienaars, die handelden tegen den koning, hebben Zimrida van Lachis verslagen. Zij hebben Jephthah-Hadad, uwen ambtenaar, vermoord in de poort der stad Zelah."

Wij hooren van een anderen stadhouder van Lachis, Yabni-el genaamd, maar hij bekleedde waarschijnlijk het ambt vóór Zimrida. In ieder geval is de volgende depêche van hem bewaard:

„Aan den koning, mijnen heer, mijn god, mijn Zonnegod, den Zonnegod, die van den hemel is, (schrijft) aldus Yabni-el, de stadhouder der stad Lachis, uw dienaar, het stof uwer voeten, de stalknecht uwer paarden; aan de voeten van den koning, mijnen heer, mijn god, mijn Zonnegod, den Zonnegod die van den hemel is, buig ik mij zevenmaal zevenmaal neder. Roemrijk en de voornaamste [zijt gij]. Ik, de stalknecht van [de paarden] van den koning, mijnen heer, luister naar de [woorden] van den koning, mijnen heer. Nu heb ik al de woorden gehoord, die Baya de prefect tot mij gesproken heeft. Nu heb ik alles gedaan."

Zimrida van Lachis moet onderscheiden worden van een anderen Kanaäniet van denzelfden naam, die stadhouder van Sidon was. Deze was een persoonlijke vijand van Rib-Hadad, den stadhouder van Gebal, wiens brieven aan Khu-n-Aten een aanmerkelijk gedeelte der verzameling van Tel el-Amarna nit-

maken. Het gezag van Rib-Hadad strekte zich oorspronkelijk over het grootste deel van Phoenicië uit, en zoo mede over de sterke vesting Zemar of Simyra in het gebergte. Maar zijn steden werden hem een voor een ontnomen door zijne tegenstanders, die hij beschuldigt van opstand tegen den Pharao. Zijne naar Egypte gezonden brieven zijn dan ook vol van vragen om hulp. Maar hij kreeg geen hulp; en aangezien ook zijne vijanden niet nalieten, zich voor te doen als getrouwe onderdanen van de egyptische regeering, is het moeilijk uit te maken of dat uitblijven van hulp zijn oorzaak had in wantrouwen van den Pharao jegens Rib-Hadad zelf, dan wel in gebrek aan de noodige hulptroepen.

Rib-Hadad was door Amenophis III tot stadhouder benoemd, en in een zijner brieven ziet hij spijtig terug op „den goeden ouden tijd.” Toen hij zijn brieven schreef, was hij oud en ziek. Abimelech, de stadhouder van Tyrus, was schier de eenige vriend, die hem overbleef. Niet tevreden met het aanstoken van oproer in zijn gebied, en met hem zijne steden te ont-weldigen, klaagden zijne vijanden hem bij Pharao aan van ontrouw en wangedrag. Deze aanklachten waren voor een deel op waarheid gegrond. Hij erkent, dat hij gevlucht is uit zijn stad, maar beweert, dat het was om zijn leven te redden. De troepen, waaarom hij gevraagd had, waren hem niet gezonden, en hij kon noch zijn stad noch zichzelf langer verdedigen. Hij voert ook aan, dat de buitensporigheden, door eenigen zijner dienaren bedreven, gedaan waren zonder dat hij er iets van wist. Dit schijnt hij geschreven te hebben in antwoord op een bericht van Ammunira, den gouverneur van Beyrout, waarin deze den koning meldde, dat hij den broeder van den gouverneur van Gebal als gijzelaar hield, en dat laatstge-noemde tegen de regeering in het land der Amorieten kuipe-rijen gesmeed had.

De voornaamste onder de tegenstanders van Rib-Hadad was Ebed-Asherah, een inboorling uit het land Barbati, en gouverneur van het amorietisch gebied. Er wordt gewag gemaakt van verscheidene zijner zonen, maar de bekwaamste en invloed-

rijkste van dezen was Aziru of Ezer, die groote macht bezat. De geheele familie, hoezeer ook zich voordoende als gehoorzame dienaren van den Pharaó, gedroeg zich tamelijk onafhankelijk, en zocht zich in de hoogte te werken ten koste der naburige gouverneurs. Zij hadden eene aanzienlijke macht „plunderaars”, of Bedouinen uit de oostelijke woestijn, ter hunner beschikking, en Rib-Hadad beschuldigt hen, dat zij in 't geheim een verbond gesloten hadden met de koningen van Babylonië, van Mitanni, en van de Hethieten. Het gezag van Aziru strekte zich uit tot aan de noordelijke grens des rijks. Wij treffen hem aan, vereenigd met den egyptischen generaal Khatip, of Hotep, om een inval der Hethieten af te slaan, en hij zendt een brief aan den koning en aan den eersten minister Dudu, om uit te leggen, hoe het kwam dat het hun niet gelukt is, de Hethieten tegen te houden. Tunip was door de vijanden ingesloten, en Aziru vreest, dat het hun in handen zal vallen. De Hethieten waren reeds doorgedrongen in het land van Nukhasse, en rukten vandaar voort naar het land der Amorieten.

Op deze berichten volgde oogenblikkelijk eene lange brief van de bevolking van Tunip, waarin zij zich beklaagde over het gedrag van Aziru, en protesteerde tegen eene behandeling zijnerzijds, gelijk aan die welke hij de stad Ni had aangedaan. Hij bevond zich toen in het land der Hethieten, zonder twijfel om tot den oorlog tegen den algemeenen vijand op te wekken.

Aziru gaf een volledig antwoord op die beschuldigingen. „O, mijn heer!” zóó vangt hij aan, „luister niet naar de snoode mannen, die mij bij mijnen heer den koning belasteren: ik ben voor altoos uw dienaar.” Men had hem beschuldigd van gebrek aan eerbied voor den Pharaó, omdat hij den koninklijken commissaris Khani bij diens komst te Tunip geen plechtige ontvangst had bereid. Maar, zóó verdedigt hij zich, hij had niet geweten, dat de commissaris in aantocht was, en zoo dra hij zijn komst vernomen had, „was hij hem gevolgd, maar had hem niet kunnen inhalen.” Terwijl Aziru afwezig was, hadden zijne broeders Khani behoorlijk ontvangen, en Beltiel (of Bethuel) voorzag hem van vleesch, brood en wijn. Boven-

dien ontmoette Aziru zelf den commissaris op diens terugreis, en voorzag hem van paarden en muilezels. Ernstiger was de beschuldiging, dat hij zich van de stad Zemar had meester gemaakt. Hierop antwoordt Aziru, dat hij dat gedaan had uit zelfverweer, aangezien de koningen van Nukhasse hem altoos vijandig gezind geweest waren, en hem beroofd hadden van zijne steden op aansporing van Khatip, die ook al het zilver en goud, dat door den koning onder zijne hoede gesteld was, had weggenomen. Ook had hij Zemar niet wezenlijk veroverd, maar hij had door geschenken de bevolking voor zich gewonnen. Ten slotte wierp hij ook de beschuldiging van zich af, dat hij een gezantschap van den koning der Hethieten ontvangen, en daarentegen geweigerd had, den egyptischen boodschapper te ontvangen, terwijl toch het door hem bestuurde land aan den koning behoorde, en de koning hem er over had aangesteld. Dat de egyptische afgezant, zòò beweert hij, onderzoek doe, en hij zal bevinden, dat Aziru oprechtelijk gehandeld heeft.

De inbezitname van Zemar is het voorname onderwerp van vele brieven van Rib-Hadad. De stad was gedurende twee maanden belegerd geweest door Ebed-Asherah, die te vergeefs beproefd had, den gouverneur van Gebal om te koopen. Rib-Hadad trachtte de stad te redden, maar Aziru verbond zich met Arvad en de naburige steden van Noord-Phoenicië, nam twaalf van Rib-Hadad's mannen gevangen, eischte voor elk dezer mannen een losprijs van vijftig zilverlingen, en maakte zich meester van de schepen van Zemar, Beyrout en Sidon. De hulptroepen, die van Gebal naar Zemar gezonden werden, vielen het opperhoofd der Amorieten te Abiliya in handen, en de toestand van Rib-Hadad werd van dag tot dag hopeloozer. Pa-Hor, de egyptische landvoogd van Kumidi, voegde zich bij Rib-Hadad's tegenstanders, en wist de Sute of Bedouinen te bewegen tot een aanval op zijne Sardinische garde. Yapa-Hadad, een andere landvoogd, volgde het voorbeeld van Pa-Hor, en Zimridi, de gouverneur van Sidon, was altoos zijn vijand geweest. Tyrus alleen bleef getrouw aan zijne zaak, niettegen-

staande een „Ioniër”, die belast was geweest met eene zending daarheen uit Egypte, paarden, wagens, en manschappen voor Ebed-Asherah overgebracht had, en het spreekt dus vanzelf, dat Rib-Hadad zijn gezin te Tyrus in veiligheid bracht. Maar nu begon Tyrus evenals Gebal last te lijden ten gevolge van het verbond tusschen Zimridi en Ebed-Asherah.

Zemar viel ten slotte Ebed-Asherah en diens zonen in handen, terwijl de prefect Khayapa of Khaip in een aanval gesneuveld was. Abimelech, de gouverneur van Tyrus, beschuldigt Zimridi, dat hij van alles de aanstoker is. Dit moge zoo zijn, of niet, maar geheel Noord-Phoenicië kwam nu onder het bestuur of onder den invloed der Amorieten-hoofden. Heeft Rib-Hadad de waarheid gesproken, dan had Ebed-Asherah „gezonden naar de soldaten te Bit-Ninip, met de boodschap: verzamelt u, en laat ons optrekken tegen Gebal, indien er daar nog zijn die zich uit onze handen gered hebben, en wij zullen gouverneurs aanstellen in alle provinciën. Op deze wijze zijn alle provinciën tot de Bedouinen overgegaan.” Te Gebal begon gebrek aan levensmiddelen te komen, en de gouverneur schrijft naar Egypte om koorn.

Rib-Hadad dreigt nu den Pharao, dat hij naar zijn vijanden zal overloopen, indien er niet onmiddellijk hulp kwam, en terzelfder tijd doet hij een beroep op Amon-apt en Khayapa, de egyptische commissarissen, die gezonden waren om onderzoek te doen naar den stand van zaken in Kanaän. Aan het verzoek om hulp werd in zooverre gevolg gegeven, dat in allerijl troepen gezonden werden naar Zemar. Maar het was te laat; tegelijk met Arka was het reeds bezet door Ebed-Asherah, die daarop aan den Pharao schrijft, met de betuiging van zijne trouw aan Khu-n-Aten, en de verzekering dat hij de „huishond” van den koning is, en dat hij het land der Amorieten bewaart voor „den koning”, zijnen heer. Verder beroept hij zich op den egyptischen commissaris Pakhanate, die hem een bezoek had moeten brengen, en die zal kunnen getuigen, dat hij Zemar en het daaromheen liggend gebied „verdedigde” voor den koning. Dat Pakhanate vriendschappe-

lijk gezind was jegens Ebed-Asherah, kan worden opgemaakt uit een bericht van Rib-Hadad, waarin hij dien bevelhebber beschuldigt, dat hij geweigerd had, hulptroepen te zenden tot ontzet van Gebal, en dat hij lijdelijk had toegezien terwijl Zemar bezweek. Ebed-Asherah verzoekt den koning dan verder zeer dringend, zelf te komen, en met eigen oogen te zien, welk een getrouw landvoogd hij werkelijk was.

De brieven van Abimelech van Tyrus gaven een geheel andere voorstelling van de zaak, en de ongelukkige Pharao mag wel verontschuldigd worden indien hij evenzeer als wij in de war geraakte bij zijn onderzoek naar de waarheid. Abimelech had van zijn kant óók een grief. Zoodra namelijk Zimridi van Sidon kennis gekregen had van Abimelech's benoeming tot gouverneur van Tyrus, nam hij bezit van de naburige stad Usu, welke schijnt gestaan te hebben op de plaats van Palae-tyrus op het vasteland; daardoor sneed hij den Tyriërs den toevoer af van hout, voedsel en drinkwater. De stad Tyrus was destijds beperkt tot een rotsachtig eiland, zoodat levensmiddelen en water er in booten moesten worden aangevoerd. Vandaar, dat het bezetten van de stad op het vasteland door den vijand oorzaak werd, dat vele inwoners stierven van gebrek. Om haar benarden toestand nog erger te maken, werd de stad geblokkeerd door de vereenigde vloeden van Sidon, Arvad en Aziru. Ilgi, „koning van Sidon”, schijnt naar Tyrus gevlucht te zijn om bescherming te vinden, terwijl Abimelech meldt, dat de koning van Hazor zich gevoegd had bij de Bedouinen onder Ebed-Asherah en zijn zonen. Er is een brief van dezen koning van Hazor bewaard gebleven, alsmede een andere brief van Ebed-Sullim, den egyptischen gouverneur der stad, wiens macht bijna even groot was als die van den koning.

Weldra werden echter de Sidonische schepen genoodzaakt tot den aftocht, en de gouverneur van Tyrus maakte zich gereed, ze te vervolgen. Intusschen zond hij zijn afgezant Elimelech naar Khu-n-Aten met verschillende geschenken, en deed den koning verslag van hetgeen in „Kanaän” gebeurd was. De legerbenden der Hethieten waren vertrokken, maar Etagama,

elders Aidhu-gama genaamd, de *pa-ur* of „vorst” van Kades, in het land van Kinza, had zich bij Aziru gevoegd, om Namya-yitsa, den gouverneur van Kumidi, aan te vallen. Abimelech voegt er bij, dat zijn mededinger Zimridi van Sidon schepen en manschappen uit de steden van Aziru tegen hem saamgebracht en hem verslagen had, maar dat alles nog in orde zou komen als de Pharao hem maar vier compagniën soldaten tot ontzet wilde zenden.

Maar Zimridi draalde óók niet met het zenden van zijne voorstelling der gebeurtenissen naar het egyptische hof, en den koning verzekering te doen van zijne onkreukbare trouw. Hij schrijft: „mijn heer de koning weet zeer goed, dat de koningin der stad Sidon de dienstmaagd van mijn heer den koning is, die haar aan mij gegeven heeft, en dat ik geluisterd heb naar de woorden van mijnen heer, den koning, dat hij haar zenden zou aan zijn dienaar, en mijn hart was blijde, en mijn hoofd was verheven, en mijne oogen waren verlicht, en mijne ooren hoorden de woorden van den koning, mijnen heer.... En de koning, mijn heer, weet, dat er groote vijandschap tegen mij bestaat; alle [sterkten], die de koning in [mijne hand] gaf, zijn overgegaan naar de Bedouinen, maar zijn door den aanvoerder der egyptische krijgsmacht hernomen”. — Deze brief werpt een geheel ander licht over de betrekkingen der twee, naar het gezag dingende, partijen in Phoenicië.

De verzekeringen van Rib-Hadad worden echter gesteund door die van zijn opvolger in het bestuur over Gebal, El-rabi-Hor. Rib-Hadad zelf verdwijnt van het tooneel. Hij zal wellicht gestorven zijn; want hij klaagt, dat hij oud en ziek is; of hij is uit Gebal verdreven, want in een zijner brieven meldt hij, dat de stad neiging toonde tot oproer, terwijl hij in een anderen bericht, dat zelfs zijn eigen broeder zich tegen hem gekeerd had, en naar de amorietische partij overgegaan was. Misschien ook was hij van zijn post ontzet; hoe het zij, wij vernemen, dat de Pharao hem geschreven had, dat Gebal oproerig was, en dat er zich vele koninklijke eigendommen bevonden. Ook vernemen wij, dat Rib-Hadad zijn zoon gezonden had

naar het egyptische hof, om zijne zaak daar te bepleiten, terwijl ouderdom en zwakte als reden waarom hij zelf niet gekomen was werden opgegeven. Zeker is het, dat wij een nieuwen gouverneur te Gebal vinden, die den bastaard-naam draagt: El-rabi-Hor, „een groot god is Horus”.

Zijn eerste brief dient om te protesteeren tegen Khu-n-Aten's wantrouwen jegens Gebal, hetwelk hij „uw stad en de stad van [uwe] vaderen” noemt, en om zonder omwegen te verzekeren, dat „Aziru in opstand is tegen den koning, mijnen heer”. Aziru had een verbond (?) gesloten met de koningen van Ni, Arvad, en Ammiya (de Beni-Ammo van Num. XXII : 5) ¹⁾ en verwoestte, met hulp van den Amoriet Palasa, de steden van den Pharao. Zoo vraagt El-rabi-Hor den koning, geen acht te slaan op het een of ander wat de oproerling mocht schrijven omtrent zijn inbezitneming van Zemar of zijn moord op koninklijke stadhouders, maar hem zelven eenige troepen te zenden voor de verdediging van Gebal. In een tweeden brief herhaalt hij zijne beschuldigingen tegen Aziru, die nu Adon, den koning van Arka, had „geslagen”, en zich meester gemaakt van Zemar en de andere steden van Phoenicië, zoodat Gebal „alleen” aan de zijde des konings is, die „toeziet” zonder iets te doen. Bovendien was een nieuwe vijand komen opdagen in den persoon van Eta-gama van Kades, die zich verbonden had met den koning der Hethieten en den koning van Naharaim.

Brieven aan Khu-n-Aten van Akizzi, den stadhouder van Qatna, dat, zooals de inscripties van Assur-natsir-pal ons leeren, gelegen was aan de Khabûr, stellen Aziru in hetzelfde licht. Allereerst wordt aan de egyptische regeering bericht, dat de koning der Hethieten, te samen met Aidhu-gama (of Eta-gama) van Kades, een inval heeft gedaan in het egyptisch grondgebied, de steden verbrandde, en van Qatna het beeld van den Zonnegod wegnam. Khu-n-Aten, zoo wordt betoogd, kon deze laatste misdaad niet ongestraft laten. De Zonnegod

1) Zie boven, blz 41.

had hem en zijn vader geschapen, en zij waren naar zijn naam genoemd. Hij was het voornaamste voorwerp van des Pharaos vereering, de god, om wiens wil Khu-n-Aten Thebe verlaten had.

Bij den hethietischen koning hadden zich, toen hij een inval deed in Syrië, de stadhouders van eenige, overigens onbekende, noordelijke steden gevoegd, maar de koningen van Nukhasse, Ni, Zinzar (het Sonzar der egyptische teksten), en Kinanat (het Kanne van Ezech. XXVII:23) bleven den egyptischen monarch getrouw. De oproerige stadhouders waren evenwel in het land van Ube, — het Aup der hieroglyphen-teksten — en zetten Aidhu-gama aan om daar een inval te doen.

Een andere brief voert Aziru ten tooneele. Hij wordt beschuldigd, een inval te hebben gedaan in het land Nukhasse, en gevangenen gemaakt te hebben van het volk van Qatna. Tot den Pharaos wordt de bede gericht, hun te hulp te komen, of hen vrij te koopen, en wagens en soldaten te zenden, om zijne mesopotamische onderdanen te helpen. Indien zij komen, zullen alle landen rondom hem als heer erkennen, en zal hij heer ook van Nukhasse zijn; indien zij niet komen, zullen de mannen van Qatna gedwongen zijn, Aziru te gehoorzamen.

Het is waarschijnlijk, dat de misdaden van Aziru, waarop hier gewezen wordt, bedreven werden in den tijd toen hij in Tunip was, om dit openlijk te beschermen tegen een aanval der Hethieten. Uit hetgeen Akizzi zegt, schijnt te blijken dat hij, in plaats van getrouwelijk zijn zending te vervullen, er naar gestreefd heeft om zijn eigen macht in Noord-Syrië te vestigen. Terwijl hij in naam een ambtenaar van den Pharaos was, zocht hij inderdaad een amorietisch koninkrijk in het noorden te stichten. Hierin zou hij een voorganger van Og en van Sihon geweest zijn, wier koninkrijken werden opgebouwd op de puinhoopen van het egyptische rijk.

Een bericht van Namya-yitsa, den stadhouder van Kumidi, plaatst het gedrag van Aziru evenwel in een gunstiger licht. Het werd een weinig later geschreven, toen de opstand tegen het egyptisch gezag zich uitbreidde over Syrië. Een zekere

Biridasyi had de stad Inu'am in oproer gebracht, en was, na de poort voor Namya-yitsa gesloten te hebben, naar de stad Ashtaroth-Karnaim in Basan gegaan, waar hij op de wagens, die den Pharao toebehoorden, beslag legde, en ze aan de Bedouinen uitleverde. Daarop smeedde hij, tesamen met de koningen van Bazruna (nu Bosra) en Khalunni (bij de Wadi 'Allân), een samenzwering om Namya-yitsa te vermoorden, die evenwel naar Damascus ontsnapte, ofschoon zijn eigen broeders zich tegen hem keerden. De oproerlingen vielen vervolgens Aziru aan, namen eenigen van zijne soldaten gevangen, en verwoestten, in verbinding met Etu-gama, de landstreek Abitu. Etakkama, zooals Etu-gama zijn eigen naam spelt, betuigde echter dat hij een trouw dienaar van den egyptischen koning was, en een der brieven van Tel el-Amarna is van zijne hand.

Wij hooren daarop weder van Namya-yitsa in Accho of Acre, waarheen hij met Suta, of Seti, den egyptischen zaakgelastigde, de wijk genomen had. Seti was reeds in Jeruzalem geweest, en had daar onderzoek gedaan naar de houding van Ebed-Tob.

De schildering van beginnende regeeringloosheid en opstand, die ons voor oogen wordt gesteld door de briefwisseling uit Phoenicië en Syrië, wordt herhaald in die betreffende Midden- en Zuid-Palestina. In het eerstgenoemde waren de hoofdzetels van het egyptisch bestuur gevestigd te Megiddo, te Khazi (het Gaza van 1 Chron. VII: 28) bij Sichem, en te Gezer. Elk dezer steden stond onder een egyptischen stadhouder, als zoodanig met bijzondere zorg door den Pharao benoemd.

De stadhouder van Khazi droeg den naam Suyarzana; Megiddo stond onder het gezag van Biridî, terwijl Yapakhi stadhouder van Gaza was. Van laatstgenoemden ambtenaar bevinden zich in de verzameling van Tel el-Amarna verscheidene brieven, wier voornaamste inhoud aanvragen zijn om hulp tegen zijn vijanden. Het onder zijn bestuur geplaatste district was namelijk aangevallen door de Sute of Bedouinen, onder aanvoering van zekeren Labai of Labaya en zijn zonen. Labai zelf, hoe-

wel een geboren Bedouien, was bepaaldelijk een egyptisch ambtenaar, naardien de egyptische staatkunde slim genoeg geweest was om aan de machtige Bedouinen-hoofden den titel van stadhouder te geven, en om hen gehecht te maken aan de egyptische regeering door den vereenigden invloed van omkoopning en vrees. Zoo schrijft dan Labai aan den Pharao, om zich te verdedigen tegen de beschuldigingen, die tegen hem waren ingebracht, en om Khu-n-Aten de verzekering te geven, dat hij „een getrouw dienaar des konings” was; „ik heb niets misdaan, en ik heb geen aanstoot gegeven, en ik houd mijne schatting niet terug, en veronachtzaam ook niet het bevel om mijne beampten terug te zenden”. Labai schijnt door Amenophis III benoemd te zijn tot stadhouder van Sunem en Benabarak (Jos. XIX : 45), en had zich meester gemaakt van de stad Gath-Rimmon, toen zij opstond tegen den Pharao; maar na den dood van Amenophis had hij met zijn zonen op echte Bedouinen-wijze de egyptische ambtenaren overvallen, en elke gelegenheid aangegrepen om Midden- en Zuid-Palestina te plunderen. Zooals wij zullen zien, behoorden Labai en zijn bondgenoot Malchiel onder de voornaamste tegenstanders van Ebed-Tob van Jeruzalem.

Bij ééne gelegenheid echter werd Labai feitelijk gevangen genomen door een der egyptische ambtenaren. Er bestaat een brief van Biridî, waarin gemeld wordt, dat Megiddo bedreigd werd door Labai, en dat het, al was de bezetting ook versterkt geworden door de komst van eenige egyptische troepen, onmogelijk was, zich buiten de stadspoorten te wagen, uit vrees voor den vijand, en dat de stad het denkelijk niet zou kunnen houden, tenzij nog twee regimenten gezonden werden. Wij weten niet, of deze hulptroepen nog gezonden zijn, of niet. Maar Labai moest, om zijn leven te redden, vluchten met zijn bondgenoot Yasdata, die stadhouder was van de een of andere stad bij Megiddo, zooals wij vernemen uit een brief van dezen, waarin hij zegt, dat hij zich bij Biridî bevindt. Van Yasdata hooren wij verder niets, maar Labai werd te Megiddo gevangen genomen door Zurata, den bestuurder van Acre, die, onder

voorwendsel van zijn gevangene met een schip naar Egypte te zenden, hem eerst bracht naar de stad Khinatuna ('En'athôn), en vervolgens naar zijn eigen huis, waarheen hij door omkoopning gebracht werd om te worden vrijgelaten tegelijk met zijn metgezel Hadad-mekhir (die, in het voorbijgaan gezegd, ons twee brieven heeft nagelaten).

Het was waarschijnlijk na de vermelde gebeurtenissen, dat Labai aan den Pharao schreef, ten einde zich van alle schuld vrij te pleiten; maar wat hij aanvoert kan, in weêrwil van den gewonen toon van onderworpenheid, aan het egyptische hof moeilijk voor goede munt zijn opgenomen. In een zijner brieven verontschuldigt hij zich, deels op grond hiervan dat zelfs „het voedsel voor zijn maag” hem ontnomen geworden was, deels met de bewering, dat hij Gezer had aangevallen en bezet enkel en alleen om zijne eigendommen en zijn vriend Malchiel terug te krijgen, deels omdat zekere Bin-sumya, dien de Pharao tegen hem had afgezonden, wezenlijk „eene stad en daarin een eigendom aan mijn vader gegeven had,” zeggende, dat, indien de koning zendt om mijne vrouw, ik haar moet terughouden, en indien de koning zendt om mijzelf, ik hem in plaats daarvan een koperen staaf in een grooten beker moet geven, en den eed van trouw afleggen.” Een tweede brief is nog minder onderdanig. Daarin beklaagt hij zich, dat de egyptische troepen zijn volk slecht behandeld hebben, en dat de beambte, die bij hem is, hem bij den koning belasterd heeft; en verder verklaart hij, dat twee zijner steden hem ontnomen zijn, maar dat hij al wat hem nog is overgebleven van zijn vaderlijk erfdeel tot den einde toe zal verdedigen.

Malchiel, de bondgenoot van Labai in zijn aanval op Gezer, evenals later in dien op Ebed-Tob van Jeruzalem, schijnt niet een Bedouien van afkomst geweest te zijn. Maar zoolang het Bedouienhoofd hem van dienst kon zijn, was Labai zeer bereid gebruik te maken van zijn hulp, en het was altoos gemakkelijk genoeg, het verbond te laten varen, zoodra het hinderlijk werd. Malchiel was de behuwdzoon van Tagi van Gath, en de ambtgenoot van Su-yardata, een van de weinige

kanaänietische landvoogden, dien de egyptische regeering schijnt te hebben kunnen vertrouwen. Su-yardata en Malchiel bestuurden beiden een deel van zuidelijk Palestina, en wij vernemen nog al 't een en ander over hen van Ebed-Tob. „De twee zonen van Malchiel” worden ook vermeld in een brief van eene dame met een babylonischen naam; zij worden daarin genoemd in verband met een poging om de steden Ajalon en Zorah (Jos. XV : 33) los te maken van het verbond met Egypte. De door vrouwen gevoerde briefwisseling aan het hof van den Pharao behoort tot de merkwaardigste en belangwekkendste dingen, waarin op de tafeltjes van Tel el-Amarna de maatschappelijke toestand zich afspiegelt; die briefschrijfters verdiepten zich met vurige belangstelling in de politiek van den dag, en hielden den egyptischen koning geheel op de hoogte van alles wat er omging.

De brieven van Ebed-Tob zijn zóó belangrijk, dat het 't best is, ze in hun geheel te geven. Zij schijnen allen geschreven te zijn binnen den tijd van enkele maanden, misschien zelfs van weken, toen de vijanden van den stadhouder van Jeruzalem zich rondom begonnen te verzamelen, en er op zijne aanvragen om hulp geen antwoord kwam uit Egypte. De stippeltjes in de regels duiden de woorden en zindeelen aan, die tengevolge van het breken der leemen tafeltjes zijn verloren gegaan.

I. „Tot den koning, mijnen heer, [mijn] Zonnegod, [spreekt] aldus Ebed-Tob, uw knecht: ik werp mij zevenmaal zevenmaal neder aan de voeten van den koning, mijnen heer. Zie, de koning heeft zijn naam gevestigd aan den opgang der zon en aan den ondergang der zon. Men heeft mij belasterd. Zie, ik ben niet een stadhouder, een vasal van den koning, mijnen heer. Zie, ik ben een bondgenoot van den koning, en ik heb de aan den koning verschuldigde schatting betaald, ja ik. Noch mijn vader, noch mijne moeder, maar het orakel (of de arm) van den Machtigen Koning heeft mij gevestigd in het huis van [mijn] vaderen.... Er zijn, als een geschenk, 13 [vrouwen] en 10 slaven tot mij gekomen. Suta (Seti), de gevolmachtigde van den koning, is tot mij gekomen: 21 vrouwelijke slaven

en 20 mannelijke slaven, gevangen genomen in den oorlog, zijn gegeven in de handen van Suta als een geschenk aan den koning, mijnen heer, zooals de koning verordend heeft voor zijn land. Het land van den koning is verwoest, ganschelijk. Vijandelikheden zijn tegen mij bedreven tot aan de bergen van Seir (Jos. XV : 10) en de stad Gath-Karmel (Jos. XV : 55). Al de andere stadhouders leven in vrede, maar tegen mij is oorlog, vermits ik wel den vijand zie, maar niet de tranen zie van den koning, mijnen heer, omdat een oorlog tegen mij begonnen is. Zoolang daar een schip is in het midden der zee, zal de arm (of het orakel) van den Machtigen Koning de landen van Naharaim (Nakhrima) en Babylonië overwinnen. Maar nu overweldigen de verbondenen (Khabiri) de sterkten van den koning. Geen enkele van hare stadhouders blijft den koning, mijnen heer, over; allen zijn omgekomen. Zie, Turbazu, uw militaire beampte, [is gevallen] in de groote poort der stad Zelah (Jos. XVIII : 28). Zie, Zimrida van Lachis is vermoord door de knechten, die zijn opgestaan tegen den koning. Jephthah-Hadad, uw militaire beampte, is verslagen geworden in de groote poort van Zelah... Moge de koning [mijn heer] hulp zenden [aan zijn land]! Moge de koning zijn aangezicht keeren naar [zijne onderdanen]! Moge hij met spoed troepen zenden naar [zijn] land! [Zie,] indien er dit jaar geen troepen komen, zullen al de landen van den koning mijnen heer volkomen verwoest zijn. Zij zeggen den koning mijnen heer niet in het aangezicht, dat het land van den koning mijnen heer verwoest is, en dat alle stadhouders gedood zijn, indien er dit jaar geene troepen komen. Laat de koning een gevolmachtigde zenden, en laat hem tot mij komen, ja tot mij, met hulp troepen, en wij zullen sterven met den koning [onzen] heer. — [Tot] den geheimschrijver van den koning mijnen heer [spreekt] Ebed-Tob [uw] dienaar. Aan [uwe] voeten [buig ik mij neder.] Laat een verslag van [mijne] woorden den koning [mijnen] heer worden voorgelegd. Ik ben uw [trouwe] dienaar."

II. „Tot den koning mijnen heer spreekt aldus Ebed-Tob, uw knecht: aan de voeten van den koning, mijnen heer, buig

ik mij zevenmaal zevenmaal neder. Wat heb ik gedaan tegen den koning, mijnen heer? Zij hebben mij belasterd, mij lagen leggende in de tegenwoordigheid van den koning, den heer, zeggende: Ebed-Tob is afvallig geworden van den koning zijnen heer. Zie, noch mijn vader, noch mijne moeder hebben mij op deze plaats verheven; het orakel van den Machtigen Koning heeft mij het huis mijns vaders doen binnengaan. Waarom zou ik een zonde bedreven hebben tegen den koning, mijnen heer? Met den koning, mijnen heer, is leven. Ik zeg tot den beambte van den koning [mijnen] heer: Waarom hebt gij de verbondenen lief, en haat gij de stadhouders? En aanhoudend zend ik tot den koning, mijnen heer, om te zeggen, dat de landen van den koning, mijnen heer, verwoest worden. Aanhoudend zend ik tot den koning mijnen heer; en laat de koning, mijn heer, nadenken, dewijl de koning, mijn heer, de mannen der lijfwacht, die de vestingen genomen hebben, heeft aangesteld. Laat Yikhhil-Khamu [gezonden worden].... Laat de koning hulp aan zijn land zenden. [Laat hem troepen zenden] naar zijn land, die al de vestingen van den koning, mijnen heer, beschermen, dewijl Elimelech het geheele land des konings verwoest; en laat de koning hulp zenden aan zijn land. Zie, ik heb veel met den koning, mijnen heer, verkeerd, en de tranen van den koning, mijnen heer, niet gezien; maar vijandschap is sterk tegen mij; toch heb ik geen enkel ding, wat dan ook, genomen van den koning, mijnen heer; en laat de koning zijn aangezicht naar mij toe keeren; laat hem met spoed een wacht [voor mij] zenden, en laat hem een gevolmachtigde benoemen, en ik zal de tranen van den koning, mijnen heer, niet zien, terwijl de koning [mijn] heer zal leven wanneer de gevolmachtigde vertrokken is. Zie, de landen van den koning [mijnen heer] worden verwoest; toch geeft gij mij geen gehoor. Alle stadhouders zijn gedood; geen stadhouder blijft den koning, den heer, over. Laat de koning zijn aangezicht wenden tot zijne onderdanen, en laat hem hulptroepen zenden, ja de troepen van den koning, mijnen heer. Geen provincies blijven den koning over; de verbondenen hebben

al de provincies des konings verwoest. Indien er dit jaar hulp-troepen komen, zullen de provincies van den koning, den heer, behouden worden; maar indien er geen hulp-troepen komen, worden de provincies van den koning, mijnen heer, verwoest. — [Tot] den geheimschrijver van den koning, mijnen heer, [zegt] Ebed-Tob: Geef een verslag van mijne woorden aan den koning, mijnen heer: de provincies van den koning, mijnen heer, worden door den vijand verwoest."

III. [Tot] den koning, mijnen heer, [spreekt] Ebed-Tob, [uw] knecht: [aan de voeten van den koning] mijnen heer [buig ik mij] zeven [maal zevenmaal neder. Zie, laat] de koning [hooren naar] de woorden [van zijnen dienaar] . . . Laat [de koning] zijn aandacht schenken aan alle districten, die in vijandschap tegen mij verbonden zijn, en laat de koning hulp aan zijn land zenden. Zie, het land der stad Gezer, het land der stad Askalon, en de stad La[chis] hebben levensmiddelen en olie, en al wat de vesting noodig heeft, als vrede-offers aangeboden. En laat de koning hulp zenden aan zijne troepen, laat hem met spoed troepen afzenden tegen de mannen, die zijn opgestaan tegen den koning, mijnen heer. Indien er dit jaar troepen komen, dan zullen beide: provincies [en] stadhouders, behouden blijven voor den koning mijnen heer; [maar] indien er geen troepen komen, dan zullen er geen provincies of stadhouders voor den koning [mijnen heer] overblijven. Zie, noch mijn vader, noch mijne moeder hebben dit land der stad Jeruzalem aan mij gegeven: het was een orakel [van den Machtigen Koning] dat het aan mij gegeven heeft, ja aan mij. Zie, Malchiël en de zonen van Labai hebben het land des konings aan de verbondenen gegeven. Zie, de koning, mijn heer, is rechtvaardig jegens mij. Wat de Babyloniërs betreft, laat de koning den gevolmachtigde vragen, hoe bijzonder sterk de tempel-[vesting van Jeruzalem] is Gij hebt de provincies in de handen der stad Ask[alon] overgegeven(?). Laat de koning van hen overvloed van levensmiddelen, overvloed van olie, en overvloed van wijn eischen, totdat Pa-nr, de gevolmachtigde des konings, naar het land der stad Jeruzalem komt, om Adai

met het garnizoen en de [rest des volks] te bevrijden. Laat de koning nauwkeurig letten op de [bevelen] des konings; [laat hem] tot mij spreken; laat Adai mij bevrijden — Gij zult het niet laten varen, zelfs deze stad, mij eene bezetting zendende, [en] zendende een koninklijken gevolmachtigde. Het hangt van uw welgevallen af, [hen] te zenden. Aan den koning [mijnen heer] heb ik [een aantal] gevangenen [en een aantal] slaven gezonden. [Ik heb gezien naar] de wegen des konings in de vlakte (*kikkar*, Gen. XIII:10) en in de bergen. Laat de koning, mijn heer, acht geven op de stad Ajalon. Ik ben niet in staat, mijn weg naar den koning, mijnen heer, te richten, volgens zijne bevelen. Zie, de koning heeft zijn naam in het land van Jeruzalem voor altijd gevestigd, en hij kan het grondgebied der stad Jeruzalem niet aan zijn lot overlaten. — Tot den geheimschrijver van den koning, mijnen heer, spreekt Ebed-Tob, uw knecht, aldus. Aan uwe voeten buig ik mij neder. Uw dienaar ben ik. Leg een verslag van mijne woorden voor den koning, mijnen heer. De vasal van den koning ben ik. Moogt gij lang leven! — En gij hebt daden verricht, die ik niet kan opsommen, tegen de mannen van het land van Ethiopië.... De mannen van het land der Babyloniërs [zullen nooit] mijn huis binnenkomen.....”

IV. (Het begin van den brief is verloren gegaan, en het is niet zeker, dat Ebed-Tob er de schrijver van is). „En nu, wat de stad Jeruzalem betreft, indien dit land nog den koning toebehoort, waarom is Gaza tot zetel gemaakt van 's konings regeering? Zie, het district der stad Gath-Karmel is vervallen aan Tagi en de mannen van Gath. Hij is in Bit-Sani (Beth-Sannah); en wij hebben bewerkt, dat zij Labai en het land der Sute aan de mannen van het district der verbondenen zouden geven. Malchiel heeft tot Tagi gezonden, en heeft eenige jongens als slaven meêgenomen. Hij heeft aan de mannen van Keilah al hunne beden ingewilligd, en wij hebben de stad Jeruzalem bevrijd (of: zijn van de stad Jeruzalem vertrokken). Het garnizoen, dat gij er in hebt achtergelaten, staat onder bevel van Apis, den zoon van Miya-riya (Meri-

Ra). Hadad-el is in zijn huis te Gaza gebleven”

V. „Tot den koning, mijnen heer, [spreekt] aldus Ebed-Tob, uw knecht: aan de voeten van mijnen heer [den koning, buig ik mij] zevenmaal zevenmaal. Zie, Malchiel scheidt zich niet af van de zonen van Labai en de zonen van Arzai, om het land van den koning voor zichzelf op te eischen. Wat den stadhouder betreft, die zòò handelt, waarom stelt de koning geen onderzoek naar hem in? Malchiel en Tagi zijn het, die zoo hebben gehandeld, daar zij de stad Rubute (Rabba, Joz. XV: 60) genomen hebben (Verscheidene regels ontbreken hier). Er is geen koninklijk garnizoen [in Jeruzalem]. Moge de koning eeuwig leven! Laat Pa-ur tot hem gaan. Hij is voor mijne oogen vertrokken, en is in de stad Gaza; en laat de koning hem een lijfwacht zenden, om het land te verdedigen. Het geheele land des konings is in opstand. Beveel Yikhhil-Khamu [te komen], en laat hem het land van den koning [mijnen heer] in oogenschouw nemen. — Tot den geheim-schrijver van den koning [mijn heer spreekt] aldus Ebed-Tob, uw dienaar: [aan uwe voeten buig ik mij neder]. Leg [een verslag] van mijne woorden den koning voor. Moogt gij lang leven! Uw dienaar ben ik.”

VI. „[Tot] den koning, mijnen heer, spreekt aldus Ebed-Tob, uw knecht: aan de voeten van den koning, mijnen heer, buig ik mij zevenmaal zevenmaal neder. [De koning kent de daad] die zij verricht hebben, ja Malchiel en Su-ardatum, tegen het land van den koning, mijnen heer, bevelvoerende over de krijgsmacht der stad Gezer, de krijgsmacht der stad Gath, en de krijgsmacht der stad Keilah. Zij hebben zich van het district der stad Rabba meester gemaakt. Het land des konings is overgegaan aan de verbondenen. En nu op dit oogenblik is de stad van den berg van Jeruzalem, de stad van den tempel van den god Nin-ip, wiens naam is Salim(?) ¹⁾, de stad des konings, overgegaan tot de zijde der mannen van Keilah. Laat de koning

1) Of, de lezing van Dr. Zimmern aannemende: »De stad, wier naam is Bit-Nin-ip.”

luisteren naar Ebed-Tob, uw dienaar, en laat hem met spoed troepen zenden, en het land des konings aan den koning teruggeven. Maar indien er geen troepen komen, is het land des konings overgegaan aan de mannen der verbondenen. Dit is het werk [van Su-ar]datun en Malchiel...."

Aan de getrouwheid van Ebed-Tob schijnt evenwel aan het egyptische hof getwijfeld te zijn, waar meer vertrouwen werd gesteld in zijnen mededinger en vijand Su-ardata (of Su-yardata, zooals de eigenaar van den naam dien zelf schrijft). Mogelijk is de aanspraak, die de vasal-koning van Jeruzalem er op maakte, zijn koninklijk ambt ontvangen te hebben van den „Machtigen Koning", en niet van den „grooten koning" van Egypte, en diensvolgens een bondgenoot van den Pharao en niet een gewoon stadhouder te zijn, niet vreemd aan de verdenking waaronder hij stond. In ieder geval vernemen wij uit een brief van Su-yardata, dat de inbezitneming van Keilah door de vijanden van Ebed-Tob, waarover deze zich zoo bitter beklaagt, te wijten was aan de bevelen der egyptische regeering zelf. Su-yardata zegt daar — „De koning [mijn heer] beval mij, oorlog te maken in de stad Keilah: oorlog werd gemaakt; (en nu) wordt eene beschuldiging tegen mij ingebracht. Mijne stad is tegen mij opgestaan. Ebed-Tob zendt naar de mannen der stad Keilah; hij zendt zilver, en zij zijn opgetrokken tegen mijne achterhoede. En de koning weet, dat Ebed-Tob mijne stad uit mijne hand genomen heeft." De schrijver voegt er bij, dat „nu Labai Ebed-Tob heeft gevangen genomen, en zij onze steden genomen hebben." In zijne volgende berichten, die hij zendt naar de regeering in het moederland, beklaagt Su-yardata zich er over, dat hij „alleen" is, en vraagt dat er troepen tot hem gezonden worden, zeggende dat hij eenige *almehs* of meisjes als een geschenk met zijn „dragoman" verzendt. Bij dit punt breekt de briefwisseling af.

Malchiel en Tagi schrijven ook aan den Pharao. Wat Tagi aangaat, de wegen tusschen Zuid-Palestina en Egypte stonden onder toezicht en bescherming van zijn broeder; terwijl Malchiel vraagt om ruitery, om den vijand te vervolgen en ge-

vangen te nemen, die den oorlog begonnen was tegen Su-yar-data en hemzelf, die „het land des konings” had in bezit genomen, en gedreigd zijne knechten te dooden. Hij beklagt zich ook over het gedrag van Yankhamu, den Hoogen Gevolmachtigde, aan wien was opgedragen, onderzoek te doen naar het gedrag der stadhouders in Palestina. Yankhamu had, naar het schijnt, beslag gelegd op Malchiels eigendom, en zijne vrouwen en kinderen weggevoerd. Het was zonder twijfel deze onrechtvaardige handelwijze, waarop Labai in zijn brief van verontschuldiging doelt.

Het grondgebied, waarvan Jeruzalem de hoofdstad was, strekte zich zuidwaarts tot den Karmel van Juda uit, Gath-Karmel, zooals het door Ebed-Tob, alsmede in de geografische lijsten van Thothmes III, genoemd wordt, terwijl het in het westen reikte tot Keilah, Rabba, en het gebergte Seir. Van Hebron wordt geen melding gemaakt, noch in de brieven van Tel el-Amarna, noch in de egyptische, geografische lijsten, die ouder zijn dan de opkomst der negentiende dynastie. De stad moet derhalve onder een of anderen naam bestaan hebben, of in handen van eene aan Egypte vijandige macht geweest zijn.

De naam Hebron heeft denzelfden oorsprong als die der Khabiri, die in Ebed-Tob's brieven ten tooneele verschijnen aan de zijde van Labai, Babylonië, en Naharaim, als de aanvallers van Jeruzalem en zijn grondgebied. Het woord beteekent „Verbondenen”, en komt voor in de assyrische teksten; o. a. in een lofzang, die door Dr. Brünnow is uitgegeven, waar wij lezen: *istu pan khabiri-ya iptarsanni*, „van het aangezicht mijner bondgenooten heeft hij mij weggedaan.” Het woord is evenwel niet assyrisch, daar het in dat geval een anderen vorm zou gehad hebben; maar het moet ontleend zijn aan de kanaänietische taal van het Westen.

Men is het er niet over eens, wie de Khabiri of „Verbondenen” waren. Sommige geleerden zien in hen elamietische vrijbuiters, die de babylonische legers op hun tocht naar Syrië volgden. Deze meening steunt op het feit, dat van de Khabiri ééns melding wordt gemaakt als van een elamietischen stam,

en dat in een babylonisch stuk een „Khabiriet” (*khabirâ*) wordt genoemd tesamen met een „Kassiet” of Babylonier. Een andere zienswijze is, dat zij moeten vereenzelvigd worden met Heber, den kleinzoon van Aser (Gen. XLVI : 17), omdat Malchiël de broeder van Heber genoemd wordt, evenals in de brieven van Ebed-Tob Malchiël verbonden wordt met de Khabiri. Maar deze laatste beschouwing is gebaseerd op de veronderstelling, dat „Khabiri” een eigennaam is, en niet een beschrijvende titel. Iedere vereeniging van „Bondgenooten” kon Khabiri genoemd worden, zoowel in Elam als in Palestina, en er volgt niet uit, dat de twee vereenigingen dezelfde waren. In de „Verbondenen” van Zuid-Kanaän hebben wij een geheel van verbonden stammen te zien, die zich gevreesd maakten bij den stadhouder van Jeruzalem in de laatste dagen van het egyptische rijk.

Het schijnt dat Elimelech, die natuurlijk een ander persoon was dan Malchiël, hun aanvoerder was; en daar Elimelech een kanaänietische naam is, mogen wij daaruit het besluit trekken, dat de meerderheid zijner volgers eveneens van kanaänietische afkomst waren. Het tooneel hunner vijandelijkheden lag ten zuiden van Jeruzalem. Gath-Karmel, Zelah en Lachis zijn de steden, die genoemd worden in verband met hunne pogingen om „de vestingen des konings” in te nemen en te verwoesten. „Het land des konings”, dat was „overgegaan aan de Verbondenen”, was het grondgebied, op het bestuur waarover Ebed-Tob aanspraak maakte, terwijl het district, dat door Labai en zijne Bedouïnen bezet was, werd overgegeven „aan de mannen van het district der Verbondenen.” Deze laatsten hadden hun voorspoed te danken aan de kuiperijen van Malchiël en de zonen van Labai.

Dit alles brengt ons in de nabijheid van Hebron, en doet de vraag rijzen, of „het district der Verbondenen” niet hetzelfde was als waarvan Hebron, „het Bondgenootschap”, de centrale vergaderplaats en het heiligdom was. Hebron heeft zijn gewijld karakter tot den huidigen dag bewaard; langen tijd maakte het, evenals Jeruzalem, er aanspraak op, de oudste en heiligste

gewijde plaats in Zuid-Palestina te zijn, en vele jaren was het de hoofdstad van Juda. Bovendien weten wij, dat „Hebron” niet de eenige naam was, dien de stad droeg. Toen Abram „bondgenoot” was van de drie amorietische vorsten, was het bekend als Mamre (Gen. XIII : 18), en in later dagen, onder de regeering der drie zonen van Anak, werd het Kirjath-Arba genaamd.

Volgens het bijbelsch verhaal was Hebron tegelijk amorietisch, hethietisch en kanaänietisch. Hier bestond dus een verbond van stammen en rassen, die samenkwamen bij een gemeenschappelijk heilighdom. Als Ezechiël zegt, dat Jeruzalem zoowel van hethietische als van amorietische afkomst is, heeft hij wellicht bedoeld op de verovering en inbezitneming der stad door zulk een bondgenootschap als dat van Hebron. In ieder geval vernemen wij uit Su-yardata's brief, dat Ebed-Tob zijne vijanden in handen gevallen is; hij werd door Labai gevangen genomen, en het is mogelijk dat zijne stad terzelfder tijd de prooi der Khabiri werd.

Maar dit alles zijn beschouwingen, waarvan de juistheid of onjuistheid nog blijken moet. Het eenige waarvan wij zeker kunnen zijn, is, dat de Khabiri of „Bondgenooten” hun woonplaats hadden in het zuidelijk gedeelte van Palestina, en dat wij niet buiten de grenzen van Kanaän behoeven te gaan om te ontdekken wie zij waren. Ebed-Tob onderscheidt hen althans zorgvuldig zoowel van de Babyloniërs als van het volk van Naharaim.

In zijne brieven worden, evenals overal elders in de briefwisseling van Tel el-Amarna, de Babyloniërs Kassi of Kassieten genoemd. De spelling van den naam is in de spijkerschriftteksten anders dan die der Ethiopiërs, de Kash der hieroglypheninscripties. In het hebreuwsch echter worden beide namen vertegenwoordigd door Cusch, en zoo komt het, dat wij niet alleen een Cusch hebben, die de broeder van Mitsraim is, maar ook een Cusch, die de vader is van Nimrod ¹⁾. De naam van

1) Zie Gen. X: 6, 8. *Vert.*

laatstgenoemde voert ons terug tot den tijd der tafeltjes van Tel el-Amarna.

Nahrma of Naharaim was de naam waaronder het koninkrijk Mitanni bekend was bij zijne kanaänietische en egyptische naburen. Mitanni was de hoofdstad, en wellicht was Lutennu (of Lotan), zooals de Egyptenaren Syrië en Palestina noemden, er slechts een verkeerde uitspraak van. Tesamen met de Babyloniers had het volk van Naharaim zich gevreesd gemaakt bij de inwoners van Kanaän, en de schrik voor hun naam drong naar het zuiden door tot Jeruzalem toe. Zelfs de stadhouder der kanaänietische stad Misikhuna, niet ver van de Galileesche Zee, droeg den Mitannischen naam Sutarna. Eerst na de verovering van Kanaän door de Israëlieten is de laatste inval in dat land door een koning van Aram-Naharaim gedaan.

Gaza en Joppe stonden tegelijkertijd onder denzelfden stadhouder, Yabitiri; deze doet, in een brief, die ons bewaard is gebleven, het verzoek ontheven te worden van den last van zijn ambt. Askalon, dat tusschen de beide zeehavens inlag, was echter in de handen van een anderen prefect, Yidna geheeten, van wien wij verscheidene brieven bezitten, in een van welke gesproken wordt van den egyptischen gevolmachtigde Rianap of Ra-nofer. Het rechtsgebied van Rianap strekte zich noordwaarts uit tot aan de vlakte van Megiddo, terwijl er óók melding van gemaakt wordt door Pu-Hadad, den stadhouder van Yurza, nu Yerzeh, ten Zuid-oosten van Taänach. Maar deze beambte had meer in het bijzonder zijne taak in het zuiden van Palestina. Hadad-dan, wien het bestuur over Manahath en Tamar, ten westen van de Doode Zee, was toevertrouwd, noemt hem „mijn gevolmachtigde”, in een brief waarin hij zich beklaagt over het gedrag van zekeren Beya, den zoon van „de vrouw Gulat.” Hadad-dan begint met te zeggen, dat hij den gevolmachtigde en de steden des konings beschermd had, en voegt er dan bij: „de stad Tumor is mij vijandig, en ik heb een huis in de stad Mankhate, zoodat de troepen van den koning, mijnen heer, mij kunnen gezonden worden; en zie, Bâya heeft haar mij ontnomen, en heeft er zijn gevol-

machtingde geplaatst, en ik heb mij beroepen op Rianap, mijn gevolmachtigde, en hij heeft de stad weder in mijn bezit gesteld, en heeft de troepen van den koning, mijnen heer, tot mij gezonden." Hierop gaat de schrijver voort met te verhalen, dat Beya ook tegen de stad Gezer „de dienstmaagd van den koning, mijnen heer, die mij geschapen heeft", had samenge-spannen. De oproerling nam toen eene hoeveelheid buit mede, en men werd genoodzaakt, zijne gevangenen vrij te koopen voor honderd stukken zilver, terwijl die van zijn bondgenoot werden vrijgekocht voor dertig stukken zilver.

De misdrijven van Beya of Bâya namen hiermede nog geen einde. Wij hooren nogmaals van hem, dat hij een troep soldaten, die gezonden waren om het koninklijk paleis te Joppe te verdedigen, aanviel en gevangen nam, en dat hij die stad zelve bezette. Hij werd echter later daaruit verdreven, volgens de bevelen des konings. Beya beweerde ook, een egyptisch stadhouder en een trouw dienaar van den Pharao te zijn, wien hij een brief zond om te zeggen, dat Yankhamu, de Hooge Gevolmachtigde, niet in zijn district was. Waarschijnlijk was dit in antwoord op een beschuldiging, die de egyptische beambte tegen hem had ingebracht.

De ambtsplichten van Yankhuma strekten zich uit over geheel Palestina, en al de stadhouders van dit land stonden onder hem. Wij treffen hem aan, zijn gezag uitoefenende niet alleen in het zuiden, maar ook in het noorden, te Zemar en te Gebal, en zelfs onder de Amoriëten. Amon-apt, wien meer in 't bijzonder het oppertoezicht over Phoenicië was toevertrouwd, werd door hem van koorn voorzien, en dikwijls wordt van hem gewag gemaakt in de brieven van Rib-Hadad. Malchiel klaagde over zijne tyrannieke gedragingen, en die klacht schijnt aanleiding gegeven te hebben tot een onderzoek door een vertrouwd persoon van de zijde der regeering in het moederland; althans schrijft zekere Sibti-Hadad, in antwoord op de vragen van den Pharao, dat Yankhamu een trouw dienaar des konings was.

Het land ten oosten der Jordaan schijnt ook behoord te

hebben tot zijn rechtsgebied. Ten minste werd de volgende brief aan hem gericht door den stadhouder Mut-Hadad, „de man van Hadad.” „Tot Yankhamu, mijnen heer, spreekt aldus Mut-Hadad, uw dienaar: aan de voeten van mijnen heer buig ik mij neder. Aangezien Mut-Hadad in uwe tegenwoordigheid heeft verklaard dat Ayâb gevlucht is, en het bevestigd(?) is dat de koning van Bethel gevlucht is voor de ambtenaren van den koning, mijnen heer, moge de koning, mijn heer, leven! Ik bid u, vraag Ben-enima, vraag ... tadua, vraag Isuya, of Ayâb in deze stad Bethel geweest is gedurende [de laatste] twee maanden. Altijd sedert de aankomst van [het beeld van] den god Merodach, is de stad Astarti (Ashtaroth-Karnaim) geholpen, omdat al de vestingen van het vreemde landvijandig zijn, namelijk de steden Udimu (Edom), Aduri (Addor), Araru, Mestu (Mosheh), Magdalim (Migdol), Khinianabi ('En han-nabi), Zarki-tsabtat, Khaini ('En), en Ibilimma (Abel). Wederom heb ik, nadat gij mij een brief hadt gezonden, tot hem (nml. Ayâb) gezonden, [om te wachten] tot uw aankomst van uwe reis; en hij bereikte de stad Bethel, en [daar] hoorden zij het nieuws.”

Wij vernemen uit dezen brief, dat Edom een „vreemd land” was, niet door de egyptische wapenen onderworpen. De „stad Edom”, waaraan het land zijn naam ontleende, wordt opnieuw vermeld in de inscripties van den assyrischen koning Esarhaddon, en daar was het dat de assyrische belasting-ontvangers de schatting der edomietische natie inden. Het schijnt, dat het land Edom in den tijd van Khu-n-Aten zich verder noordwaarts uitstreckte, dan in een volgend tijdvak der geschiedenis, en dat ook het gebied, hetwelk later het grondgebied van Moab was, er toe behoorde. Den naam van het laatstgenoemde land ontmoeten wij het eerst onder de aziatische veroveringen van Ramses II, en wel gegrift op het voetstuk van een der kolossale beelden, die vóór den noordelijken pylon van den tempel van Luxor stonden; toen de brieven van Tel el-Amarna werden geschreven, was Moab bij de kanaänietische provincie van Egypte gevoegd.

Een merkwaardige brief aan Khu-n-Aten van Burna-buryas, den babylonischen koning, werpt een helder licht op den aard van het egyptisch bestuur in Kanaän. Tusschen de voorgangers der twee vorsten hadden bondgenootschap en vriendschapsbetrekkingen bestaan, en niettemin hadden de kanaänietische onderdanen van den Pharao een schandelijke misdrijf gepleegd aan eenige babylonische kooplieden, dat tot een breuk tusschen de beide landen zou geleid hebben, indien het ongestraft gebleven ware. Bedoelde kooplieden waren Palestina binnengekomen onder geleide van den Kanaäniet Ahitub, met het plan, daarna Egypte te bezoeken. Maar te En-athôn, bij Acre, „in het land Kanaän”, vielen Sum-Adda, of Shem-Hadad, de zoon van Balumme (Balaäm), en Sutatna, of Zid-aton, de zoon van Saratum ¹⁾, die stadhouder van Acre was, hen aan; doodden eenigen hunner; mishandelden anderen, en roofden hunne goederen weg. Daarom zond Burna-buryas, met het oog op dat voorval, een gezant, die de opdracht had om de volgende klacht voor den Pharao te brengen: „Kanaän is uw land, en de koning [van Acre is uw dienaar]. In uw land is mij onrecht aangedaan; straf gij [de overtreders]. Het zilver, dat zij wegnamen, was een geschenk [voor u], en de mannen, die mijne knechten zijn, hebben zij gedood. Dood hen, en wreek het vergoten bloed [mijner knechten]. Maar indien gij deze mannen niet ter dood brengt, zullen [de bewoners] van den heirweg, die mij toebehoort, zich opmaken, en voorwaar, zij zullen uwe gezanten doden, en het verdrag om de personen der gezanten te eerbiedigen zal geschonden worden, en ik zal van u vervreemd worden. Shem-Hadad heeft de voeten van een mijner mannen afgeslagen, en hem gevangen gehouden; en Sutatna van Acre heeft een anderen man op zijn hoofd laten staan, en hem toen tegen zijn gezicht getrapt.”

Er zijn in de verzameling van Tel el-Amarna drie brieven van Sutatna, of Zid-atna („de god Zid heeft gegeven”), zoo-

1) Zijn naam wordt Zurata geschreven in den brief van Biridî, stadhouder van Megiddo; zie boven, blz. 96.

als hij zijn naam schrijft; en in een van deze vergelijkt hij Akku of Acre met „de stad Migdol in Egypte”. Zonder twijfel werd den babylonischen koning voldoening gegeven voor het ongelijk, dat zijnen onderdanen was aangedaan, ofschoon het twijfelachtig is of de ware schuldigen gestraft werden. Er bestaat een andere brief van Burna-buryas, waarin wederom melding gemaakt wordt van de Kanaänieten. Hij verhaalt daar, dat zij in den tijd van zijn vader, Kurigalzu, tot den babylonischen vorst hadden gezonden, zeggende: „Trek op tegen Qannisat, en laat ons in opstand komen.” Kuri-galzu had echter geweigerd naar hen te luisteren, berichtende, dat, indien zij zich wilden losmaken van den egyptischen koning en zich „met een ander” verbinden, zij iemand anders moesten zoeken om hen te helpen. Burna-buryas verklaart, dat hij evenzoo gezind was als zijn vader, en diensvolgens een assyrischen vasal had gezonden, om den Pharao te verzekeren dat hij met ontevreden Kanaänieten geen samenzweringen zou smeden. Aangezien het eerste gedeelte van zijn brief vol is van aanvragen om goud voor de versiering van een tempel, dien hij bezig was te Babylon te bouwen, was zulk een verzekering zeer noodig. De berichten van Rib-Hadad en Ebed-Tob evenwel toonen aan, dat de babylonische monarch, in weerwil van zijne vriendschapsbetuigingen, gereed was om in het geheim hulp te verleenen aan de opstandelingen in Palestina. De Babyloniërs konden niet zoo licht vergeten, dat zij eenmaal meester van het land waren geweest, en konden dus het egyptisch gebied in Azië niet anders dan met afgunstige oogen aanzien.

De briefwisseling van Tel el-Amarna breekt plotseling af, midden in den tijd van een in elkander vallend rijk, met zijne stadhouders in Kanaän, die tegen elkander strijd voerden en kuisden, en den Pharao om hulp vroegen, die echter nooit verscheen. De egyptische gevolmachtigden trachtten te vergeefs, vrede en orde te herstellen, terwijl Babyloniërs en Mitanniërs, Hethieten en Bedouïnen de onrustige provinciën aanvielen. Het aziatisch rijk der achttiende dynastie ging evenwel niet geheel te gronde met den dood van Khu-n-Aten. Een

schildering in het grafgesteente van vorst Hui te Thebe toont aan, dat onder de regeering van zijn opvolger, Tut-ankh-Amon, de egyptische opperheerschappij nog in enkele deelen van Syrië erkend werd. De hoofden der Lotan of Syriërs worden voorgesteld in hun veelkleurige kleederen, sommigen met witte en anderen met bruine huidkleur, en komende voor den egyptischen monarch met de rijke schatting van hun land. Gouden bakken vol edelgesteenten, gouden en zilveren vazen, waarvan de deksels den vorm hebben van gazellenkoppen en de koppen van andere dieren, gouden rijk-geëmailleerde ringen, paarden, leeuwen, en een tijgervel — ziedaar de geschenken, die zij den Pharao aanbieden. Het was het laatste gezantschap van dien aard, dat in langen tijd uit Syrië kwam.

Met de opkomst der negentiende dynastie en de herstelling van een krachtige regeering in het moederland, begonnen de Egyptenaren opnieuw hun oogen te wenden naar Palestina. Seti I dreef de Bedouïnen voor zich uit, van de grenzen van Egypte naar die van „Kanaän”, en legde een rij versterkingen en waterputten aan langs „den weg der Philistijnen”, die langs de kust der Middellandsche Zee naar Gaza liep. De weg naar het noorden lag nu, langs de zeekust, voor hem open. Wij hooren dan ook van zijn verovering van Acre, Tyrus en Usu of Palaetyrus, vanwaar hij naar den Libanon trok en Kumidi en Inu'am innam. Een zijner veldtochten moet hem in het hart van Palestina gevoerd hebben; want op de lijst van veroverde steden vinden wij de namen Karmel en Beth-anoth, Beth-el en Pabil of Pella, en Qamham of Chimham (zie Jer. XLI : 17). Kades, „in het land der Amoriëten”, werd bij verrassing genomen, en Seti beroemt er zich op, Alasiya en Naharaim, de Hethieten en de Assyriërs, Cyprus en Sangar verslagen of hunne vrijwillige onderwerping verkregen te hebben. Het schijnt echter dat hij ten noorden van Kades zijn weg alleen langs de kust nam, tot aan de Golf van Antiochië en Cilicië, steden en landstreken, waarvan wij weinig meer dan de namen kennen, verwoestende.

Seti werd opgevolgd door zijn zoon Ramses II, den Pharao

der Verdrukking, en den stichter van Pithom en Ramses. Zijn lange regeering van zeven en zestig jaren duurde van 1348 tot 1281 vóór Chr. De eerste een en twintig jaren ervan werden besteed aan de herovering van Palestina, en aan bloedige oorlogen met de Hethieten. Maar deze bergbewoners van het noorden hadden zich te stevig in de oude egyptische provincie Noord-Syrië genesteld, om verdreven te worden. Al wat de Pharao kon bewerken was, dat hij hun verder voortrukken naar het zuiden stuitte, en Kanaän bewaarde voor hun overheersching. De oorlog tusschen de twee groote machten van West-Azië nam ten laatste een einde door de volkomen uitputting der strijdende mededingers. Een offensief en defensief verbond werd gesloten tusschen Ramses II en Khata-sil, „de groote koning der Hethieten”, en werd nog te hechter door het huwelijk van den Pharao met de dochter van den hethietischen vorst. Syrië werd verdeeld tusschen de Hethieten en de Egyptenaren, en zij kwamen overeen dat geen van beiden, onder welk voorwendsel dan ook, een inval zou doen in het grondgebied van den ander. Bovendien kwam men overeen dat, indien één der beide landen werd aangevallen door een buitenlandschen vijand of door oproerige onderdanen, de ander te hulp zou komen; verder ook, dat staatkundige uitgewekenen zouden uitgeleverd worden aan den vorst, wiens onderdanen zij waren; maar er werd bepaald, dat in dit geval de straf voor hetgeen zij misdreven hadden hun geheel zou worden kwijtgescholden. Het hethietisch afschrift van het verdrag werd gegraveerd op een zilveren plaat, en de goden van Egypte en die der Hethieten werden aangeroepen als getuigen voor de naleving ervan.

De fabelachtige daden van Sesostris, die schepping van grieksche verbeelding en onwetendheid, werden toegekend aan Ramses II, wiens lange regeering, buitensporige ijdelheid, en rustelooze bedrijvigheid als stichter van grootsche bouwwerken, hem tot een der beroemdsten onder de oude Pharao's gemaakt hebben. Het was dus natuurlijk, dat in den aanvang van de ontcijfering der hieroglyphen de grieksche verhalen in

hun geheel werden aangenomen, en dat Ramses II beschouwd werd als de grootste der egyptische veroveraars. Maar voortgezette studie heeft weldra doen zien, dat althans in laatstgenoemd opzicht zijne vermaardheid onverdiend was. Evenals zijne gedenkteekenen, waarvan er vele nog gestolen zijn van zijn voorgangers, of die overigens de kenmerken dragen dat de fraaiheid van bearbeiding is opgeofferd aan overhaasting en schijn, zoo is ook een goed deel der aan hem toegekende veroveringen op rekening te stellen van de verbeelding der schrijvers. Ten gevolge van de terugwerking, die deze ontdekking had, waren de nieuwere geschiedschrijvers van oud Egypte geneigd, hem zijn roem als veroveraar gansch en al te betwisten. Maar wij weten thans, dat dit overdreven was, en dat Ramses II, al was hij dan ook geen veroveraar als Thothmes III, toch het aziatische rijk, dat zijn vader veroverd had, heeft verdedigd en uitgebreid, zoodat de lijsten van overwonnen steden, die hij in de muren zijner tempels liet griffelen, niet enkel herhalingen zijn van oudere lijsten of ijdele verzinssels van vleierende kroniekschrijvers. Egyptische legers trokken wederom Noord-Syrië en Cilicië binnen, en rukten waarschijnlijk voort tot aan de oevers van den Euphraat. Er is geen reden om te ontkennen, dat assyrische legers door de zijne verslagen zijn, of dat de koning van Mitanni een gezantschap naar zijn hof gezonden heeft. En wij bezitten nu in het verdrag met de Hethieten niet alleen het zijdelingsch bewijs, dat Kanaän weder eene provincie was van het egyptische rijk, doch er zijn ook andere bewijzen. De namen van sommige steden van Kanaän, die in het eerste tijdperk der regeering van dezen Pharao veroverd werden, staan nog te lezen op de muren van het Ramesseum te Thebe. Daaronder zijn Askelon, Shalam of Jeruzalem, Merom, en Beth-Anath, die in het achtste jaar zijner regeering stormenderhand werden ingenomen. Dapul, „in het land der Amorieten”, werd terzelfder tijd veroverd, een bewijs dat het egyptische leger tot de grenzen der Hethieten is doorgedrongen. Te Luxor komen nog andere kanaänietische namen voor op de lijst van veroverde plaatsen; zoo b.v.

Karmel in Juda, Ir-shemesch en Hadasah (Jos. XV : 37), Gaza, Sela en Jacob-el, Socho, Yurza, en Khorkha in Moab. De naam van Moab zelf komt het eerst voor onder de onderworpen volken, terwijl wij uit een lijst van volkplantingen van mijnwerkers vernemen, dat zoowel Cyprus als het Sinaitisch schier-eiland stond onder egyptisch gezag.

Een vermakelijk verhaal van de ongelukkige lotgevallen van een militairen beampte in Palestina, dat geschreven is in den tijd van Ramses, strekt ten bewijs, dat de Egyptenaren dat land geheel in hun bezit hadden. Op alle deelen van Kanaän heeft het betrekking, en, zooals Dr. Max Müller onlangs heeft aangewezen, wij ontmoeten daarin voor 't eerst de namen van Sichem en Kirjath-Sepher. Een gelijksoortig getuigenis wordt gegeven door eene hieroglyphen-inscriptie, die kortelings door Dr. Schumacher ontdekt is op den zoogenaamden „steen van Job” in den Haurân. De steen (*Sakhrat 'Ayyub*) is een zuil uit één stuk ten westen van de Galileesche Zee, en niet ver van Tel 'Ashtereh, het oude Asteroth-Karnaim, dat een zetel was van egyptisch bestuur ten tijde van Khu-n-Aten. De zuil is versierd met egyptisch beeldhouwwerk en hieroglyphen. Eén der figuren stelt een Pharao voor, boven wiens beeltenis in een randversiering de naam van Ramses II staat, terwijl tegenover den koning, ter linkerzijde, een godheid is afgebeeld, die de kroon van Osiris draagt. Boven den god staat diens naam in hieroglyphen. De naam is evenwel niet egyptisch, maar schijnt bedoeld te zijn voor den kanaänietischen Yakin-Zephon of „Yakin van het Noorden.” Het is dus duidelijk, dat wij in dit gedenkteeken een getuigenis hebben van de regeering van Ramses II, al werd het gedenkteeken ook door de bewoners des lands opgericht voor een inheemsche godheid. Voor korten tijd had het hieroglyphenschrift van Egypte de plaats ingenomen der vroegere spijkerschrift-teekens van Babylonië, en de egyptische beschaving was er in geslaagd die, welke van het Oosten was gekomen, te verdringen.

De negentiende dynastie eindigde nog ongelukkiger dan de achttiende. Wel werd het groote bondgenootschap van noorde-

lijke en libysche stammen, die Egypte ter zee en te land aanvielen gedurende de regeering van Menepthah, den zoon en opvolger van Ramses II, met goed gevolg teruggeslagen, maar het egyptische rijk scheen zijn krachten daardoor te hebben uitgeput. Overweldigers maakten zich meester van den troon, en het huis van Ramses werd weggevaagd door burgeroorlog en regeeringloosheid. De teugels der regeering werden door een Syriër, met name Arisu, gegrepen, en Egypte was genoodzaakt, voor een tijd zich te buigen onder het juk van den vreemdeling. De omverwerping van den buitenlander en het herstel van de oud-vaderlandsche monarchie was het verschuldigd aan de dapperheid van Set-nekht, den grondvester der twintigste dynastie en den vader van Ramses III.

Het was onder één der onmiddellijke opvolgers van Ramses II, dat de uittocht der Israëlieten uit Egypte moet hebben plaats gehad. De egyptische overlevering wees op Menepthah, maar de tegenwoordige geleerden neigen meer tot zijne opvolgers Seti II en Si-Ptah. Met deze gebeurtenis zou de aarts-vaderlijke geschiedenis van Kanaän eigenlijk moeten eindigen. Maar de egyptische gedenkteekenen werpen er nog licht op, en stellen ons in staat om die geschiedenis na te gaan ongeveer tot het oogenblik toen Jozua en zijne opvolgers het Beloofde Land binnentrokken.

Palestina maakte nog een deel uit van het koninkrijk van Menepthah, althans zekerlijk gedurende de eerste jaren zijner regeering. Een schrijver heeft ons een gedenkschrift nagelaten betreffende de beambten, die in het midden van de maand Pakhon, in het derde jaar van de regeering des konings, door de grensvesting Zaru naar en uit Kanaän kwamen. Een hunner was Baäl — . . ., de zoon van Zippor van Gaza, die een brief voor den egyptischen opzichter der syrische boerenbevolking (of Perezieten) overbracht, alsmede een anderen brief voor Baäl-[sal]lil-ga[b]u, den vasal-vorst van Tyrus. Een andere bode was Sutekh-mes, de zoon van 'Aper-dagar, die eveneens een bericht overbracht aan den opzichter der boerenbevolking, terwijl een derde afgezant in omgekeerde richting kwam,

uit de stad van Meneptah, „in het land der Amorieten.”

In de oproerige bewegingen, die de bemachtiging van den troon door de twintigste dynastie voorafgingen, werden de aziatische bezittingen van Egypte natuurlijk verloren en nimmer heroverd. Ramses III echter, de laatste der veroveraars onder de Pharaos, ondernam minstens één veldtocht naar Palestina en Syrië. Evenals Meneptah, had hij den schok te weerstaan van een aanval op Egypte door de vereenigde horden van het noorden, die de gansche beschaving dreigden te niet te maken. De volken van Klein-Azië en van de Aegëische Zee hadden zich over Syrië uitgestort, evenals in later dagen de noordsche barbaren zich hebben uitgestort over de provinciën van het romeinsche rijk. Gedeeltelijk over zee, gedeeltelijk over land, trokken zij door Phoenicië en het land der Hethieten, alles verwoestende overal waar zij kwamen, en de overwonnen vorsten van Naharaim en Kades met zich medevoerende. Gedurende eenigen tijd sloegen zij hunne legertenten op in „het land der Amorieten”, en zetten vervolgens hun tocht naar het zuiden voort. Ramses III stiet op hen aan de noord-oost-grens van zijn koninkrijk, en versloeg hen volkomen in een heeten strijd. De schepen der indringers werden genomen of zonken, en hun landleger werd gedecimeerd. Een ontzaglijke buit werd bemachtigd, en ontelbare gevangenen werden gemaakt, en de geslonken macht van den vijand trok terug naar Syrië. Daar maakten de Philistijnen en Zakkals zich meester van de zeekust, en legden bezettingen in de steden aan de zuidgrens. Gaza hield op, eene egyptische vesting te zijn, en werd, in plaats daarvan, een wezenlijke slagboom tegen de verovering van Kanaän door Egypte.

Of de Philistijnen, toen Ramses III de wegtrekkende vijanden, die in zijn land gevallen waren, tot Syrië vervolgde, zich reeds gevestigd hadden in hun toekomstige woonplaats, is niet zeker. Maar Gaza viel hem in handen, en zonder bezwaar trok hij voort langs de kust der Middellandsche zee, evenals de veroveraar-Pharaos, die hem waren voorafgegaan. In zijn tempel-paleis te Medinet Habu heeft hij een gedenkschrift nage-

laten van zijne veroveringen in Syrië. De groote steden der kust werden ongemoeid gelaten. Hij deed geen poging om Tyrus en Sion, Beyrout en Gebal te belegeren of in te nemen, en het egyptische leger trok die steden voorbij, onderweg alleen kampeerende op plaatsen als „het hoogland van den Karmel”, „de bron der Magoras” of rivier van Beyrout, en de Bor of „Waterbak”. Overigens waren de halten bij onbekende dorpen als Inzath en Lui-el. Ten noorden van Beyrout trok het leger oostwaarts door den bergpas van den Nahr-el-Kelb, en nam de stad Kumidi in. Vervolgens trok het over Shenir of Hermon naar Hamath, dat zich overgaf, en vandaar steeds noordwaarts naar „de vlakte” van Aleppo.

In het zuiden van Palestina, wat later het gebied van Juda was, ondernam Ramses nog een anderen veldtocht. Hij beweert, dat hij daar Lebanoth en Beth-Anath, Karmel in Juda en Shebtin, Jacob-el en Hebron, Libnah en Aphek, Migdal-gad en Ir-Shemesh, Hadasa en het district van Salem of Jeruzalem heeft ingenomen. Vandaar trokken de egyptische legerscharen verder naar het Meer Reshpon of de Doode Zee, en grepen toen, na de Jordaan te zijn overgegaan, Korkha in Moab aan. Maar de veldtocht was niet veel meer dan een strooptocht; hij had geen blijvende gevolgen, en ieder spoor van egyptisch gezag verdween met het vertrek van het leger van den Pharao. Kanaän bleef ten prooi aan den eersten den besten onverschrokken overweldiger, die kracht en moed genoeg had om door te tasten.

HOOFDSTUK IV.

De Aartsvaders.

Abraham was geboren in „Ur der Chaldeën”. Ur lag aan de westzijde van den Euphraat in Zuid-Babylonië, waar de wallen van Muqayyar of Mugheir de ligging aangeven van den grooten tempel, die lang vòòr de dagen van den hebreeuwſchen aartsvader is opgericht voor den dienst van den Maangod. Hier in Ur was Abraham getrouwd, en vanhier is hij uitgegaan met zijn vader, om eene nieuwe woonplaats in het westen te zoeken. Hun eerste tijdelijke verblijfplaats was geweest Haran in Mesopotamie, aan den heirweg naar Syrië en de Middellandsche Zee. De naam Haran beteekende in de oude taal van Chaldea „weg”, en gedurende vele menschenleeftijden hadden de legers en de kooplieden van Babylonië daar halt gemaakt op hun tocht naar de Middellandsche Zee. Evenals Ur, was het gewijd aan den dienst van Sin, den Maangod, en zijn tempel evenaarde in beroemdheid en oudheid dien der babylonische stad, en was waarschijnlijk door een babylonischen koning gesticht.

Diensvolgens zou Abraham te Haran nog geweest zijn binnen de grenzen van babylonischen invloed en babylonische beschaving, ja wellicht ook van het babylonisch bestuur. Hij zal daar denzelfden godsdienst hebben aangetroffen als dien hij in zijne geboorteplaats had achtergelaten; dezelfde godheid

werd er aangebeden, onder denzelfden naam en met dezelfde plechtigheden. Hij was werkelijk op den weg naar Kanaän, en bevond er zich onder eene arameesche, eerder dan een babylonische bevolking, maar Babylonië met zijn geloof en beschaving was door deze nog niet verzaakt. Zelfs de taal van Babylonië was in zijne nieuwe woonplaats bekend, zooals door den naam der stad zelve is aangeduid.

Haran en Mesopotamie waren niet het doel der reis van den toekomstigen vader van het israëlietische volk. Hem werd bevolen, elders een ander land en een andere maagschap te zoeken. Kanaän was het land, dat God hem beloofde te „wijzen”, en in Kanaän zouden zijne nakomelingen „een groot volk” worden. Diensvolgens „togen zij uit, om te gaan naar het land Kanaän, en zij kwamen in het land Kanaän” (Gen. XII : 5).

Maar zelfs in Kanaän was Abraham niet buiten het bereik van den babylonischen invloed. Zooals wij gezien hebben in het vorige hoofdstuk, waren babylonische legers reeds doorgedrongen tot de kusten der Middellandsche Zee, was Palestina mede begrepen binnen de grenzen van een babylonisch rijk, en hadden babylonische beschaving en godsdienst zich verre verbreid onder de kanaänietische stammen. Het spijkerschrift had zijn weg gevonden naar Syrië, en daarmee tevens de babylonische letterkunde. Eeuwen waren reeds verlopen sedert Sargon van Akkad zich meester gemaakt had van de kust der Middellandsche Zee, en sedert zijn zoon Naram-Sin zijne krijgsmacht gelegd had in het schiereiland van den Sinai. De Istar der Babyloniërs was de Astoreth der Kanaänieten geworden, en een levendige babylonische handel had zich al lang bewogen langs denzelfden weg, dien Abraham volgde. In de dagen van den aartsvader zelf maakten de bestuurders van Babylonië er aanspraak op, ook de bestuurders van Kanaän te zijn; gedurende dertien jaren „dienden” de kanaänietische vorsten Kedor-Laomer en zijne bondgenooten; de vader van Arioch is in de inscripties van zijn zoon ook „de vader van het land der Amorieten”, en een weinig later maakte de koning van Babylon nog aanspraak op het oppergezag over het Westen.

Zoo was het dus niet een vreemd en onbekend land, waar Abraham heenging. De wetten en zeden, waaraan hij gewend was; het schrift en de letterkunde, die hij geleerd had in de scholen van Ur; de godsdienstige voorstellingen, waaronder hij geleefd had in Chaldea en Haran — al deze dingen vond hij weder in Kanaän. Zijn nieuw vaderland was vol van babylonische kooplieden, soldaten, en denkelijk ook ambtenaren, en van tijd tot tijd moet hij de taal zijner geboorteplaats om zich heen hebben hooren spreken. De invoering van het schrift en de letterkunde van Babylonië in het Westen bracht bekendheid met de babylonische taal mede, en die bekendheid spiegelt zich af in sommige plaatsnamen in Palestina. De aartsvader was zelfs niet buiten bereik van het toezicht der babylonische regeering gekomen. Van tijd tot tijd, dit staat vast, werden de vorsten van Kanaän genoodzaakt, de suzeriniteit van Chaldea te erkennen, en, zooals de Babyloniërs het zouden hebben uitgedrukt, de wetten van „Anu en Dagon” te gehoorzamen.

Op deze dingen moet nadrukkelijk gewezen worden, deels om het belangrijke ervan, deels omdat wij nog maar sinds kort begonnen zijn, ze te beschouwen in verband met de bijbelsche verhalen. Men zou ze voor een deel wel hebben kunnen opmaken uit de verhalen van Genesis, en meer bepaaldelijk uit het bericht van den veldtocht van Kedor-Laomer; maar dat dit alles zoo was, druischte gansch en al in tegen de bevooroordeelde denkbeelden van den tegenwoordigen historicus, en kreeg dientengevolge nimmer een bepaalden vorm in zijne voorstelling. Maar ook dat behoort onder de velerlei winst, die de ontcijfering van de spijkerschrift-inscripties den beoefenaar der Oud-testamentische studie heeft opgeleverd, en wij kunnen de geschiedenis van Abraham's verhuizing er nu door verstaan op een wijze zooals nooit te voren mogelijk was. Hij was geenszins een ruw nomadenvorst, die een tocht ging maken naar onbekende streken, en daar rondzwierf onder een volk met geheel andere gewoonten en beschaving. Wij weten nu, waarom hij dien weg nam; hoe het kwam, dat hij bondgenooten krijgen

kon onder de bewoners van Kanaän; dat hij hun taal verstond, en deel kon nemen aan hun maatschappelijk leven. Evenals de Engelschman, die verhuist naar een britsche kolonie, zoo had ook Abraham punten van aanraking met de beschaving van zijn nieuw vaderland.

Maar toen hij Kanaän bereikte, was hij nog niet Abraham. Hij was nog „Abram, de Hebreër”, en het was als „Abram, de Hebreër”, dat hij een verbond maakte met de Amorieten van Mamre, en de terugtrekkende krijgsmacht der babylonische koningen versloeg. Abram — Abu-ramu, „de verheven vader” — is een babylonische naam, en is gevonden in verdragen uit den tijd van Kedor-Laomer. Toen de naam veranderd werd in Abraham, was dat een teeken, dat de babylonische landverhuizer als een inboorling van het Westen geworden was.

Het was onder de schaduwen van „het eikenbosch More” bij Sichem, dat Abraham 't eerst zijne tenten opsloeg, en zijn eerste altaar den Heer bouwde. Boven hem verhieven zich de Ebal en de Gerizim, waar in later tijd de vloek en de zegen der Wet den volke verkondigd werden. Vandaar trok hij verder zuidwaarts naar één der heuvelen ten westen van Beth-el, het tegenwoordige Beitin, waar hij zijn tweede altaar bouwde. Terwijl het eerste was opgericht in de vlakte, werd het tweede aan de berghelling gebouwd.

Maar ook hier bleef hij niet lang. Wederom „vertrok Abram, gaande en trekkende naar het zuiden” (Gen. XII:9). Toen kwam er een hongersnood, waardoor hij genoodzaakt werd, de grens van Egypte te overschrijden, en het hof van den Pharao te bezoeken. De stamverwante Hyksos regeerden toen over de Delta, en den aziatischen vreemdeling werd gereedelijk gastvrijheid verleend. Hij was „zeer rijk in vee, in zilver, en in goud”, en, evenals tegenwoordig een vermogende arabische Sheikh, werd hij met de verschuldigde eer in de egyptische hoofdstad ontvangen. Het hof van den Pharao bevond zich zonder twijfel te Zoan.

Onder de bezittingen van den aartsvader waren, naar wij vernemen, ook kemelen. Het kameel komt niet voor onder de

egyptische hieroglyphen, en het is ook niet gevonden onder de afbeeldingen op de muren der egyptische tempels en graven. Den naam van dat dier heeft men 't eerst aangetroffen in een papyrus uit den tijd der negentiende dynastie, en het is één der woorden, die de Egyptenaren van dien tijd hadden overgenomen van hunne kanaänietische naburen. Het dier werd door de Egyptenaren ook niet gebruikt, en het schijnt, dat het gebruik ervan in tammien staat in het Nijldal niet ouder is dan de tijd der verovering door de Arabieren. Maar al werd het door de Egyptenaren niet gebruikt, het is toch onder de Semieten van Arabië van zeer oude tijden af een lastdier geweest. In de oorspronkelijke sumerische taal van Chaldea heette het: „het dier van de Perzische Golf”, en 'de semietische naam, waarvan ons woord *kameel* is afgeleid, klimt op tot de eerste aanvangen van semietische geschiedenis. Wij kunnen ons dus iemand van het semietisch herdersvolk niet voorstellen als zonder het kameel in Egypte komende; met reizigers uit een der steden van Kanaän mocht dat het geval zijn, maar niet met zulken, die een zuiver nomaden-leven leidden. En merkwaardig is het, dat, terwijl wij vergeefs rondzien naar de afbeelding van een kameel onder het beeldhouw- en schilderwerk van Egypte, de beenderen van het dier ontdekt zijn in de diepte van den alluvialen bodem van het Nijldal.

Abraham moest Egypte weder verlaten, en wederom trok hij door de woestijn van het „Zuiden”, en sloeg zijn tenten op bij Beth-el. Hier verliet hem zijn neef Lot, die, geen behagen scheppende in het leven van een zwervend Bedouien, ging wonen in de stad Sodom aan het noord-einde der Doode Zee. Terwijl Abraham zich afgescheiden hield van de inboorlingen van Kanaän, werd Lot derhalve één hunner, en ontkwam te nauwernood aan het gericht, waarmede later de steden der vlakte bezocht werden. De tenten verzakende, verzaakte hij niet alleen het vrije leven van den landverhuizer uit Chaldea, maar ook den God van Abraham. Als inwoner eener kanaänietische stad kwam hij geheel en al onder den invloed van haar geloof en eeredienst, van haar zedelijke en maat-

schappelijke toestanden, van haar wetten en bestuur. Hij hield op, een buitenlander en vreemdeling te zijn, iemand van een ander volk en vaderland, en met zijn eigen godsdienst en gewoonten. Hij kon een huwelijk aangaan met de inboorlingen van zijn aangenomen land, en deelnemen aan hun godsdienstplechtigheden. Langzamerhand ging hij met zijn gezin op in de bevolking, die hem omringde; haar goden werden hun goden, haar zedelijkheid — of onzedelijkheid — werd de hunne. Er kwam ja een tijd dat Lot moest vluchten uit Sodom, en er al zijn rijkdom moest achterlaten; maar de misgreep was reeds gedaan, en zijn kinderen waren in hun denken en doen Kanaänieten geworden. De volken, die uit hem voortkwamen, al waren zij ook van een ander ras dan het oudere volk van Kanaän, waren in ander opzicht toch den Kanaänieten gelijk. Zij waren niet „een afgezonderd volk”, aan hetwelk de Heer zich door de Wet en de Profeten zou openbaren.

Het was niet voordat Lot zich van Abraham gescheiden had, dat het land Kanaän beloofd werd aan de nakomelingen van den aartsvader. „Hef uwe oogen op”, zo sprak de Heer tot hem „en zie van de plaats, waar gij zijt, noordwaarts en zuidwaarts, en oostwaarts en westwaarts. Want al dit land, dat gij ziet, zal ik u geven, en aan uw zaad tot in eeuwigheid” (Gen. XIII: 14, 15). Wederom trok Abraham daarom van Sichem weg zuidwaarts, nu niet om naar Egypteland te gaan, maar om te wonen „aan de eikenbosschen van Mamre, die bij Hebron zijn” (Gen. XIII: 18), waar de grondvester der davidische monarchie later als koning zou gekroond worden. Het is waarschijnlijk, dat het heiligdom, waardoor Hebron in later tijd is beroemd geworden, in Abraham's dagen nog niet bestond; ten minste de naam Hebron, „het bondgenootschap”, was toen nog niet bekend, en de stad heette Kirjath-Arba. Of zij ook Mamre heette, is twijfelachtig; Mamre schijnt veeleer de naam geweest te zijn van het tafelland, dat zich uitstreckte aan gene zijde der vallei van Hebron, en dat ingenomen was door de amorietische bondgenooten van den hebreeuwischen aartsvader.

Het was terwijl hij „woonachtig was aan de eikenbosschen

van Mamre, den Amoriet" (Gen. XIV:13), dat de veldtocht van Kedor-Laomer en zijne babylonische bondgenooten plaats had, en dat Lot met de kanaänietische gevangenen werd weggevoerd. Maar de zegepraal der overwinnaars was van korten duur. „Abram de Hebreër" vervolgde hen met zijne gewapende volgelingen, ten getale van driehonderd en achttien, in vereeniging met zijne amorietische bondgenooten, en onverwachts de achterhoede van den vijand bij nacht overvallende, bevrijdde hij de gevangenen en de have. Daar was blijdschap in de kanaänietische steden, toen de aartsvader wederkeerde met zijn buit. De nieuwe koning van Sodom toog uit, hem te ontmoet, tot het dal Schave, „het dal des konings" van later tijden, even buiten de muren van Jeruzalem, en de koning van Jeruzalem zelf, Melchizedek, „de priester des allerhoogsten Gods", verwelkomde den wederkeerenden overwinnaar met brood en wijn. Toen gaf Abram tienden van den buit aan den God van Salem, terwijl Melchizedek hem zegende in den naam des allerhoogsten Gods.

Buiten de bladzijden van het Oude Testament is de bijzondere vorm dier zegening alleen gevonden in de arameesche inscripties van Egypte. Ook daar ontmoeten wij reizigers uit Palestina, die van zichzelf schrijven: „Gezegend zij Augah van Isis", of „Gezegend zij Abed-Nebo van Khnum". Het schijnt dus eene formule geweest te zijn, bepaaldelijk eigen aan Kanaän; zij heeft ten minste geen spoor nagelaten in andere deelen der semietische wereld. De tempel van den allerhoogsten God — El Elyôn — stond waarschijnlijk op den berg Moria, waar later de tempel van den God van Israël zou worden opgericht. Er moet aan herinnerd worden, dat er onder de door Ebed-Tob, den koning van Jeruzalem, aan den egyptischen Pharao gezonden brieven één is, waarin hij spreekt van „de stad van den Berg van Jeruzalem, welker naam is de stad van den tempel van den god Nin-ip." In dezen „Berg van Jeruzalem" kan men moeilijk iets anders zien dan den „Tempelberg" van later dagen.

In de spijkerschrift-teksten van Ebed-Tob en de latere assy-

rische koningen wordt de naam Jeruzalem geschreven Uru-Salim, „de stad Salim”. Salim of „Vrede” is bijna zeker de inheemsche naam van den god, die vereenzelvigd werd met den babylonischen Nin-ip, en misschien maakt Jesaia — ervaren als hij was in de oude geschiedenis van zijn land — daarop eene toespeling, wanneer hij zegt, dat een der titels van den Messias wezen zal „Vredevorst”. In alle geval, indien de allergehoogste God van Jeruzalem werkelijk Salim, de God des Vredes, was, zouden wij eene verklaring hebben van den zegen, die door Melchizedek over den aartsvader werd uitgesproken. Abram's overwinning had aan Kanaän den vrede hergeven; hij had de gevangenen wedergebracht, en was zelf in vrede wedergekeerd. Het was dus gepast, dat hij verwelkomd werd door den priester van den God des Vredes, en dat hij aan den god van de „Stad des Vredes” tienden offerde van den door hem behaalden buit.

Dit geven van tienden was niet iets nieuws. In zijne babylonische woonplaats moet Abraham met dat gebruik zijn vertrouwd geweest. De spijkerschrift-inscripties van Babylonië wijzen er menigmaal op. Het klom op tot den vóór-semietischen tijd van Chaldea, en de groote tempels van Babylonië werden rijkelijk ondersteund door de *esrá* of tienden, die zoowel van den vorst als van den boer geheven werden. Dat de god een tiende deel ontving van de goede dingen, die door hem, naar men geloofde, aan de menschheid geschonken werden, dit achtte men niet te veel gevergd. Er zijn in het Britsch Museum verscheidene tafeltjes, die kwitanties zijn voor het voldoen van de tienden aan den grooten tempel van den Zonnegod te Sippara ten tijde van Nebucadnezar en zijne opvolgers. Eén dier tafeltjes doet ons zien, dat Belsazar, zelfs op het oogenblik dat het babylonische rijk aan de handen zijns vaders ontviel, toch nog gelegenheid vond om de door zijne zuster verschuldigde tienden te betalen; terwijl uit andere blijkt, dat Cyrus en Cambyses hun vreemden oorsprong niet beschouwden als reden om te weigeren, tienden te betalen aan de goden van het koninkrijk, dat zij omvergeworpen hadden.

Het babylonische leger was nabij Damascus verslagen, en onmiddellijk daarna vernemen wij, dat „Eli-ezer de Damascener” Abraham's huisbezorger was (Gen. XV : 2). Wij kunnen niet zeggen, of er tusschen die twee feiten eenig verband is; maar het kan zijn, dat Eli-ezer zich verbonden had aan den hebreuwschen overwinnaar, toen deze wederkeerde „van het slaan van Kedor-Laomer.” De naam Eli-ezer, „mijn God is een hulp”, is een eigenaardigheid van Damascus. Meermalen hebben wij, in plaats van El, „God”, Hadad, de opperste godheid van Syrië; maar op dezelfde wijze als onder de Israëlieten Eli-akim en Jeho-iakim gelijke waarde hebben, was dat onder de Arameërs van Syrië met Eli-ezer en Hadad-ezer het geval. Hadad-ezer was, om daaraan even te herinneren, de koning van Zoba, die door David verslagen werd ¹⁾).

Sarai, Abraham's huisvrouw, was nog kinderloos; maar de aartsvader had een zoon bij zijne egyptische dienstmaagd, den voorvader der ismaëlietische stammen, die zich verbreid hebben van de grens van Egypte af tot Mekka in Midden-Arabië. Toen Ismaël dertien jaar was, werd tusschen God en Abraham het verbond opgericht, dat bezegeld werd met de instelling der besnijdenis. Van de vroegste tijden van Egypte's geschiedenis af had de besnijdenis daar bestaan; voortaan werden ook allen, die Abraham als hun voorvader eerden, erdoor onderscheiden. Met de besnijdenis ontving Abraham den naam, waaronder hij voortaan zou bekend zijn; hij was niet langer Abram, de Hebreër uit Babylonië, maar werd Abraham, de vader van Ismaël en Israël. De nieuwe instelling en de nieuwe naam waren gelijkelijk het zegel en teeken van het verbond, dat was opgericht tusschen den aartsvader en zijn God, waarbij God beloofde, dat Hij hem „gansch zeer vruchtbaar maken”, en dat Hij het land Kanaän aan hem en zijn zaad „tot eeuwige bezitting geven” zou, terwijl Abraham en zijn nakomelingschap Gods verbond voor altoos zouden moeten houden.

1) Zie 2 Sam. VIII : 3, verv.

Vert.

Het kan niet lang daarna geweest zijn dat de steden der vlakte verwoest werden „met een regen van zwavel en vuur van den Heer uit den hemel”. Die uitdrukking is ook gevonden op de spijkerschrift-tafeltjes van Babylonië. Oude sumerische zangen spraken van „een regen van steenen en vuur”, al zijn met de steenen misschien hagel- en dondersteen, en met het vuur de bliksemstralen bedoeld. Maar van welken aard het vlammen-doodskleed ook mag geweest zijn, waarin de schuldige steden der vlakte gehuld, en waardoor de naphtha-bronnen, die zich een uitweg baanden, in brand gestoken werden, de herinnering aan de ontzettende gebeurtenis overleefde de verste eeuwen. De profeten van Israël en Juda wijzen nog op de verwoesting van Sodom en hare zustersteden, en in den brief van Judas (vs. 7) wordt er op gedoeld als daar sprake is van het dragen van „de straf des eeuwigen vuurs”. Sommige geleerden hebben ook eene toespeling er op gezien in de overlevering der Phoeniciërs, volgens welke hunne voorouders naar de kustlanden van Kanaän zouden gekomen zijn tengevolge van eene aardbeving aan de oevers van „het Assyrische Meer”. Dit meer moet echter waarschijnlijk eerder in de buurt der Perzische Golf dan in de Jordaan-vallei gezocht worden.

Het dal Siddim en „de steden der vlakte” waren gelegen aan het noordeinde der Doode Zee. Hier waren de „lijmpotten” (Gen. XIV : 10), waaruit de naphtha voortkwam, en die de nederlaag der kanaänietische vorsten in hun strijd met het babylonische leger veroorzaakten. De overlevering, welke de zoutpilaar, waarin de vrouw van Lot veranderd werd, aan de zuidpunt der Doode Zee plaatste, was van laten oorsprong, waarschijnlijk van niet vroeger dan de dagen toen Herodes zijn slot Machaerus bouwde op de onneembare klippen van Moab, en de naam Gebel Usdum, die door de tegenwoordige Arabieren gegeven wordt aan een der bergtoppen aan de zuidzijde der Zee, bewijst niets voor de ligging der stad Sodom. In het Oosten worden namen lichtelijk van de ééne plaats op eene andere overgedragen, en een berg is niet hetzelfde als een stad in een vlakte.

Er bestaan twee voldoende redenen waarom wij eerder aan de noord- dan aan de zuidzijde naar de overblijfselen der ver-gane steden moeten rondzien onder de talrijke aardhoogten, die zich boven de rijke en vruchtbare vlakte in de nabijheid van Jericho verheffen, waar de „lijmpotten” nog kunnen worden nagespeurd. Geologische onderzoekingen hebben aangetoond, dat de Doode Zee en de onmiddellijk daaraan grenzende streek aan de zuidzijde gedurende het historisch tijdvak geen verandering ondergaan hebben. Wat het meer tegenwoordig is, dat moet het ook in de dagen van Abraham geweest zijn. Het is niet groter en ook niet kleiner geworden, en het schrale zout, waarmede het den grond vergiftigt, moet dezen destijds evenzeer vergiftigd hebben. Geen vruchtbare vallei, zooals die van Siddim, had er aan de zuidzijde kunnen zijn; geen bloeiende kanaänietische steden hadden kunnen opkomen te midden van de woeste oorden der zuidelijke wildernis. Zooals uitdrukkelijk verhaald wordt in Numeri (XIII: 29), woon-den de Kanaänieten alleen „aan den oever der Jordaan”, en niet in de woestijn, verre buiten het bereik van den vruchtbaar-makenden stroom.

Doch er is nog een andere reden, waardoor de zuidelijke ligging wordt buitengesloten. Toen Abraham zich des morgens vroeg op-maakte, zóó vernemen wij (Gen. XIX: 27, 28), „zag hij naar So-dom en Gomorra toe, en naar het gansche land van die vlakte; en hij zag, en ziet, er ging een rook van het land op, gelijk de rook eens ovens.” Het was mogelijk, dat te zien van de heu-vels van Hebron, indien het land aan het noord-einde der Doode Zee gelegen was; maar had het aan den zuidkant ge-legen, dan zou dat niet mogelijk geweest zijn. Bovendien komt alleen de noordelijke ligging overeen met de geografische aan-duidingen van Genesis. Toen de babylonische legermacht, die in het land gevallen was, zich noordwaarts gewend had, nadat zij de Amalekieten der woestijn ten zuiden van de Doode Zee verslagen had, stootte zij niet op die van den koning van Sodom en zijne bondgenooten, voordat zij ook „de Amorieten, die te Hazézon-thamar woonden”, voorbij waren (Gen. XIV: 7, 8).

Hazézon-thamar, zooals wij vernemen uit het tweede Boek der Chronieken (XX : 2), was het latere Engedi, „de Bron van de Kid”, en Engedi lag aan den westelijken oever der Doode Zee, halverwege tusschen haar noordelijk en haar zuidelijk uiteinde.

In de warme, weeke vallei der Jordaan, waar een schier tropische, weelderige plantengroei uit den vruchtbaren bodem opwast, en waar de rivier zich in de Doode Zee als in een graf verliest, werden de volken van Ammon en Moab geboren (Gen. XIX : 37, 38). Dit oord nu bevond zich in de onmiddellijke nabijheid van de landen, die later hun naam droegen. Van den berg boven Zoar had Lot het uitzicht op de blauwe heuvelen van Moab en de meer verwijderde hoogvlakte van Ammon.

Intusschen had Abraham Mamre verlaten, en zijne schreden wederom naar het zuiden gericht. Thans vestigde hij zijn woonplaats te Gerar, tusschen Kades-barnea en Sur, den „muur” van Egypte. Kades is in onze dagen door de vereenigde pogingen van Dr. John Rowlands en Dr. Clay Trumbull teruggevonden, verscholen in een berggroep, die zich ten zuiden van de woestijn van Berseba verheft. De bron van helder en overvloedig water, die te midden dier bergen voortstroomt, was de En-Mispat — „de Bron van het strafgericht” — van oude tijden, en heet nog 'Ain-Qadîs, „de Bron van Kades”. Gerar is het tegenwoordige Umm el-Jerâr, nu eenzaam en woest, terwijl de eenige overblijfselen van het verleden der stad bestaan in een grooten hoop puin en een massa potscherven. Zij ligt maar enkele uren ten zuiden van Gaza.

Dàar werd Izaäk geboren en besneden, en dàar ook werden Ismaël en Hagar uitgedreven, ten gevolge waarvan zij kwamen te wonen in de woestijn Paran (Gen. XXI : 21). Het gebied van Gerar strekte zich uit tot Ber-seba, „de put van den eed”, waar Abraham's knechten een put groeven, en waar Abimelech, koning van Gerar, hem het bezit ervan onder eede verzekerde. Het kan zijn, dat één der beide nog te Wadies-Seba' bestaande putten, met de steenen die hun opening omgeven en

die door de touwen der waterputters diep zijn uitgeslepen, dezelfde is als die, welken de herders van Abimelech aan die van Abraham met geweld ontnomen hadden (Gen. XXI: 25). De putten der woestijn zijn van zeer hooge oudheid; waar het water schaarsch is, wordt de ontdekking ervan niet lichtelijk vergeten, en de Bedouïnen komen er jaar op jaar, om hunne kudden er uit te drenken. De oude putten worden gedurig vernieuwd, of nieuwe worden er naast gegraven.

Gerar lag in dien zuidwesthoek van Palestina, die ten tijde van den Uittocht door de Philistijnen bewoond werd. Maar zij waren er eerst later gekomen. Want gedurende het gansche tijdvak der achttiende en negentiende egyptische dynastie was het land in handen der Egyptenaren geweest. Gaza was hun grensvesting geweest, en nog tijdens de regeering van Menepthah, den zoon van den Pharao der Verdrukking, lag er eene egyptische bezetting, en werd het door egyptische ambtenaren bestuurd. De Philistijnen kwamen niet vóór de onrustige dagen van Ramses III van de twintigste dynastie. Zij maakten een deel uit van de barbaarsche horden, die, gekomen van de kusten van Klein-Azië en van de eilanden der Aegeïsche Zee, zich uitstortten over Syrië en zich verbreidden over het Nijldal, en het land Kaphtor, vanwaar zij kwamen, was misschien het eiland Kreta. De inbezitname van het kustland van Kanaän door de Philistijnen is dus den inval der Israëlieten in het beloofde land niet lang voorafgegaan; werkelijk mogen wij uit de woorden van Exodus XIII: 17 misschien het besluit trekken, dat de Philistijnen reeds bezig waren met de verovering van hun nieuw grondgebied toen de Israëlieten uit Egypte trokken. Wanneer derhalve in Genesis gezegd wordt, dat het koninkrijk van Abimelech in het land der Philistijnen lag, dan is dat gezegd met het oog op een lateren toestand; d. w. z.: toen de geschiedenis van Abraham en Abimelech geschreven werd zooals zij daar voorkomt, was Gerar eene philistijnsche stad, maar in de dagen der aartsvaders was zij dat nog niet.

Te Ber-seba plantte Abraham een tamarisk¹⁾ en riep aldaar den naam des Heeren, des eeuwigen Gods, aan (Gen. XXI : 33). Ber-seba bleef lang één der heilige plaatsen van Palestina. De boom, die bij de bron geplant werd, was een teeken zoo- wel van het water, dat daar onder den grond stroomde, als van haar heiligheid. Alleen dàar, waar zoet water werd aan- getroffen, konden de nomaden der woestijn tesamenkomen, en de boom was een teeken van het leven en de verkwikking waarnaar zij verlangden. De bron was heilig, en dus ook de eenzame boom, die er naast stond, en onder welks takken mensch en dier schaduw en bescherming tegen de middag- hitte vonden. Zelfs het Mohammedanisme, dat puritanisme van het Oosten, is niet in staat geweest, het geloof aan de goddelijke natuur van zulke boomen bij de nomaden uit te roeien; nog altoos kan men ze versierd zien met lappen, ge- scheurd van de kleederen der reizigers, of overschaduwden ze het graf van een of anderen beroemden heilige. Nog altoos zijn zij meer dan wegwijzers of rustplaatsen voor den ver- hitten en vermoeiden reiziger; als de herder er onder staat, gevoelt hij, dat hij staat op heiligen grond.

Te Ber-seba was het, „dat God Abraham verzocht”, hem bevelende, zijnen zoon te offeren. Dit bevel, waardoor Abra- ham's geloof beproefd werd, was in overeenstemming met de wreede godsdienstige gebruiken van Syrië, en sporen van het geloof, waardoor deze in het aanzijn geroepen waren, vindt men in de oude babylonische literatuur. Zoo lezen wij in een ouden babylonischen tekst, waarin over godsdienstplechtig- heden wordt gehandeld: „de nakomeling, die hoog wordt onder de menschen, hij geve den nakomeling voor zijn leven; hij geve het hoofd van den nakomeling voor het hoofd van den man; hij geve den hals van den nakomeling voor den hals van den man.” Een phoenicische legende verhaalt, hoe de god El zich met koninklijk purper bekleed, en zijn eenigen zoon

1) In onze Statenvertaling staat »een bosch”, maar hoogstwaarschijn- lijk is één enkele boom bedoeld. *Vert.*

Yeud ten tijde eener pestziekte geofferd had; en de schrijvers van Griekenland en Rome beschrijven met afgrijzen de offers van de eerstgeborenen, waardoor de geschiedenis van Carthago bezoedeld was. De vader werd in tijden van onrust opgeroepen om aan de godheid af te staan wat hem het naaste en liefste was; alleen de vrucht van zijn lichaam kon de zonde zijner ziel afwisschen, en Baäl eischte van hem, dat hij zonder een klacht of traan zijn eerstgeborene en eenige hem zou offeren. Hoe kostbaarder het offer, des te welgevalliger was het aan de godheid; hoe moeilijker de strijd om het af te staan, hoe grooter de verdienstelijkheid ervan was. Het kind stierf voor de zonden van zijn volk; en dat geloof was slechts de blinde en onwetende uitdrukking van een waar instinct.

Maar Abraham moest in een beteren weg onderwezen worden. Drie dagreizen ver trok hij noordwaarts met zijn zoon, en toen hief hij zijne oogen op, en zag van verre dien berg in „het land Moria”, op welks hoogte het offer moest gebracht worden. Alleen door Izaak vergezeld beklom hij den berg, en hij bouwde aldaar een altaar, en bond zijnen zoon, en strekte zijne hand uit om het vreeselijk offer te brengen. Maar op het uiterste oogenblik kwam het bevel, zijne hand „niet uit te strekken aan den jongen” — eene nieuwe en betere openbaring werd hem gegeven, en een ram werd gesteld in zijns zoons plaats. Het kan niet toevallig zijn, dat — zooals M. Clermont-Ganneau heeft aangewezen — de tempel-tarieven van Carthago en Marseille ons doen zien, dat in de latere godsdienstgebruiken van Phoenicië een ram in de plaats kwam voor het vroegere menschen-offer.

Waar lag die berg in het land Moria, waarop Abraham zijn altaar bouwde? Uit 2 Chron. III:1 zou men kunnen opmaken, dat het de berg was van den toekomstigen tempel te Jeruzalem. Ook de woorden van Genesis wijzen in dezelfde richting. Daar toch lezen wij: „En Abraham noemde den naam van die plaats Jehovah-jireh; waarom heden ten dage gezegd wordt: Op den berg des Heeren zal het voorzien worden”. Het is moeilijk te gelooven, dat met „den berg des Heeren”

iets anders kan bedoeld zijn dan die *har-el* of „berg Gods”, waar Ezechiël den tempel plaatst, of ook dat het spreukmatig gezegde, dat wij aanhaalden uit Gen. XXII:14, betrekking kan hebben op eene minder heilige plaats, dan die, waar de Heer troonde tusschen de cherubs boven het verzoendeksel. Het is echter niet zeker, of de lezing van den hebreuwschen tekst in de vermelde zinsnede juist is. Althans de Septuagint vertaalt: „op den berg is de Heer gezien”, en in 2 Chron. III:1 heeft zij, in plaats van „Moria”, *Amôreia*, „van de Amorieten”.

Het is waar, dat de afstand van Ber-seba tot Jeruzalem overeenkomt met de drie dagreizen van Abraham (Gen. XXII:4). Maar het is moeilijk, de beschrijving van het tooneel van Abraham's offerande in overeenstemming te brengen met den toekomstigen tempelberg. Het was een eenzame plek, waar Izaäk op het altaar gebonden werd; de aartsvader was daar met zijn zoon alleen; en de plaats was begroeid met kreupelhout, dicht genoeg dat een ram er met zijn hoornen in kon blijven vastzitten. De tempelberg daarentegen lag óf binnen de muren eener stad óf even daarbuiten, en de stad was reeds een hoofdstad, beroemd wegens haren eeredienst van „den Allerhoogsten God.” Ware de Moria van Jeruzalem werkelijk de plaats van Abraham's altaar geweest, dan is het vreemd, dat de schrijvers van het Oude Testament daarop niet gezinspeeld hebben, of dat de overlevering ervan zwijgt. Wij moeten ons tevreden stellen met de wetenschap, dat Abraham geleid werd naar één der bergen „in het land Moria”, en dat „Moria” een „land” was, en niet een enkele bergtop¹⁾.

Abraham keerde terug naar Ber-seba, en ging vandaar naar Hebron, waar Sara stierf. Hebron (of Kirjath-Arba, zooals het

1) Wij moeten niet vergeten, dat de Septuagint, in plaats van *Moria*, leest *More*, d. i. »de hooglanden”, terwijl de Syrische Vertaling dat woord eenvoudig verandert in den naam van de »Amorieten”. Voor 't geen echter kan worden aangevoerd voor een tegenovergesteld gevoelen, zie blz. 52, 53.

toen heette) was in het bezit van een Hethieten-stam, in tegenoverstelling met het land daaromheen, dat in het bezit der Amorieten was. Evenals te Jeruzalem, zoo hadden de Amorieten zich ook weten te nestelen in het amorietisch gebied, en zich gevestigd in de versterkte stad. Maar terwijl de Hethietische stad bekend was als Kirjath-Arba, „de stad van Arba”, heette het amorietisch gewest Mamre; de vereeniging van Kirjath-Arba en Mamre vormde het Hebron van later tijd.

Kirjath-Arba schijnt gebouwd geweest te zijn in het dal, dicht bij de poelen, die de tegenwoordige bewoners nog steeds van water voorzien. Aan de oostzijde vertoont de helling van den heuvel een menigte graven, die, uitgehouwen in de rots, als de cellen van een honingraat op en nevens elkander liggen; en, als wij eene oude overlevering mogen gelooven, dan heeft Abraham zijne vrouw in één dier graven een laatste rustplaats bezorgd. De „dubbele spelonk” Machpela — want zò vertaalt de Septuagint — bevond zich in den akker van Ephron, den Hethiet, en van dezen kocht de aartsvader het land voor 400 sikkelen zilvers, d. i. ongeveer 560 gulden. De spelonk, zò vernemen wij (Gen. XXIII : 19), lag tegenover Mamre, waaruit men zou kunnen opmaken, dat de eik, waaronder Abraham eens zijn tent heeft opgeslagen, niet ver verwijderd geweest is van dien, die nog steeds wordt aangewezen als de eik van Mamre op de gronden van het russisch hospitium. Het graf van Machpela, dat door de overlevering hier wordt aangewezen, is gelijkelijk door Joden, Christenen en Mohammedanen steeds in hooge eere gehouden. De kerk, die er in de dagen van het Byzantijsche rijk overheen gebouwd is, en door de kruisvaarders weder voor den christelijken eeredienst ingericht, is nu veranderd in een moskee, maar de heiligheid ervan is gebleven. Zij staat midden in een hof, die omringd is door een stevigen muur van zware steenen, waarvan de onderste lagen in den tijd van Herodes bewerkt en gemetseld zijn. De dweepzieke Moslem duldt niet, dat iemand anders dan zijn geloofsgenoot de heilige, ommuurde ruimte betrede; maar als men op de achter de stad gelegen steilte klimt, kan men een blik werpen op de moskee

en haar heiligen omtrek, en ziet men het geheele gebouw als een landkaart vòòr zich in de laagte.

Meer dan één engelsch reiziger heeft vergunning gekregen, in de moskee te gaan, en tegenwoordig zijn wij goed bekend met de bijzonderheden van haren bouw. Maar het in de rots uitgehouwen graf, waarin de lichamen der aartsvaders gezegd worden begraven te zijn, is nog nooit door een navorscher onderzocht. Maar het is waarschijnlijk, dat, als het een onderzoeker gelukte er in door te dringen, hij niets vinden zou wat zijn moeite beloonde. Gedurende de lange periode dat Hebron in de handen der christenen was, is de spelonk meer dan eens door pelgrims bezocht. Maar in de gedenkschriften, die daarvan tot ons gekomen zijn, zoeken wij te vergeefs naar eenig bericht over de overblijfselen, die er in zouden aanwezig zijn. Indien de mummies der aartsvaders er in waren bewaard gebleven, dan zou dat wel bekend geweest zijn aan de reizigers uit den tijd der kruistochten ¹⁾).

Evenals de andere graven in dien omtrek, zoo is ook de spelonk Machpela zonder twijfel reeds zeer lang geleden geopend en van haar inhoud beroofd geworden. 't Is bekend, dat in Egypte de graven geschonden werden lang vòòr den tijd van Abraham, ondanks de gestrenge straffen die op zulke heiligschennis gesteld waren; en de hebzucht van den Kanaäniet was niet minder groot dan die van den Egyptenaar. De met de dooden begraven schatten waren te groote verleiding, en de grafschender waagde daarvoor de straffen van deze en van de toekomstige wereld.

Na Sara's dood zond Abraham zijn knecht naar Mesopotamië, om aldaar uit zijne maagschap te Haran eene vrouw te zoeken voor zijn zoon Izaäk. Dientengevolge werd Rebekka, de zuster van Laban, naar Kanaän gebracht, en werd de vrouw van haar neef. Izaäk woonde toen „in het zuiderland”, bij den put Lachai-Roï nabij Kades (Gen. XXIV : 62). „Alzoo werd Izaäk getroost na zijner moeders dood.”

1) Zie het *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins*, 1895.

Toen, zòò vernemen wij verder, nam Abraham weder eene vrouw, wier naam was Ketura, door wie hij de voorvader werd van een aantal arabische stammen. Deze hadden, nevens de Ismaëlieten, de noordelijke en middelste deelen van het arabische schiereiland in hun bezit, en vestigden volksplantingen in het land Midian. Dit is het laatste wat wij van den grooten aartsvader hooren. Niet lang daarna stierf hij „in goeden ouderdom”, en werd, evenals zijn vrouw, begraven in de spelonk Machpela.

Izaäk woonde nog te Lachai-Roï, en dàar werden hem de tweelingen, Ezau en Jacob, geboren. Daar woonde hij ook nog, toen er een hongersnood kwam in het land, gelijk aan „den eersten honger, die in de dagen van Abraham geweest was.” (Gen. XXVI: 1). De geschiedenis van Abraham's onderhandelingen met Abimelech van Gerar herhaalt zich in het leven van Izaäk. Op nieuw hooren wij van Pichol, den krijgsoverste van Abimelech; op nieuw wordt de huisvrouw van den aartsvader door dezen voorgesteld als zijne zuster; en op nieuw twisten zijne herders met die van den koning van Gerar over de putten, die zij gegraven hadden, en ontleent de put van Ber-seba, die gegraven wordt, zijn naam aan de door Isaäk en den koning gezworen eeden. Het is moeilijk te begrijpen, dat de geschiedenis zich zoo ganschelijk zou herhaald hebben; dat het leven van den koning van Gerar en van zijn krijgsoverste zich over zulk een groot aantal jaren zou hebben uitgestrekt; of dat de oorsprong van den naam Ber-seba zoo spoedig zou zijn vergeten geweest. Eerder moeten wij aannemen, dat de twee verhalen met elkander vermengd zijn, en dat het vroeger bezoek van Abraham te Gerar de geschiedenis van Izaäk's verblijf in het gebied van Abimelech gekleurd heeft ¹⁾. Wel kunnen wij gelooven, dat de knechten van Izaäk

1) Ik laat deze beweringen voor rekening van den schrijver, en merk alleenlijk op, dat een tegenovergesteld gevoelen verdedigd wordt door geleerden van naam. Zie o. a., om slechts één der nieuwere schrijvers op dit gebied te noemen, prof. A. Köhler: *Lehrbuch der Biblischen Geschichte Alten Testaments*, I. (1875) blz. 129, vv. Vert.

putten gegraven hebben, en daarover getwist hebben met de herders des lands; maar dat Ber-seba tweemaal zijn naam zou ontvangen hebben naar aanleiding van eene herhaling van hetzelfde voorval, dat is wat anders. Op één der putten — die van Rehoboth — wordt waarschijnlijk gewezen in de egyptische *Reizen van een Mohar*, waar hij Rehoburta genaamd wordt.

Izaäk was geen zwerver zooals zijn vader. Lachai-Roï in de woestijn, „het dal van Gerar”, Ber-seba en Hebron waren de plaatsen, waar hij zijn leven doorbracht, en zij lagen allen dicht bij elkander. Er is geen spoor van zijne tegenwoordigheid in het noorden van Palestina; en als de profeet Amos (VII:16) „het huis van Izaäk” noemt als vertegenwoordigende het noordelijk koninkrijk, nml. dat van Israël, dan kan hij die woorden niet bedoelen in aardrijkskundigen zin. Izaäk stierf te Hebron, en werd begraven in het familiegraf Machpela.

Maar lang voordat dit gebeurde was Jakob den toorn van zijn broeder ontvlucht naar zijn oom Laban te Haran. Op zijn reis daarheen had hij zich te slapen gelegd op den rotsigen bergrug van Bethel, en had in den droom gezien „een ladder, welker opperste aan den hemel raakte; en ziet, de engelen Gods klommen daarbij op en neder.” De gesteldheid van den grond zelf, waarop hij rustte, moet mede invloed gehad hebben op den eigenaardigen vorm van zijn droom. De uit kalksteen bestaande rots loopt trapsgewijze naar boven, zoodat zij het aanzien heeft van op elkander gestapelde steenklompen, en als een reusachtige trap zich hemelwaarts verheft. Op den heuvel, die als een toren boven de ruïnen van Bethel uitsteekt, kunnen wij ons nog verbeelden, „de ladder” van Jacob voor ons te zien.

Maar het droomgezicht was meer dan enkel en alleen een droom. God verscheen daarin aan den aartsvader, en herhaalde aan hem de belofte, die aan zijne vadersen gedaan was. De linie van Abraham als den vader van het volk der belofte moest in Jacob worden voortgezet. Toen nu de vluchteling

des morgens ontwaakte, kwam hij tot het besef van de be-teekenis van zijn droom. Daarom „nam hij den steen, dien hij tot zijne hoofdpeluw gelegd had, en zette hem tot een opgericht teeken, en goot daar olie bovenop”, en hij noemde die plaats Beth-el, of „Huis Gods”. Sindsdien was het een gewijd altaar, een heilig gedenkteeken van dien God, die zich daar geopenbaard had.

De semietische wereld was vol van zulke Bethels, of gewijde steenen. Er wordt gewag van gemaakt in de literatuur van Oud-Babylonië, en een engelsch reiziger, Mr. Doughty, heeft bevonden, dat ze nog bestaan nabij het Oud-testamentische Thema ¹⁾ in Noord-Arabië. In Phoenicië bestonden ze in menigte. De eenzame rots in de woestijn of terzijde van een berg was in de oogen der aloude Semieten de woonplaats eener godheid; ontzagwekkend en indrukwekkend was hem zulk een eenzaam gevaarte, dat de eenwen trotseerde, en dat hem beschutting bood tegen de hitte des daags en de gevaren des nachts. Als zijne vereering en aanbidding eenmaal van den steen op de godheid werden overgebracht, dan werd hij hem tot een symbool, tot een altaar, waarop olie of wijn werd uitgegoten om het toe te wijden aan de goden; en op de syrische zegels en op de gebeeldhouwde tegels van Assyrië vinden wij dan ook zulke steenen vervormd tot draagbare altaren, en in den vorm van een zuil het symbool van de godin Ashêra geworden. Een steen, die eerst zelf een Beth-el geweest was, waarin de godheid woonde, werd alzoo allengs het altaar van den god, wiens werkelijke woonplaats men zich in den hemel dacht.

De kanaänietische stad, bij welke Jacob het gedenkteeken van zijn droom had opgericht, heette Luz (Gen. XXVIII: 19). In de dagen der Israëlieten echter werd de naam van het gedenkteeken overgebracht op dien der stad, en werd de stad Luz zelve Beth-el of „Huis Gods” genoemd. De god, die daar vereerd werd, toen de Israëlieten in Kanaän kwamen, schijnt

1) Bedoeld zullen zijn plaatsen als b. v. Jes. XXI: 14, Jer. XXV: 23, Job VI: 19, e. a. *Vert.*

On geheeten te hebben — een naam, die misschien ontleend was aan dien der stad van den egyptischen Zonnegod. Bethel was ook Beth-On, „de tempel van On”, vanwaar de stam Benjamin later den naam Ben-Oni kreeg, de „Onieten” ¹⁾. Beth-On bestaat nog, en de plaats der oude stad is nog bekend als Beitin.

Wij behoeven de lotgevallen van Jacob in Mesopotamië niet te volgen. Zijn nieuwe woonplaats lag ver van de grenzen van Palestina, en al was het ook, dat de koningen van Aram-Naharaim nu en dan strooptochten in het land Kanaän maakten, zoodat hun wapenen gevreesd werden zelfs binnen de muren van Jeruzalem, zij hebben toch nooit eenige duurzame verovering gemaakt aan de kusten der Middellandsche Zee. In het land der Arameërs verdwijnt Jakob voor een tijd uit de geschiedenis van het Palestina der aartsvaders.

Als hij weder te voorschijn komt, dan is hij een man van middelbaren leeftijd, rijk aan kudden van groot en klein vee, en reeds vader van een gezin, hem geschonken door zijn beide vrouwen. Hij is op de terugreis naar het land, dat aan zijne nakomelingschap beloofd, en waar hij zelf geboren was. Laban, zijn schoonvader, tegelijk van zijn dochters en van zijn huisgoden beroofd, vervolgt hem, en heeft hem, bijna met Kanaän in het gezicht, achterhaald op het gebergte van Gilead. Aldaar wordt een verbond gemaakt tusschen den Arameër en den Hebreër, en een steenhoop wordt opgericht tot een getuigenis van het feit. De steenhoop behield een dubbelen naam, den arameeschen naam, dien Laban er aan gaf, en den kanaänietischen naam Gal-Ed, „de hoop der getuigenis”, waarmede hij door Jacob genoemd werd. De dubbele naam was een teeken van de tweeërlei bevolking en taal, die door den steenhoop van elkander werden gescheiden. Noordwaarts waren de Arameërs met hun arameesche taal; zuidwaarts was het land Kanaän, en de taal, die wij het Hebreeuwsch noemen.

De plaats, waar de steenhoop was opgericht, droeg ook nog

1) Het is mij niet bekend, vanwaar de schrijver dit heeft. Althans niet van Gen. XXXV: 18. *Vert.*

een anderen naam, namelijk Mizpa, de „wacht-toren”, de voorpost vanwaar de inwoner van Kanaän de nadering bespeuren kon van de vijandelijke benden uit het noorden of uit het oosten. De weg naar de Jordaan werd er door beschermd, en men hield er ook een waakzaam oog over de oostelijke hoogvlakte. In later tijd verzamelde Jephtha daàr ook zijne strijdbare mannen om zich heen, en verlostte hij zijn volk van het juk der Amorieten.

Wederom „toog Jakob zijns weegs”, en zond van Mahanaïm, het „dubbelleger”, boden naar zijn broeder Ezau, die zich reeds gevestigd had in het gebergte Seïr. Daarop volgde in de stille nachtelijke duisternis de geheimzinnige worsteling met den „man”, van wien Jacob zeide: „ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht.” Als de dageraad was opgegaan, verdween de verschijning, maar niet voordat Jacob's naam veranderd was. „Uw naam”, zóó werd tot hem gezegd, „zal voortaan niet Jacob heeten, maar Israël; want gij hebt u vorstelijk gedragen met God en met de menschen, en hebt overmocht.” En zijn heup was ontwricht, „en daarom eten de kinderen Israëls de verrukte zenuw niet, die op het gewricht der heup is, tot op dezen dag.” De plaats, waar de worsteling plaats had, over het veer van de Jabbok, werd genaamd Pnuël, „het aangezicht Gods.” Er bestond meer dan één Pnuël in de semietische wereld, en te Carthago werd de godin Tanith betiteld Peni-Baäl, „het aangezicht van Baäl.”

De naam Israël was, zooals wij ook kunnen merken aan den naam Jeschurun, die hem soms vervangt, afgeleid van een wortel, die beteekende „recht zijn”, of „oprecht”. De Israëlieten waren inderdaad „het volk van oprechtheid.” Het is alleen door één dier woordspelingen, waarop de oosterling nog altijd zoo gesteld is, dat de naam Israël kan worden in verband gebracht met het woord *sar*, „een vorst”. Maar de naam Jakob was onder de Semieten welbekend. Uit de egyptische inscripties zien wij, dat zijn volle vorm was Jakob-el. Evenals Jeschurun nevens Israël, of Jephtha nevens Jiphtha-el (Joz. XIX: 27), is Jakob slechts een afkorting van Jakob-el. Een

der door den Pharaó Thothmes III veroverde plaatsen in Palestina, wier namen vermeld zijn op de muren van den tempel te Karnak, namelijk Jakob-el-a, was ongetwijfeld eene herinnering aan den hebreeuwschen aartsvader. Professor Flinders Petrie heeft ons bekend gemaakt met egyptische kevervormige amuletten, waarop in hieroglyphenschrift de naam staat van een koning Jacob-har of Jacob-hal, die regeerde in het Nijldal voordat Abraham daar kwam; en Mr. Pinches heeft onlangs den naam Jacob-el ontdekt onder de personen, die vermeld worden op contract-tafeltjes uit den tijd van den babylonischen vorst Sin-mu-ballidh, die een tijdgenoot van Kedor-Laomer was. Wij hebben dus het getuigenis van gedenkstukken, waaruit blijkt, dat de naam Jacob ten tijde der hebreeuwsche aartsvaders in de semietische wereld welbekend was.

Jacob en Ezaú hebben elkander ontmoet en zich met elkander verzoend, en daarna reisde Jacob naar Sukkoth, „de hutten”. De ligging van dit dorp van „hutten” is niet bekend, maar het kan niet ver geweest zijn van de oevers der Jordaan, en den weg naar Nablûs. Het naburige Sichem, in den griekschen tijd Neapolis genaamd, het tegenwoordige Nablûs, was de volgende pleisterplaats van den aartsvader. Indien wij de engelsche vertaling volgen, dan zou het geweest zijn te „Salem, eene stad van Sichem”¹⁾, dat hij zijne tenten opsloeg. Maar vele uitnemende geleerden meenen, dat de hebreuwsche woorden beter aldus vertaald worden: „En Jacob kwam in vrede tot de stad Sichem,” waarmede bedoeld wordt op zijn vreedzaam scheiden van zijn broeder. Er bestaat echter nog een gehucht, dat thans nog Salim heet, ongeveer drie mijlen ten oosten van Nablûs, en het kan dus wel zijn, dat Jacob werkelijk op zijn reis vertoefd heeft op een plaats, die Salem heette. In dat geval kan het veld, dat hij kocht van Hemor, „in het gezicht der stad” (Gen. XXXIII: 18), niet dàar geweest zijn, waar sedert

1) In den engelschen Bijbel staat (Gen. XXXIII: 18) »And Jacob came to Shalem, a city of Shechem», waarvoor onze Statenvertaling heeft: »En Jacob kwam behouden tot de stad Sichem.» *Vert.*

de dagen van onzen Heer „de fontein Jacobs” is aangewezen (Joh. IV:5, 6). Deze toch is op een aanmerkelijken afstand westwaarts van Salîm gelegen, halverwege tusschen dit dorp en Nablûs, en dicht bij het dorp 'Askâr, dat soms is aangezien voor het Sichar van Joh. IV:5. De „fontein” ligt op een diepte van meer dan honderd voet in de harde rots, en de groeven, in lang vervlogen eeuwen door de touwen der waterkruiken aan den rand van den put gemaakt, zijn daar nog zichtbaar. Maar tegenwoordig kan men er geen water uit halen. Want de bron is verstopt door het puin van de ruïne eener kerk, die in den ouden christelijken tijd er overheen is gebouwd, en waarvan niets meer in wezen is dan alleen een stuk van een gewelf. De put is gegraven geworden op een plaats, waar de weg van Sichem naar de Jordaan zich scheidt van dien die noordwaarts loopt, alhoewel Sichem zelf verder dan een mijl daarvan-af ligt. Wij moeten opmerken, dat Johannes niet zegt, dat de put lag in „het stuk lands, hetwelk Jakob zijnen zoon Jozef gaf,” maar daar „nabij”.

Al kwam Jakob in vrede te Sichem, de vrede was toch niet van langen duur. Zijne beide zonen Simeon en Levi namen wraak voor de belediging, hunne zuster Dina aangedaan door den zoon van den sichemietischen „landvorst”, terwijl zij op verraderlijke wijze de stad overvielen, en doodden „al wat mannelijk was”. Jacob moest dientengevolge dit oord verlaten, met achterlating van het altaar, dat hij had opgericht. Hij maakte zich op naar de kanaänietische stad Luz, het Bethel van later dagen, waar hij het droomgezicht van de ladder, welker opperste aan den hemel raakte, gezien had. De „vreemde goden”, die medegebracht waren uit Mesopotamië, werden begraven „onder den eikenkoom, die bij Sichem is” (Gen. XXXV:4), tegelijk met „de oorsierselen, die aan hunne ooren waren”. Deze eik was één dier heilige boomen, die in de semietische wereld in menigte bestonden, evenals een andere eik te Beth-el, onder welken de voedster van Rebekka iets later begraven werd (vs. 8).

Te Beth-el bouwde Jakob een ander altaar. Maar hij kon

daar niet blijven, en wederom trok hij verder zuidwaarts. Op deze reis stierf zijne vrouw Rachel terwijl zij het leven schonk aan zijn jongsten zoon, en boven haar graf richtte hij „een gedenkteeken” op, waarvan de schrijver van Genesis verhaalt, dat het in zijn tijd nog bestond (Gen. XXXV: 20). Het was als de grenspaal tusschen het gebied van Benjamin en van Juda te Zelzah (1 Sam. X: 2).

Te Bethlehem vertoefde Jakob geruimen tijd. Zijne kudden verspreidden zich onder de hoede zijner zonen over het land, overvloedig voedsel vindende op de heuvelen, en water bij de bronnen, waardoor het „heuvelland van Juda” beroemd was. De toenemende behoefte aan meerdere weiden werd aanleiding dat zij noordwaarts trokken, tot voorbij den „Schaapstoren” die een wachtpost was voor de jebusietische vesting Zion (Micha IV: 8). Bethlehem zelf was in dien tijd meer algemeen bekend onder den naam Ephratha. Bethlehem, „de tempel van Lehem”, moet de heilige naam der stad geweest zijn, en die naam ontleend aan den dienst van haar voornaamsten god; en Mr. Tomkins heeft ongetwijfeld gelijk, wanneer hij in dien god den babylonischen Lakhmu ziet, die met zijn vrouw Lakhama beschouwd werd als een der oudste goden der eerste wereld.

Te Bethlehem was Jakob maar enkele mijlen van Hebron verwijderd, waar Izaäk nog woonde, en waar hij bij zijn dood door zijne zonen Jakob en Ezau in het familiegraf van Machpela begraven werd. Dit was, naar het schijnt, de laatste keer dat de twee broeders elkander ontmoetten. Ezau ontnam, deels door huwelijk, deels door verovering, den Horieten het gebergte Seir, en grondvestte het koninkrijk Edom, terwijl de zonen en de kudden van Jakob zich van Hebron in het zuiden van Kanaän verbreidden tot Sichem in het midden des lands. De twee gewijde heiligdommen der toekomstige koninkrijken Juda en Israëel, waar de eerste troon in Israëel werd opgericht, en waar het davidische rijk het eerst gevestigd werd, werden aldus de grenzen van het gebied der herders. Op beide plaatsen bezat de hebreeuwsche aartsvader een deel van het land, dat

rechtens het zijne was. Het was een teeken, dat het huis van Israël later bezit zou nemen van het land, waar de zonen van Israël met hun kudden omzwierven. De herdersstam ging reeds over in een volk, dat een vaste woonplaats heeft met eigen land en eigen begraafplaatsen.

Maar voordat deze verandering geheel en al kon tot stand komen, was een lange tijd van vermeerdering en van voorbereiding noodig. Egypte, en niet Kanaän, was het land, waar het uitverkoren volk zou voorbereid worden voor zijn toekomstige bestemming. Kanaän zelf moest komen onder egyptisch bestuur, en den invloed der babylonische beschaving inruilen voor dien van Egypte. Het was een nieuwe wereld en een nieuwe beschaving, waarin de nakomelingen van Jakob moesten te voorschijn komen uit den smeltoven der egyptische slavernij. Het Egypte, dat Jakob kende, was een Egypte waarover aziatische vorsten regeerden, en welks onderkoning een Hebreër was. Het was het Egypte der Hyksos-veroveraars, welks hoofdstad Zoan was, aan de grenzen van Azië, en welks bevolking onderworpen was aan aziatische vreemdelingen. Het Egypte, dat door zijne nakomelingen verlaten werd, had Azië op zijne beurt aan zich onderworpen, en den buit van Syrië gebracht naar zijn prachtige hoofdstad in het verre zuiden. De aziatische golf was teruggerold van de oevers van den Nijl, en egyptische verovering en beschaving hadden zich over Azië tot den Euphraat toe verbreid.

Doch het was niet alleen Egypte, dat eene verandering ondergaan had. Het Kanaän van Abraham en Jakob had zijn beschaving, zijn letterkunde, en zijn wetten uit Babylonië. Zijn vorsten erkenden menigmaal de opperheerschappij der babylonische heerschers, en de godheden van Babylonië werden er vereerd. Het Kanaän van Mozes was langen tijd een provincie van het egyptische rijk geweest; een egyptisch bestuur had het babylonische vervangen, en egyptische zeden en gewoonten waren diep doorgedrongen onder Kanaäns bevolking. De inval der Hethieten uit het noorden had den heirweg naar Babylonië versperd, en den handel van Palestina naar

het Westen en het Zuiden geleid. Terwijl Abraham, de inboorling van Ur, en gekomen uit Haran, zich in Kanaän en zelfs te Zoan nog bevonden had binnen den kring der invloeden, waaronder hij was opgegroeid, kwamen zij, die door Mozes waren uitgeleid uit Egypte, in aanraking met een land, dat eerst kortelings was bevrijd geworden van het juk der Pharaos. Het was een egyptisch Kanaän, dat door de Israëlieten moest onderworpen worden, en daarom was het goed, dat zij door hun langdurig verblijf in Gosen voor hunne taak waren voorbereid.

De bijzonderheden van dat verblijf behoeven wij hier niet te vermelden. De geschiedenis van Jozef is te bekend om ze hier op te halen, hoewel wij nog maar pas begonnen zijn, uit hetgeen door de onderzoekingen in Egypte al meer en meer volledig wordt aan het licht gebracht, te zien, hoe waar die geschiedenis is in al hare bijzonderheden. Wij zien de midianietische en ismaëlietische karavaan haren weg nemen langs Dothan (dat nog steeds onder dienzelfden naam bekend is), met haar pakken specerijen uit Gilead voor de bewoners der Delta, en den jongen hebreuwschen slaaf met zich voerende. Wij zien zijne opkomst in het huis van den egyptischen meester, zijne onrechtmatige gevangenschap, en zijn plotselinge verheffing tot bestuurder van Egypte in Pharao's naam. Wij lezen de aandoenlijke geschiedenis van den ouden vader, die zijne zonen zendt om koorn te koopen uit de koninklijke voorraadschuren of *larits* van Egypte, en die ten slotte zijn meest geliefden en jongsten zoon na lange aarzeling medegeeft; voorts de geschiedenis van de schaapherders, die niet weten, dat zij zich nederbuigen voor den broeder, dien zij als slaaf verkocht hebben, en die nu de macht heeft om te beschikken over hun leven en dood; de wijze waarop Jozef zich bekend maakt aan de verbaasde en ontstelde smeekeelingen; Jakob's uitroep, als hij eindelijk overtuigd is, dat „de regeerder in het gansche land van Egypte” niemand anders was dan zijn lang betreurde zoon: „Het is genoeg; mijn zoon Jozef leeft nog; ik zal gaan, en hem zien, eer ik sterf!”

Jakob en zijn gezin reisden in wagens langs den heirweg, die het zuiden van Palestina met de Delta verbond. Die weg liep over Ber-seba en El-Arisch naar de Sur, d.i. een reeks versterkingen, die de oostelijke grens van Egypte beschermde. De thans bestaande karavaanweg is voor het grootste gedeelte nog dezelfde als die oude heirweg. Hij was dus onderscheiden van „den weg der Philistijnen”, die langs de kust der Middellandsche Zee liep, aan den noordelijken oever van het Sirbonische Meer. In Egypte woonden de Israëlieten niet ver van de in het land Gosen gelegen hoofdstad der Hyksos, het tegenwoordige Wâdi Tumulât, zooals de opgravingen van Dr. Naville bewezen hebben. Hier werden zij een groot en welvarend volk, totdat de kwade dagen kwamen, toen de Egyptenaren zich verhieven tegen den invloed en de macht van het semietische ras, en Ramses II den vrijgeboren herdersstam tot staats-lijfeigenen maakte.

Maar de tijd van Ramses II was nog ver weg toen Jakob stierf, „oud, en zat van dagen”, waarna zijn mummie werd overgebracht naar het graf zijner vaderen „in het land Kanaän.” De plaatselijke overlevering verbond den naam Abel-Mizraïm (Gen. L:11), „de weide van Egypte”, aan de oostzijde der Jordaan, met den langen begrafenis-stoet, die van Zoan naar Hebron trok. Maar wij kunnen niet gelooven, dat de rouwklagers zóó ver van den aangewezen weg zouden zijn afgeweken, al ware het ook, dat de beteekenis van den naam der plaats, door de overlevering er aan toegekend, uit taalkundig oogpunt kon worden toegelaten. De overlevering geeft wel getuigenis aan het feit van den optocht, maar meer ook niet.

Met de begrafenis van Jakob valt weder een sluier over de bijbelsche geschiedenis van Kanaän tot de dagen, toen de verspieters werden uitgezonden door Jozua. Jozef was begraven in Egypte, en niet te Hebron, hoewel hij de Israëlieten vóór zijn dood had laten zweren, dat zij „zijne beenderen” eenmaal zouden „opvoeren” naar Palestina (Gen. L:25). De weg naar Hebron was niet meer open, en de macht der Hyksos-vorsten

moet snel zijn gebroken. De vrijheids-oorlog was uitgebroken, en de nationale koningen van Opper-Egypte drongen den vreemdeling terug naar Azië. De bestuurders van Zoan hadden geen troepen meer te missen voor een begrafenis door de oostelijke woestijn.

De schrijver van het boek der Chronieken heeft echter iets aangeteekend, waaruit schijnt te blijken, dat er, kort na den dood van Jakob, misschien nog bij zijn leven, nog eenige gemeenschap bestond tusschen Zuid-Kanaän en de hebreeuwsche volksplanters in Gosen. Wij vernemen daar namelijk (1 Chron. VII: 21—26), dat eenige zonen van Efraïm gedood werden door de mannen van Gath, wier vee zij hadden willen stelen, en dat hun vader, na een rouw van vele dagen, getroost werd door de geboorte van andere zonen. Deze aantekening staat bovendien niet alleen. Thothmes III, de groote veroveraar der achttiende egyptische dynastie, bericht, dat twee der plaatsen, die hij in Palestina heeft ingenomen, Jakob-el en Jozef-el waren. Het is verleidelijk, in die twee namen herinneringen te zien aan den hebreuwschen aartsvader en zijn zoon. Is dit werkelijk het geval, dan zou de naam van Jozef meer dan twee eeuwen vóór den Uittocht zich gehecht hebben aan eene plaats in Kanaän. De geografische lijsten van Thothmes III, en de brokstukken der aloude geschiedenis, die door den Chroniekschrijver zijn bewaard gebleven, zouden alzoo elkander steunen en aanvullen. De egyptische ruiterij, die de mummie van Jakob vergezelde naar hare rustplaats te Machpela, zou dan niet het eenige bewijs zijn van het gezag, hetwelk Jozef en zijn gebieder konden doen gelden in Kanaän; Jozef zelf zou zijn naam hier dan ook hebben achtergelaten, en zijne kleinkinderen zouden dan gestreden hebben tegen „de mannen van Gath.”

Deze dingen echter zijn beschouwingen, die wij voor beter geven, tenzij ze mochten bevestigd worden door oudheidkundige ontdekkingen. In het boek Genesis wordt na den dood van Jakob over Kanaän niet meer gesproken. Van nu af is de aandacht van den Pentateuch gevestigd op Egypte en de

israëlietische herdersstammen in Gosen, totdat de tijd aanbreekt wanneer de periode der aartsvaders vervangen wordt door die van den wetgever, en Mozes, de aangenomen zoon der egyptische prinses, zijn volk terugbrengt naar Kanaän. Jozef was door de handen van Midianieten uit Palestina naar Egypte gevoerd, om hier de vertegenwoordiger van den Pharao en de schoonzoon van den hoogepriester van Heliopolis te worden; voor Mozes, den aangenomen kleinzoon van den Pharao, „onderwezen in al de wijsheid der Egyptenaren”, was de taak weggelegd om, na jaren van beproeving en voorbereiding in Midian, de nakomelingen van Jakob uit hun egyptisch diensthuis te brengen naar de grenzen van het Beloofde Land.

HOOFDSTUK V.

Egyptische reizigers in Kanaän.

Palestina is van den aanvang zijner geschiedenis af een land van pelgrims en reizigers geweest. Het was het doel der verhuizing van Abraham en de zijnen, en het is ook het land waarover gehandeld wordt in het oudste reisverhaal, dat wij kennen. Reeds meer dan eens hebben wij in het voorbijgaan gesproken over den egyptischen papyrus, die doorgaans bekend is als *De reizen van een Mohar*, en waarin een sarkastisch verhaal gegeven wordt van een reis in Palestina en Syrië. De schrijver was een professor, denkelijk in de letterkunde, aan het hof van Ramses II; hij gaf een reeks brieven uit, gericht aan zijn vriend Nekht-sotep, die langen tijd bewonderd werden als modellen van stijl. Nekht-sotep was één der geheimschrijvers, die verbonden waren aan den militairen staf, en onder de brieven bevindt zich een soort van parodie op een verhaal, dat door Nekht-sotep gedaan wordt van zijne lotgevallen in Kanaän. De parodie had deels ten doel, te doen zien, op welke wijze een verhaal als het hier bedoelde behoorde geschreven te zijn door een degelijk stylist, deels om het bewijs te leveren van de meerdere voortreffelijkheid van des schrijvers leven boven dat van den krijgsman, en misschien ook nog voor een ander deel om den man, aan wien het stuk gericht is, een weinig in het ootje te nemen. Nekht-sotep had zich

blijkbaar heel wat laten voorstaan op zijne reizen in den vreemde, en zijn vriend, die was thuisgebleven, had het er op gezet, te bewijzen, dat hij zelf het aangenaamste leven van beiden gehad had. Nekht-sotep wordt schertsend vereerd met den titel van Mohar (of nauwkeuriger Muhir), een woord uit het Assyrisch, in welke taal het oorspronkelijk de beteekenis had van een militairen bevelhebber, en dan verder van gouverneur eener provincie.

Maar reeds lang vóór de dagen der negentiende dynastie waren er egyptische reizigers in Palestina geweest, of ten minste in de aangrenzende landen. Eén der egyptische geschriften, die tot ons gekomen zijn, bevat de geschiedenis van zekeren Sinuhit, die uit Egypte had moeten vluchten tengevolge van staatkundige beroerten, waarin hij, na den dood van Amon-m-hat I van de twaalfde dynastie, was betrokken geweest. Over den Nijl gaande bij Kher-ahu, het tegenwoordige Oud-Cairo, kwam hij aan den oostelijken oever der rivier, en ging toen verder naar de linie van forten, die Egypte tegen de aziatische vijanden beveiligde. Hier kroop hij weg tusschen het struikgewas der woestijn totdat de nacht inviel, opdat „de wachters van den toren” hem niet zouden zien, en toen zette hij zijn reis voort onder bedekking der duisternis. Met het aanbreken van den dag bereikte hij het land Peten en de beek Qem-ner, in de richting van het tegenwoordige Suez-kanaal. Daàr versmachtte hij van dorst; zijn keel reutelde, en hij zeide tot zichzelf: „dit is de voorsmaak van den dood.” Maar een Bedouien bemerkte hem, en had medelijden met den vluchteling; hij gaf hem water en gekookte melk, en Sinuhit voegde zich een poos bij den nomadenstam. Vervolgens reisde hij voort naar het land Qedem — de Kadmonieten van het Oude Testament (Gen. XV: 19; Richt VI: 3) — vanwaar de wijze mannen van het Oosten kwamen (1 Kon. IV: 30)¹). Nadat hij daar anderhalf jaar vertoefd had, noodigde 'Ammu-anshi, de

1) In het hebreeuwsch is Qedem = »het Oosten” (Richt. VI: 3; 1 Kon. IV: 30). *Vert.*

vorst van Boven-Tenu, den egyptischen vreemdeling uit, tot hem te komen, omdat hij de taal van Egypte wenschte te leeren kennen. Hij voegde erbij, dat hij van „de Egyptenaren, die in het land waren”, reeds van Sinuhit gehoord had. Hieruit blijkt, dat er reeds gedurende eenigen tijd eenig verkeer geweest was tusschen Egypte en „Boven-Tenu.”

Het is wel waarschijnlijk, dat Dr. W. Max Müller in Tenu terecht een verkorten vorm ziet van Lutennu (of Rutenu), onder welken naam Syrië bekend was bij de Egyptenaren. Er was een Boven-Lutennu en een Beneden-Lutennu; het eerstgenoemde was Palestina en het aangrenzend land, en omvatte dus ook het edomietisch gebied, waarover 'Ammu-anshi of Ammi-anshi als koning regeerde. In den naam 'Ammu-anshi hebben wij den naam der godheid, die als Ammi of Ammon voorkomt in het koninkrijk der Ammonieten, en die misschien het tweede bestanddeel in den naam Balaäm vormt. Dezelfde godsnaam wordt aangetroffen in de samenstelling van den naam van aloude koningen van Ma'in in Zuid-Arabië en van dien van babylonische koningen in het verre Oosten ¹⁾.

'Ammu-anshi gaf zijn oudste dochter aan Sinuhit ten huwelijk, en vertrouwde hem het bestuur toe over een district, dat Aia heette, en dat gelegen was aan de grenzen van een naburig land. Aia wordt beschreven als rijk aan wijngaarden, vijgen en olijven, tarwe en gerst, melk en vee. „De wijn was er overvloediger dan water”, en Sinuhit had „dagelijksche rantsoenen van brood en wijn, gekookt vleesch, en gebraden gevogelte”, en bovendien overvloed van wild. Hij woonde daar verscheidene jaren. De kinderen, die zijne aziatische vrouw hem schonk, groeiden op, en werden stamhoofden. „Ik gaf den dorstigen water”, zegt hij; „ik maakte dat de reiziger, dien men onderweg overlast had aangedaan, zijn reis kon voortzetten; ik strafte den roover. Ik voerde het bevel over de Bedouïnen, die een verren tocht maakten om de vorsten van

1) Zie boven, blz. 41.

vreemde landen aan te vallen of terug te drijven, en zij trokken (onder mij) op, want de vorst van Tenu stond toe, dat ik vele jaren lang de generaal zijner soldaten zou zijn". Sinuhit heeft inderdaad een proef van zijn persoonlijke kloekheid gegeven in het eerste tijdperk zijner loopbaan. De kampioen van Tenu was tot hem gekomen in zijn tent, en daagde hem uit tot een tweegevecht. De Egyptenaar was gewapend met boog en pijlen, en een dolk; zijn tegenpartij met een strijdbijl, werpspiesen, en een schild. De strijd duurde kort, en eindigde met de besliste overwinning van Sinuhit, die zijn tegenstander verwondde, en hem beroofde van zijne wapenen.

Voor Sinuhit kwam echter allengs de tijd des ouderdoms, en het verlangen werd in hem levendig om vóórdat hij stierf het land zijner vaderen nog eens terug te zien. Daarom zond hij een verzoekschrift aan den Pharaó, waarin hij hem smeekte om vergiffenis voor hetgeen hij in zijn jeugd misdreven had, en om vergunning, naar Egypte weder te keeren. De bede werd ingewilligd, en er werd een brief gezonden aan den uitgewekene, waarin hem verlof gegeven werd om terug te komen. Zoo verliet dan Sinuhit het land, waar hij zoo lang gewoond had. Vooraf legde hij nog een feest aan, en gaf zijne eigendommen aan zijne kinderen, terwijl hij zijn oudsten zoon aanstelde als hoofd van den stam. Daarna reisde hij zuidwaarts naar Egypte, en werd vriendelijk ontvangen aan het hof. De grove Bedouïnen-kleeding werd vervangen door fijn lijnwaad; hij baadde zijn lichaam in water vermengd met welriekende parfumeriën; hij mocht zich weder uitstrekken op een rustbed, en genot hebben van den weelderigen disch der Egyptenaren. Een huis en een pyramide werden voor hem gebouwd; een tuin met een vijver en koepel werd voor hem aangelegd, en een gouden standbeeld met een mantel van electron¹⁾ werd

1) *Electron* of *electrum* is een op barnsteen gelijkend mengsel van goud en zilver, in de verhouding van één deel zilver en vier deelen goud. *Vert.*

daarin geplaatst. Sinuhit was niet langer een aziatische „barbaar”, maar werd weder een beschaafd Egyptenaar.

De reizen van Sinuhit waren niet vrijwillig ondernomen; doch er kwam een tijd, dat een tocht naar Palestina bijna evenzeer in de mode was als tegenwoordig. De veroveringen van Thothmes III hadden Syrië tot eene egyptische provincie gemaakt, en Syriërs gebracht in het egyptisch bestuur. Goede wegen werden aangelegd in het nieuw-verkregen gebied, en van posthuizen voorzien, waar men voedsel en logies kon krijgen, en zoo werd de gemeenschap tusschen Egypte en Kanaän gemakkelijk en levendig. De val der achttiende dynastie veroorzaakte slechts een tijdelijke verbreking der gemeenschap tusschen beide landen; met de vestiging der negentiende dynastie werd die gemeenschap weêr hersteld. Boodschappers trokken heen en weêr tusschen Syrië en het hof van den Pharao; bewoners van Azië verdrongen elkander weder in het Nijldal, en de egyptische burgerlijke ambtenaar en de reiziger volgden de overwinnende legers van Seti en Ramses als op den voet. *De reizen van een Mohar* is een gedenkschrift, dat mede de vrucht is van die vernieuwde bekendheid met de steden en wegen van Palestina.

De schrijver daarvan pronkt gaarne met zijne kennis van Syrië. Al had hij zelf het ook niet gewaagd, de bezwaren van het reizen in den vreemde het hoofd te bieden, hij was er toch op gesteld te laten merken, dat hij evenveel van Kanaän wist als zij, die er werkelijk geweest waren. Een reis daarheen was bij slot van rekening niet iets om er op te pochen. Zulk een reis was iets zóó gewoons geworden, dat de aardrijkskunde van Kanaän even goed bekend was als die van Egypte zelf, en den thuisgebleven schrijver viel het dus niet moeilijk, een reisgids er voor samen te stellen.

Het volgende is de vertaling, die door Dr. Brugsch van den papyrus gegeven is met zoodanige veranderingen als voortgezette studie en voortgezet onderzoek hadden noodig gemaakt. „Ik zal u het beeld van een Mohar schetsen, ik zal u laten weten, wat hij doet. Zijt gij niet gegaan naar het land der

Hethieten, en hebt gij niet het land Aupa gezien? Weet gij niet, waarop Khaduma gelijkt, en ook hoe het land Igad'i gevormd is? De Zar (of Vlake) van koning Sesetsu (Sesotris) — aan welken kant daarvan ligt de stad Aleppo, en waar bevindt zich haar veer? Zijt gij niet den weg naar Kades (aan den Orontes) en Tubikhi gegaan? Zijt gij niet met een aantal huurlingen naar de Shasu (Bedouïnen) geweest, en hebt gij niet den weg betreden naar de Maghar[at] (de hollen der Magoras bij Beyrout), waar de hemel donker is bij dag? De plaats is beplant met ahornboomen, eiken, en acacias, die ten hemel reiken; zij is vol beesten, beeren(?) en leeuwen, en in alle richtingen door Shasu omringd. Hebt gij niet den berg Shaua beklommen, en zijt gij er niet bovenop geweest? Daar houden uwe handen den [teugel] van uwen wagen stevig vast; een schok heeft uwe paarden, die hem trekken, schichtig gemaakt. Ik bid u, laat ons naar de stad Beeroth (Beyrout) gaan. Hebt gij u niet gespoed naar haren opgang, nadat gij het veer daartegenover zijt overgegaan?

„Verklaar gij dezen smaak in [het leven van] een Mohar! Uw wagen ligt daar [vóór] u; uwe [voeten] zijn verlamd; gij neemt in den avondstond den terugweg. Al uw ledematen zijn ingekrompen. Uw [gebeente] is in stukken gebroken, en gij valt in slaap. Gij ontwaakt: het is de tijd van den somberen nacht, en gij zijt alleen. Is er niet een dief geweest om u te bestelen? De een of andere knecht is in den stal gegaan; uw paard slaat achteruit; de dief heeft zich weggemaakt in den nacht, uw kleederen zijn gestolen. Uw knecht ontwaakt in den nacht; hij ziet, wat hem overkomen is; hij neemt weg wat nog over is, hij gaat naar slecht gezelschap, hij voegt zich bij de Bedouïnen. Hij wordt een Aziaat. De politie(?) komt; zij [zoeken naar] den roover; hij wordt ontdekt, en verstijft van schrik. Gij ontwaakt, gij vindt geen spoor van hen, want zij hebben weggenomen wat u toebehoorde.

„Word [wederom] een Mohar, die geheel en al is toege-

rust. Laat uw oor gevuld worden met hetgeen ik u verder vertel.

„De stad Hidden — dit is bedoeld met haren naam Gebal — hoedanig is haar toestand? Van hare godin [zullen wij spreken] een anderen keer. Hebt gij die stad niet bezocht? Wees zoo goed om uit te zien naar Beyrout, Sidon, en Sarepta. Waar zijn de veren van het land Nazana? Hoe is het land Anthu (Usu)? Zij liggen hooger dan een andere stad in de zee, Tyrus, de haven, is haar naam. Drinkwater wordt er in booten aangevoerd. Zij is rijker aan visch dan aan zand. Ik zal u van iets anders vertellen. Het is gevaarlijk, in Zair'aun te komen. Gij zult zeggen, dat het brandt van een zeer pijnlijke wond(?) Kom, Mohar. Ga voort op den weg naar het land Pa-'A ...ina. Waar is de weg naar Achshaph (Ekdippa)? Naar welke stad? Ik bid u, zie uit naar den berg User. Hoe ziet zijn top er uit? Waar ligt de berg van Sakama (Sichem)? Wie kan hem beklimmen? Mohar, waartoe moet gij een reis maken naar het land van Hazor? Hoe is het daar gesteld met het veer? Wijs mij, hoe men gaat naar Hamath, Dagara, [en] Dagar-el, naar de plaats waar alle Mohars elkaâr ontmoeten. Wees zoo goed, den weg daarheen op te sporen; werp een blik op Yâ... Als men naar het land Adamim gaat, waar is men dan tegenover? Trek u niet terug, maar onderricht ons. Ga ons voor, opdat wij het weten, o leidsman!

„Ik zal u nog andere steden noemen. Zijt gij niet geweest in het land Takhis, te Kafir-Marona, Tamnah, Kades, Dapul, Azai, Harnammata, en hebt gij Kirjath-Anab, bij Beth-Sopher, niet gezien? Of kent gij niet den naam van Khalza in het land Aupa, [gelijk] een stier aan zijn grenzen? Hier is de plaats, waar alle machtige krijgers gezien worden. Wees zoo goed, te zien naar de kapel van het land Qina, en vertel mij iets van Rehob. Geef een beschrijving van Beth-sha-el (Beth-el), en ook van Tarqa-el. Hoe komt men over het veer van het land der Jordaan? Laat mij weten hoe men komt in het land van Megiddo, dat er tegenover ligt. Gij zijt een echte Mohar, bijzonder bedreven in het werk van den sterken arm. Ik bid u, bestaat er wel een Mohar, aan u gelijk, om geplaatst te

worden aan het hoofd van een leger, of een *seigneur*¹⁾ die uw meerdere is op de jacht?

„Neem u in acht voor den mond van den afgrond, die 2000 el diep, en vol rotsen en steenklompen is. Gij keert zigzagsgewijze terug, gij draagt uwen boog, gij neemt het ijzer in uw linkerhand. Gij laat de oude menschen zien, indien hun oogen goed zijn, hoe gij, uitgeput van vermoeidheid, u met uw hand ondersteunt. *Ebed gamal Mohar n'amu* („de slaaf van een kameel is de Mohar, zeggen zij”); dat zeggen zij, en gij wordt beroemd onder de Mohars en de helden van Egypteland. Uw naam wordt gelijk aan dien van Qazairnai, den heer van Asel, toen de leeuwen hem vonden in het kreupelbosch, in de engte die onveilig gemaakt wordt door de Shasu, die in hinderlaag liggen tusschen het geboomte. Zij hadden een lengte van vier el, zij zagen er grimmig uit, zij hielden niet van lief koozingen.

„Gij zijt alleen, geen sterke is bij u, geen *armée* is achter u, geen *Ariel*, die den weg voor u bereidt en die u inlicht aangaande den weg vóór u. Gij weet den weg niet. De haren staan op uw hoofd overeind, zij rijzen te berge. Uwe ziel is in uw handen gelegd. Uw pad is vol van rotsen en steenklompen, er is geen uitweg in de nabijheid, het is geheel begroeid met slingerplanten en wolfsdood. Ter eener zijde is de afgrond, ter anderer zijde de berg en de rotsmuur. Gij rijdt er tegenin. De wagen hotst waar gij zijt. Gij zijt te verschrikt om de paarden tegen te houden. Als uw wagen in den afgrond stort, sleurt hij u meê naar beneden. De *ceintures* worden omver gestooten. Zij vallen naar beneden. Gij bindt het paard vast, omdat de disselboom gebroken is op het pad van de engte. Niet wetende, hoe dien wêer vast te hechten, kunt gij hem ook niet herstellen. De *essieu* wordt terstond verlaten, dewijl de vracht te zwaar is voor de paarden. Het is gedaan met uw moed. Gij begint te loopen. De hemel is onbewolkt. Gij hebt dorst; de vijand is achter u; een siddering overvalt

1) Over de fransche woorden zie onder, blz. 160. *Vert.*

u; een tak van een doornige acacia kwelt u; gij slingert hem weg; het paard wordt er door gewond, en eindelijk vindt gij een rustplaats.

„Leg mij eens uit, waarom gij houdt van [de levenswijze van] een Mohar!

„Gij komt te Joppa; gij vindt er den dadelpalm in vollen bloei. Gij doet uwen mond wijd open, om te eten. Gij vindt het meisje, dat den tuin in orde houdt, mooi. Zij doet alles wat gij van haar verlangt... Gij wordt betrap, gij wordt in het verhoor genomen, en hebt er uw behoud aan te danken dat gij een Mohar zijt. Gij geeft voor een waardeloos vod uw fijnsten gordel in betaling. Gij slaapt elken avond met een dierenvel als deken over u heen. Gij slaapt een diepen slaap, want gij zijt vermoeid. Een dief steelt uwen boog en uw zwaard naast u weg; uw pijlkoker en uw soldatenkleeding zijn in de duisternis in stukken gesneden; uw beide paarden zijn weggelopen. De rijknecht neemt zijn weg over een glibberig pad, dat vóór hem oprijst. Hij maakt, dat uw wagen in stukken breekt, hij treedt in uwe voetstappen. [Hij vindt] uwe stukken van uitrusting, die op den grond gevallen en in het zand gedrongen waren, zoodat zij er geen spoor van is achtergebleven.

„Smeeken baat u niet, zelfs wanneer uw mond spreekt: geef mij voedsel en water, opdat ik behouden mijn doel bereike — zij zijn doof, en willen niet hooren. Zij zeggen niet ja op uw woorden. De ijzerwerkers gaan in de smidse; zij doorsnuffelen de werkplaatsen der timmerlieden; de ambachtslieden en de zadelmakers zijn bij de hand; zij doen alles wat gij vraagt. Zij zetten uwen wagen in elkander; zij leggen de stukken ervan, die onbruikbaar geworden zijn, ter zijde; de spaken worden *façonné* gansch nieuw; de raderen worden eraan gezet; zij zetten de *courroies* aan de as en aan het achterste gedeelte; zij maken uw ketting in orde, zij brengen den bok van uwen wagen weêr op zijn plaats; de [werkers] in ijzer smeden de...; zij maken den ring, die ontbreekt aan uw zweep, zij zetten de *lanières* er weder aan.

„Gij spoedt u voort, om te strijden op het slagveld, om daden van een sterke hand en van vasten moed te ver-richten.

„Voordat ik schreef, zocht ik naar een Mohar, die zijn macht kent, en de *jeunesse* leidt, een bevelhebber in de *armée*, [die reist] zelfs naar het eind van de wereld.

„Antwoord mij niet: dit is goed, en dat is verkeerd. Zeg mij uwe meening niet. Kom, ik zal u alles vertellen wat vóór u ligt aan het eind uwer reis.

„Ik begin voor u met het paleis van Sesetsu (Sesostris). Hebt gij er niet met geweld den voet gezet? Hebt gij niet gegeten den visch uit de beek...? Hebt gij u er niet in gewasschen? Met uw verlof zal ik u herinneren aan Huzana; waar is het veer daarheen? Kom, bid ik u, naar het paleis van het land Uazit, ja Osymandyas (Ramses II) in zijne overwinningen, [naar] S...z-el, tesamen met Absaqbu. Ik zal u inlichten over het land 'Ainin (de twee Bronnen), welks gewoonten gij niet kent. Het land van het meer Nakhai, en het land Rehoburta hebt gij sedert uw geboorte niet gezien, o Mohar! Rapih is wijd uitgestrekt. Waarop gelijkt zijn muur? Hij strekt zich een mijl ver uit in de richting van Gaza.”

De fransche woorden, die Dr. Brugsch van tijd tot tijd in de vertaling heeft ingelascht, vertegenwoordigen de semietische woorden, die de egyptische schrijver gebruikt heeft. Zij doen zien, hoe het destijds mode was, den egyptischen taalschat aan te vullen met woorden en spreekwijzen van Kanaän. Het was de wraak, door Palestina genomen voor den inval en de verovering door de legers van Seti en Ramses. Zoo komt *armée* overeen met het semietische *tsaba*, „leger”, *jeunesse* met *na'-aruna*, „jonge mensen”. De egyptische schrijver maakt echter enkele fouten, op dezelfde wijze als hedendaagsche schrijvers nog wel maken als zij woorden gebruiken uit een vreemde taal. In plaats van te schrijven, zooals hij bedoeld had, *'ebed gamal Mohar n'amu* („de slaaf van een kameel is de Mohar, zeggen zij”), heeft hij de kanaänietische klinkletter *ayin* bij het verkeerde woord gevoegd, en den naam van het „kameel” ver-

keerd gespeld, zoodat de zin veranderd is in *abad kamal Mohar n'amu* („het kameel van den Mohar is omgekomen, zij zijn blijde")¹⁾.

De meeste plaatsnamen, die in den papyrus voorkomen, kunnen worden terechtgebracht. Aupa, het Ubi der tafeltjes van Tel el-Amarna, lag aan de grenzen van het land der Hethieten, en niet ver van Aleppo. De Zar of „Vlakte" van Sesostrijs komt voor op de lijsten van veroverde steden en landen, die door Thothmes III, Seti I, Ramses II, en Ramses III werden opgemaakt ter herinnering aan hunne overwinningen in Syrië. Het woord is waarschijnlijk uit Babylonië gekomen, waar de *zeru* de tusschen den Tigris en Euphraat gelegen alluviale vlakte aanduidde. Kades, de zuidelijke hoofdstad der Hethieten, „in het land der Amorieten", lag aan den Orontes, dicht bij het meer Homs, en is door Majoor Conder als het tegenwoordige Tel em-Mindeh aangewezen. Tubikhi, waarvan wij reeds gehoord hebben in de brieven van Tel el-Amarna, wordt ook vermeld in de geografische lijsten, die door Thothmes III geschreven zijn op de muren van zijn tempel te Karnak; het wordt daar genoemd onmiddellijk vóór Kamta of Qamdu, het Kumidi van Tel el-Amarna. Het is het Tibchath van het Oude Testament, waaruit David „zeer veel kopers" nam (1 Chron. XVIII:8). Maghar(at), of „holen", gaf zijn naam aan de Magoras, de rivier van Beyrout, en eveneens aan Meara van het boek Jozua (Joz. XIII:4). Wat den berg Shaua betreft, deze wordt door den assyrischen koning Tiglath-pileser III beschreven als liggende in de nabijheid van den noordelijken Libanon, terwijl de stad Beeroth, of „waterbakken", waarschijnlijk Beyrout is.

De Mohar wordt vervolgens voorgesteld als naar Phoenicië te gaan. Gebal, Beyrout, Sidon, en Sarepta worden achtereen-

1) Het is merkwaardig, dat eene dergelijke vergissing in de spelling van 'ebed, »slaaf" of »dienaar," gemaakt is in eene arabische inscriptie, die ik ontdekt heb op de rotsen bij Silsileh in Opper-Egypte, waar de naam Ebed-Nebo geschreven is Abed-Nebo.

volgens genoemd, terwijl de reiziger ondersteld wordt, van het noorden naar het zuiden te reizen. De „godin” van Gebal was Baältis, zoo menigmaal vermeld in de brieven van Rib-Hadad, die haar „de meesteres van Gebal” noemt. Maar als hij zegt, dat de naam der stad „Verborgten” beteekent, dan is hij door de verkeerde uitspraak ervan in het egyptisch misleid geworden. Het werd Kapuna in den mond zijner landgenooten, en aangezien *kapu* in het egyptisch beteekende „verborgenheid”, waagde hij de gevolgtrekking, dat dit ook het geval was met het phoenicisch woord. In de „veren van het land Nazana” moeten wij de rivier Litány herkennen, die tusschen Sarepta en Tyrus uitloopt in de zee. De verder genoemde stad, Authu of Usu, wordt zoowel op de tafeltjes van Tel el-Amarna als in de opschriften der assyrische koningen met Tyrus verbonden. Het schijnt het Palaetyrus of „Oud-Tyrus” der klassieke overlevering geweest te zijn, de stad, die gelegen was op het vasteland, vlak tegenover het meer bekende, op een eiland gelegen Tyrus. De phoenicische overlevering schrijft de stichting dier stad toe aan Usôos, die afkomstig was van de bergen Kasios en Libanon, en broeder van Memrumus, den „verhevene”, en van Hypsouranios, den „heer des hemels”, „die de uitvinder was van het maken van kleederen uit dierenvellen en van het varen in booten, en die de menschen ook geleerd heeft, het vuur en de winden te aanbidden, en twee steenen zuilen ter eere der godheid op te richten. Van Usu heeft de Mohar zich natuurlijk begeven naar het rots-eiland Tyrus.

Dan volgt er een naam, die moeilijk terecht te brengen is. Het eenige wat vaststaat, is dit, dat er tusschen Zar of Tyrus en Zair'aun eenig verband is, zoowel wat den naam als wat de plaats betreft. Misschien heeft Dr. Brugsch gelijk, als hij meent, dat de daarop volgende zin een woordspeling bevat op het hebreuwsche woord *zir'âh*, „horzel”, dat denzelfden wortel als Zair'aun schijnt te hebben. Wellicht is Zair'aun de oude stad ten zuiden van Tyrus, welker ruïnen thans Umm el-'Amud heeten, en die, naar beweerd wordt,

oorspronkelijk Turân genaamd was. Ongelukkigerwijze is de naam, die dan verder genoemd wordt in de reizen van den Mohar, twijfelachtig; indien het Pa-'A(y)ina is, „de Bron”, dan zouden wij er het tegenwoordige Râs el-'Ain, „het Hoofd der Bron”, in kunnen zien. Dit ligt op den weg naar Zîb, het oude Achshaph of Ekdippa.

„De berg User” herinnert ons op merkwaardige wijze aan den stam Aser, welks grondgebied de bergketen insloot, die zich verhief achter de phoenicische kust. Maar hij kan ook den berg Karmel aanduiden, welks kruin de reiziger ziet, als hij den weg volgt ten zuiden van Tyrus en Zîb. Het noemen ervan doet den schrijver denken aan een anderen berg in dezelfde streek, welks top eveneens door de wolken boort. Het is „de berg van Sichem”, hetzij Ebal, hetzij Gerizim, die beiden ongeveer 3000 voet boven de oppervlakte der zee zich verheffen. Het is de eerste keer, dat ergens anders dan in het Oude Testament van Sichem wordt melding gemaakt.

Sichem lag echter niet op den weg van den Mohar, en van zijn berg wordt slechts zeer in het voorbijgaan gesproken. Wij worden daarom naar Hazor geleid, dat later een stad van Naphtali werd, en waarvan wij nader iets hooren in de brieven van Tel el-Amarna. Van Hazor liep de weg noordwaarts naar Hamath, het tegenwoordige Hamah. Hazor lag niet ver ten westen van Adamim, dat de geografische lijsten van Thothmes III plaatsen tusschen de Zee van Galilea en de Kison, en dat ongetwijfeld het Adami van Naphtali is (Joz. XIX : 33). Hier neemt de reis van den Mohar plotseling een einde. Daarna bepaalt de schrijver zich er toe, enkel een aantal syrische steden op te noemen, zonder acht te slaan op de geografische ligging. Hij wil blijkbaar alleen zijn kennis van Kanaän luchten; misschien ook is het hem er om te doen, twijfel op te wekken aangaande de uitgestrektheid der reizen van den Mohar.

Takhis, overeenkomende met den naam Tahas van Gen. XXII : 24, lag, zooals wij zagen, in het land der Amorieten, niet heel ver van Kades aan den Orontes. Kafir-Marona, „het dorp

Marona", zal in dezelfde richting gelegen hebben. Het tweede gedeelte van den naam ontmoeten wij ook elders in Palestina. Zoo was één der vorsten, tegen wien Jozua streed, de koning van Simron-Meron (Joz. XII: 20), en de assyrische inscripties maken melding van een stad Samsi-muruna.

Tamnah was geen ongewone naam. Wij lezen van een Tamna of Timna in Juda (Joz. XV: 57), en van een ander in het gebergte van Efraim (Joz. XIX: 50). Dapul kan het Tubuliya der brieven van Rib-Hadad zijn; Azai, „de uitweg", schijnt bij een bergpas gelegen te hebben, terwijl Har-nammata, „de berg Nammata", door Ramses III Har-nam genaamd wordt, die het in verband brengt met Lebanoth en Hebron. De twee volgende namen, Kirjath-Anab en Beth-Sopher, zijn van bijzonder belang, omdat daarmede voor 't eerst, zoover wij weten, melding gemaakt wordt van Kirjath-Sepher, het middelpunt der kanaänietische letterkunde in het zuiden van Palestina, dat door Othniel, den Keneziet, werd ingenomen en verwoest. In het Oude Testament (Joz. XV: 49, 50) worden Kirjath-Sanna of Kirjath-Sepher en Anab in één adem genoemd, evenals dat geschiedt met Kirjath-Anab en Beth-Sopher door den egyptischen schrijver, en het is derhalve duidelijk, dat deze de woorden Kirjath, „stad", en Beth, „huis", als ongeveer hetzelfde beteekenende, het eene op de plaats van het andere gezet heeft. Maar de wijze, waarop hij den tweeden naam spelt, doet ons zien, hoe het in het Oude Testament zou moeten luiden. Het was namelijk niet Kirjath-Sepher, „de stad der boek(en)", maar Kirjath-Sopher, „de stad der schrijver(s)", en Dr. W. Max Müller heeft aangetoond, dat aan het woord *Sopher* de beteekenis van „schrijven" gehecht is, waaruit blijkt, dat de egyptische schrijver ten volle begreep, wat er mede bedoeld was. Kirjath-Sanna, „de stad van onderwijs", zooals het ook genoemd werd, was slechts een andere manier om nadruk te leggen op het feit, dat daar een boekerij en een school bestonden, evenals er waren in de steden van Babyloonië en Assyrië. Beide namen, Kirjath-Sopher en Kirjath-Sanna, waren evenwel meer beschrijvingen, dan de oorspronkelijke be-

namingen; de eigenlijke naam schijnt geweest te zijn Debir, „het heiligdom”, de tempel, binnen welks muren de boekerij gevestigd was, waaruit de egyptische schrijver aanleiding genomen heeft om de stad te noemen „Beth” of „tempel”, in plaats van „Kirjath” of „stad”.

Evenals Anab en Kirjath-Sopher, lagen ook Adullam en Zidiputa in zuidelijk Kanaän. In de spelonk van Adullam zoekt David een wijkplaats voor de vervolging door Saul, en wij vernemen van Sisak, dat Zidiputa (of Zadiputh-el, zooals hij het noemt) in het zuiden van Juda lag. Van hier worden wij eensklaps naar het noorderdeel van Syrië verplaatst, en den Mohar wordt gevraagd, of hij iets weet van Khalza in het land Aupa. Khalza is een assyrisch woord, dat „vesting” beteekent, en Aupa, het Ubi van de tafeltjes van Tel el-Amarna, lag niet ver van Aleppo. De toespeling op den „stier” is duister.

Vervolgens worden wij wederom teruggevoerd naar Palestina. In de jaarboeken van Thothmes III wordt ons verhaald, dat „de beek van Qina” zich ten zuiden van Megiddo bevond, zoodat de naam van die streek waarschijnlijk is bewaard gebleven in dien van „Kana in Galilea.” Rehob kan Rehob in Aser zijn (Joz. XIX:28), dat dicht bij Kana lag, hoewel de naam in Syrië te algemeen is om er met zekerheid iets van te bepalen. Beth-sha-el daarentegen is Beth-el. Dezen naam ontmoeten wij 't eerst in de geografische lijsten van Thothmes III, en het feit, dat het, wat den vorm betreft, een babylonische naam is, aangezien Bit-sa-ili in het babylonisch gelijk staat met het hebreuwsche Beth-el, is één der vele bewijzen, dat die lijsten zijn samengesteld naar een origineel in spijkerschrift. De naam Beth-sha-el of Beth-el brengt den schrijver vanzelf tot dien van Tarqa-el, die den naam van den hethietischen god Tarqu bevat. Maar het is onmogelijk te zeggen, waar Tarqa-el lag.

Tegen het einde van het boek wordt melding gemaakt van sommige plaatsen, die gelegen waren aan den weg tusschen Egypte en Kanaän. Rapih is het Raphia der klassieke aard-

rijkskunde, het Rapikh der assyrische inscripties, waar twee gebroken zuilen thans de grens tusschen Egypte en Turkije aanwijzen. Rehoburta is waarschijnlijk het Rehoboth, waar de herders van Izaäk een put groeven voordat de aartsvader naar Ber-seba toog (Gen. XXVI:22), terwijl wij in het meer Nakhai misschien het Sirbonische meer te zien hebben, een meer van klassieke vermaardheid.

Nog twee toespelingen blijven er in den papyrus over, die niet met stilzwijgen mogen worden voorbijgegaan. Vooreerst die, waarbij sprake is van „Qazairnai, den heer van Asel”, den beroemden leeuwendooder. Wij weten verder niets van dezen syrischen Nimrod; maar professor Maspero heeft zonder twijfel gelijk, als hij meent, dat Asel eigenlijk Alsa had moeten geschreven zijn, en dat het bedoelde land het koninkrijk Alasiya was, dat in het noordelijk deel van Coelo-Syrië lag. Verscheidene brieven van den koning van Alasiya zijn bewaard gebleven in de verzameling van Tel el-Amarna, en wij maken daaruit op, dat zijn gebied zich over den Orontes heen uitstreckte van de woestijn tot de Middellandsche Zee. Egyptische papyrussen verhalen, dat paarden en verschillende soorten van dranken uit Alasiya werden ingevoerd in Egypte. In den tijd van Samuel en Saul werd Alasiya door eene koningin geregeerd.

De tweede toespeling betreft den ijzersmid in Kanaän. Het is duidelijk, dat er daar vele zulke smeden waren, en dat de reiziger, wanneer zijn wagen moest hersteld worden, zich vervoegde bij den ijzersmid, en niet bij den bronswerker. Zelfs het woord, dat ter aanduiding van het metaal gebezigd wordt, is het kanaänietische *barzel*, dat gebruikt is in den vorm van *parzal*. Niets zou duidelijker kunnen aantoonen, hoe het handwerk van ijzersmid iets eigenaardig kanaänietisch moet geweest zijn, en hoe algemeen in Kanaän het gebruik van ijzer het gebruik van brons moet vervangen hebben. Dit is geheel in overeenstemming met hetgeen in de jaarboeken van Thothmes III is aangegeven met betrekking tot het ijzer, dat hij uit Syrië ontving; eveneens stemt het overeen met de bij-

belsche aanduidingen, waar wij lezen van de „ijzeren wagens”, waarin de Kanaänieten ten strijde togen (Joz. XVII : 16, 18). In Palestina schijnt werkelijk een bepaalde klasse van rondtrekkende ijzersmeden bestaan te hebben, evenals dat in Europa het geval was in de middeleeuwen, een klasse van mensen, die de geheimen van hun handwerk zorgvuldig bewaarden, en die niet alleen een bepaalde kaste, maar ook een bijzonder ras vormden. Het woord Kain beteekent „een smid”, en de nomadenstam der Kenieten, waarvan wij lezen in het Oude Testament, was eenvoudig het zwervend ras van „smeden”, wier woning de tent of de spelonk was. Vandaar, dat zij evenmin Kanaänieten als Israëlieten waren, en zoo kwam het ook, dat de Philistijnen in staat waren, te maken, dat er „geen smid gevonden werd in het gansche land van Israël” (1 Sam. XIII : 19); niets anders was daartoe noodig, dan te beletten, dat de Kenieten zich ophielden in het israëlietisch gebied. Geen Israëliet was bekend met de geheimen van hun ambacht, en niemand kon hen dus vervangen, want ook de Kanaänieten, die nog in het land waren onder israëlietisch oppergezag, waren evenzeer onbekend met de kunst van ijzersmeden. Al hield een ijzersmid ook in Kanaän verblijf, hij vereenzelvigde zich toch nimmer met de eigenlijke bewoners. De Kenieten bleven een afzonderlijk volk, en konden derhalve als zoodanig gerangschikt worden naast de Hevieten, of „dorpeelingen”, en de Perezieten, of „fellahin”.

Indien de *Reizen van een Mohar* mogen beschouwd worden als een handboek voor de aardrijkskunde van Palestina ten tijde der negentiende egyptische dynastie, dan kunnen de lijsten der plaatsen, die door Thothmes III veroverd en op zijn bevel op de muren van zijn tempel te Karnak geschreven zijn, beschouwd worden als een soort atlas van Kanaän ten tijde der achttiende dynastie. De naam van elke plaats is omgeven door een rand, en boven elken naam ziet men het hoofd en de schouders van een kanaänietisch gevangene. Het haar en de oogen der figuren zijn zwart of eigenlijk donker-purperkleurig, terwijl de huidkleur nu eens rood en dan weer geel is. Het

geel moet de olijfkleur der bevolking van de Middellandsche Zee, het rood de door de zonnehitte verbrande huidkleur voorstellen. Een onderzoek van de verschillende namen toont duidelijk aan, dat ze ontleend zijn aan de aantekeningen der schrijvers, die het leger van den Pharao op zijn tochten vergezelden. Soms komt dezelfde naam tweemaal voor, en dan niet altijd in denzelfden vorm. Daaruit kan het besluit getrokken worden, dat de aantekeningen niet altoos door denzelfden berichtgever gemaakt zijn, en dat de samensteller der lijsten zijn stof geput heeft uit verschillende bronnen. Verder is het duidelijk, dat de aantekeningen gemaakt zijn met de letterteekens van het babylonische spijkerschrift, en niet met die der egyptische hieroglyphen. Zoo is, gelijk wij reeds gezien hebben, de naam Beth-el vervormd uit het babylonische Bit-sa-ili, dat in het assyrisch gelijkstaat met het hebreeuwsche Beth-el.

De namen zijn uit de aantekeningen der schrijvers overgeschreven in de volgorde, waarin ze daar stonden, en zonder dat ook maar in 't minst de meerdere of mindere belangrijkheid ervan in aanmerking genomen is. Terwijl daardoor menigmaal onbeteekenende dorpen zijn opgeteekend, zijn somwijlen de namen van belangrijke steden overgeslagen. Beschrijvende voorvoegsels, zooals b. v. *abel* „weide”, *arets* „land”, *har* „berg”, *emeq* „vallei”, *'ên* „bron”, zijn menigmaal als plaatsnamen behandeld, en komen afzonderlijk voor in een rand. Wij moeten dus niet verwachten, dat wij op de lijsten eene volledige opgave van palestijnsche plaatsen of ook maar van de voornaamste steden zullen vinden. Zij geven enkel de richting aan van den tocht, die door het leger van Thothmes of door zijn spionnen en boden gemaakt werd.

Behalve de kanaänietische lijsten bestaan er ook lange lijsten van plaatsen, die door den Pharao in Noord-Syrië veroverd zijn. Daarmede hebben wij hier echter niet te maken. Onze aandacht moet zich nu bepalen tot de plaatsen in Kanaän. Zij worden genoemd als liggende in het land van de Boven-Lotan, of zooals een andere lijst aangeeft, in het land der Fenkhu.

Ten tijde van Thothmes III waren derhalve het land van de Boven-Lotan en het land der Fenkhu één en hetzelfde, en beteekenden beiden het land, dat nu Palestina heet. In het woord Fenkhu is de oorsprong van het grieksche Phoenix of „Phoeniciër” gemakkelijk te herkennen.

De lijsten beginnen met Kades aan den Orontes, de hoofdzetel van het bondgenootschap, welks nederlaag Kanaän aan de voeten van den Pharao bracht. Daarop volgt Megiddo, waar de beslissende slag geleverd, en de krijgsmacht van den koning van Kades verslagen werd. Vervolgens Khazi, dat eveneens vermeld wordt op de tafeltjes van Tel el-Amarna, die ons doen zien, dat het lag in het heuvelland ten zuiden van Megiddo. Wellicht was Khazi de stad Gaza van 1 Chron. VII:28, die in de dagen der Israëlieten door Sicheem verdrongen werd. Kitsuna, het Kuddasuna der tafeltjes van Tel el-Amarna, is de volgende plaats, die vermeld wordt, maar wij weten niet, waar zij lag. Ook de daaropvolgende naam, „de Bron van Shiu”, is onmogelijk terecht te brengen. Maar van Tubikhu, de zesde naam, hebben de spijkerschrifttafeltjes van Tel el-Amarna 't een en ander medegedeeld; het schijnt het Tibchath van 1 Chron. XVIII:8 te zijn. Het lag in Coelo-Syrië, evenals Kamta, het Kumidi der tafeltjes, dat op één lijst volgt, hoewel op een andere lijst de plaats ervan wordt ingenomen door het onbekende Bami. Dan volgen de namen van Tuthina (misschien Dothan), Lebana, en Kirjath-niznau; verder Marum of Merom, het tegenwoordige Meirôm, Tamasqu of Damascus, Abel of Atar, en Hamath. Aqidu, de zeventiende naam, is onbekend, maar Mr. Tomkins heeft denkelijk gelijk als hij meent, dat de volgende naam, Shemnan, 't zelfde is als Simron van Joz. XIX:15, waarvoor de Septuagint Symeon leest. Dat deze lezing de rechte is, wordt bewezen door het feit, dat in de dagen van Jozephus en den Talmud de plaats Simonias heette, terwijl de tegenwoordige naam Semûnieh is. De tafeltjes van Tel el-Amarna maken er Samkhuna van.

Daarop volgen zes onbekende namen, waarvan een Beeroth, of „Bronnen”, de eerste is. Dan volgt Mesekh, „de plaats der

zalving", op de tafeltjes van Tel el-Amarna Musikhana genoemd; dan Qana en 'Arna. De twee laatstgenoemde plaatsen komen voor in het verhaal van den slag bij Megiddo, en moeten in de onmiddellijke nabijheid van deze stad gelegen hebben. Eén der nevenrivieren van de Kison liep langs Qana, terwijl 'Arna verscholen lag in een bergengte. Daar werd de tent van Thothmes opgeslagen twee dagen vóór den strijd. De beek Qana schijnt de tegenwoordige rivier Qanah geweest te zijn, en voor 'Arna moet misschien 'Aluna gelezen worden.

Thans worden wij geleid naar den oostelijken oever der Jordaan, naar 'Astartu in het land Basan, het Astheroth-Karnaïm van Genesis, het tegenwoordige Tel Ashtarrah. Met 'Astartu wordt Anau-repa verbonden, dat door Mr. Tomkins wordt aangezien voor het „On der Refaïeten" (Gen. XIV:5). In elk geval is het 'tzelde als het Raphon of Raphana der klassieke schrijvers, het tegenwoordige Er-Râfeh. Verder worden genoemd Maqata, dat in het 1ste boek der Maccabeën Makhed heet, en nu bekend is als Mukatta; Lus of Lius, het bijbelsche Laïs, dat onder zijn lateren naam Dan de noordelijke grens van het israëlietisch koninkrijk werd, en Hazor, de vesting van Jabin, van welks koning wij iets vernemen in de tafeltjes van Tel el-Amarna. Verder Pahil of Pella, ten oosten van de Jordaan, beroemd in de jaarboeken der oudste Christenheid; Kenu-artu, het Cinneroth van het Oude Testament (Joz. XI:2; 1 Kon. XV:20), waarnaar de Zee van Galilea ook het meer Gennesareth heette; Shemna, welks ligging onzeker is, en Atmam, het Adami van Joz. XIX:33. Daarop volgen Qasuna, waarin wij het Kisjon van Issaschar herkennen (Joz. XIX:20); Shanam of Sunem, thans Sôlam, ten noorden van Jizreël; Mash-al, het Mis-al der Schrift (Joz. XIX:26, XXI:30), en Aksap of Ekdippa aan de phoenicische kust. Vervolgens lezen wij, achter een naam, die niet terecht te brengen is, den naam Ta'anak, het bijbelsche Taänach, het tegenwoordige Ta'anuk; Ible'am, in welks nabijheid Ahazia, de koning van Juda, gedood werd door de knechten van Jehu (2 Kon. IX:27); Ganta-Asna, „de tuin van Asnah"; Lot-melech, „Lot van den

koning"; 'Aina, „de Bron"; en 'Aak of Acre. Van Acre worden wij langs de kust zuidwaarts geleid naar Rosh Kades, „het heilig voorgebergte" Karmel, welks naam onmiddellijk volgt als Karimna. Dan nog Beër, „de put", Shemesh-Atum, en Anakhertu. Dit laatste is het Anacharath van Joz. XIX : 19, dat tot den stam Issaschar behoorde.

Van Shemesh-Atum hooren wij weder in een der inscripties van Amenophis III. In het district van den Libanon was een opstand uitgebroken, en de koning trok Kanaän binnen, om dien te onderdrukken. De eerste stad, die de gevolgen van zijn toorn te dragen had, was Shemesh-Atum, vanwaar hij achttien gevangenen en dertien ossen medenam. De naam der stad toont aan, dat zij was toegewijd aan den Zonnegod. In het hebreuwsch zou het zijn Shemesh-Edom, en een egyptische papyrus, die nu te Leiden bewaard wordt, zegt ons, dat Atum of Edom de vrouw was van Resheph, den kanaänietischen god van het vuur en van den bliksem. In Shemesh-Atum of Shemesh-Edom hebben wij dus een gemengden naam, die zeggen wil, dat de Shemesh of Zonnegod, die erdoor wordt aangeduid, niet de mannelijke godheid van den gewonen eeredienst was, maar de Zon-godin Edom. In den tijd der Israëlieten schijnt het tweede gedeelte van den naam, Atum of Edom, weggevallen te zijn; in allen gevalle is het waarschijnlijk, dat Shemesh-Atum het Oud-testamentische Beth-Semes was (Joz. XIX : 22), hetwelk tegelijk met Anacharath vermeld wordt als behorende tot Issaschar.

Op Anacharath volgen twee onbekende Ophrahs; dan Khasbu en Tasult, in de brieven van Tel el-Amarna Khasabu en Tulsuti genaamd; voorts Negebu, misschien het Nekeb van Galilea (Jos. XIX : 33), Ashushkhen, Anam, en Yurza. Yurza is nu vertegenwoordigd door de ruïnen van Yerza, ten zuid-oosten van Ta'anach, en in de verzameling van Tel el-Amarna zijn er brieven van den gouverneur dier stad. Op dezen naam volgen die van Makhsa, Yapu of Joppe, en „het land Gantu" of Gath. Vervolgens krijgen wij Luthen of Ruthen, dat mogelijk Lydda is, Ono, Apuqen, Suka of Socho, en Yahem. Onder de

dan volgende namen lezen wij die van een Migdol, van Shebtuna, het tegenwoordige Shebtin, van Naun, dat ons herinnert aan den naam van den vader van Jozua (Num. XIII : 16), en van Haditha, nu Haditheh, vijf mijlen ten westen van Shebtin.

Zoo heeft de lijst ons gebracht aan den voet van het gebergte van Efraïm, en het is dus niet vreemd, dat de volgende naam die van den Har of „Berg” zelf is. Daarop volgt een uiterst belangrijke naam, te weten Jozeph-el of „Jozef-god”. Het is moeilijk te verklaren, hoe de naam Jozef ten tijde van Thothmes kon verbonden worden aan de bergachtige streek, waar later „het huis van Jozef” zich vestigde; maar wij moeten er aan herinneren, dat, zooals in een vroeger hoofdstuk is aangewezen, volgens den Chroniekschrijver (1 Chron. VII : 21, 22), reeds ten tijde van Efraïm zijne zonen gedood werden door de mannen van Gath, „omdat zij afgekomen waren om hun vee te nemen”¹⁾.

Drie namen verderop ontmoeten wij eene andere samenstelling met *el*, nml. Har-el, „de berg Gods”. In Ezech. XLIII : 15 wordt Har-el gebezigd als aanduiding van het „altaar”, dat moest staan in den tempel op den berg Moria, en de berg Moria zelf wordt in Genesis (XXII : 14) „de berg des Heeren” genoemd. Het kan dus zijn, dat wij in het Har-el der egyptische lijsten den naam hebben van den berg, waar later de tempel van Salomo zou gebouwd worden. Hoe dat wezen mag, de dan volgende namen doen zien, dat wij ons bevinden in de buurt van Jeruzalem. Achtereenvolgens worden genoemd Lebau, Na'mana of Naäma (Joz. XV : 41), Meromim, „de hoogten”, 'Ani, „de twee bronnen”, Rehob, Ekron, Hekalim, „de paleizen,” Abel of „de weide” van Autar'a, Gantau of „tuinen”,

1) Mr. Pinches deelt mij mede, dat hij op oude babylonische contract-tafeltjes uit den tijd van Kedor-Laomer de namen Yasupu of Jozef-el en Yakub-ilu of Jacob-el gevonden heeft. Deze ontdekking is van groot belang, wanneer wij bedenken, dat Abraham uit Ur der Chaldeëen kwam, en zij is eene nieuwe reden van dankbaarheid, die de onderzoekers van den Bijbel aan Mr. Pinches verschuldigd zijn. Zie, voor nadere bijzonderheden, de Voorrede.

Maqerput of „bouwland”, en 'Aina of de „Bron” van Karmel, wat overeenkomt met Gath-Karmel van de tafeltjes van Tel el-Amarna, de Karmel van het Oude Testament. Verder krijgen wij Beth-Ya, een naam, die ons herinnert aan dien van „Bitja, de dochter van Pharao”, die door Mered, den nakomeling van Kaleb, tot vrouw genomen werd, en wier stiefzoon Jered, „de vader van Gedor” was (1 Chron. IV: 18). Op Beth-Ya volgt Tapun, dat door de Grieken versterkt werd na den dood van Judas den Maccabeër (1 Macc. IX: 50), en dan het Abel van Yertu of Yered, misschien het district der Jordaan, en verder Halkal, en Jacob-el, een naam, op dezelfde wijze als Jozef-el gevormd. Wij kunnen er uit zien, dat de herinnering aan den aartsvader in het zuiden van Palestina bleef leven. De twee daarop volgende namen zijn onbekend, maar daarop volgen Rabatu of Rabba in Juda, Magharatu, het Maärath van Joz. XV: 59, 'Emequ, „de vallei” van Hebron, Sirta en Bärtu, het *Bor has-Sirah*, of „bornput van Sira” van 2 Sam. III: 26. Dan volgt Beth-sa-el, de babylonische vorm van Beth-el; Beth-Anta of Beth-Anoth (Joz. XV: 59), waar de babylonische godin Anatu vereerd werd; Chelkath (2 Sam. II: 16); de Bron Qan'am; Gibeä; Zela (Joz. XVIII: 28), door Ebed-Tob van Jeruzalem Zilu genaamd; en Zafta, het bijbelsche Zefat (Richt. I: 17). De laatste drie namen op de lijst — Barqna, Hum en Akto-mes — hebben geen spoor nagelaten in de Schrift, evenmin als in de klassieke literatuur.

De geografische lijsten van Thothmes III dienden den lateren Pharaos tot model. Ook zij versierden de muren hunner tempels met de namen der plaatsen, die zij veroverd hadden in Palestina, in Noord-Syrië, en in Soudan; en wanneer een groote ruimte moest gevuld worden, vond de beeldhouwer er geen bezwaar in, er ook de namen bij te zetten van vreemde steden, die niet veroverd waren. De oudere lijsten werden overgewerkt, en de namen, die daar gestaan hadden, eigende de latere koning zich menigmaal toe, geheel verkeerd gespeld. Het toppunt van zulke ijdele aanspraken op nooit behaalde overwinningen werd bereikt te Kom Ombo, waar Ptolemeus Lathyrus, een vorst,

die, in plaats van veroveringen te maken, verloor wat hij geërfd had, vereerd wordt met de onderwerping van talrijke volken en stammen, vele van welke, zooals b.v. de Hethieten, al lang van het tooneel der geschiedenis verdwenen waren. De laatste der Pharaos, wiens geografische lijst werkelijk zijne veroveringen in Palestina aangeeft, was Sisak, de bestrijder van Rehabeam, en grondvester der twee en twintigste dynastie. De lijst der plaatsen, die gegrift is op de muren van het heiligdom, dat hij bouwde te Karnak, is een zuivere en historische opgave.

Evenzoo is het met de lijsten, die gemaakt zijn door de onmiddellijk op Thothmes III volgende koningen: Amenôphis III, van de achttiende, Seti I en Ramses II, van de negentiende, en Ramses III, van de twintigste dynastie. Het is zoo, dat in enkele gevallen de lijsten van den eenen Pharaos letterlijk door een anderen zijn nageschreven; maar het is óók waar, dat deze Pharaos de landen, waarop de lijsten betrekking hebben, inderdaad overwonnen en onderworpen hebben. Daarvan hebben wij onwraakbare getuigenissen van elders. Er is een tijd geweest, dat het mode was, de overwinningen, die aan Ramses II in West-Azië werden toegeschreven, in twijfel te trekken. Dat was de natuurlijke terugwerking tegenover de oudere meening, die men van de grieksche schrijvers der oudheid had overgenomen, dat Ramses II een wereldveroveraar geweest was, die zijne overwinningen tot in Europa, zelfs tot de grenzen van den Kaukasus had uitgestrekt. Toen deze meening haar grond verloor, volgde de tegenovergestelde meening, namelijk dat hij in 't geheel geen veroveraar geweest was. Deze bewering werd gesteund door de verbazende ijdelheid zijner inscripties, en ook doordat daarin geen enkele bijzonderheid van zijne latere syrische oorlogen voorkomt.

Maar wij weten nu, dat men met dit oordeel wat al te haastig geweest is. Het was daarmede evenals met de bewering, dat Kanaän door Thothmes III nooit tot eene egyptische provincie gemaakt was; eerst het getuigenis van de tafeltjes van Tel el-Amarna heeft die bewering kunnen te niet doen.

Het is een feit, dat het egyptisch gezag over geheel Palestina, zelfs aan den oostelijken oever der Jordaan, gedurende de regeering van Ramses II wederom is gevestigd geworden, en de veroveringen van den Pharao in Noord-Syrië waren werkelijkheid, en niet denkbeeldig. Dát is het resultaat geweest van de ontdekkingen der laatste drie of vier jaren.

Wij hebben geen reden om te betwijfelen, dat ook de veldtochten van Ramses III in Azië historisch zijn. Het groote bondgenootschap van noordsche barbaren en aziatische overweldigers, dat zich had uitgestort over Egypte, was gansch en al te niet gedaan; het egyptisch leger was trotsch op zijn overwinningen, en Syrië, overstroomd als het geworden was door de vijanden uit het noorden, was niet in staat, aan een nieuwen aanval het hoofd te bieden. Bovendien was het voor de veiligheid van Egypte noodig, dat Ramses de verdelging der belagers zijns rijks voltooide door den oorlog over te brengen naar Azië. Maar het is opmerkelijk, dat de plaatsen, die hij zegt veroverd te hebben, hetzij in Kanaän of verder noordwaarts, gelegen waren aan twee heirwegen, en dat de namen der groote, juist aan die heirwegen gelegen steden voor het meerendeel ontbreken. De namen, die wel zijn opgegeven, zijn echter feitelijk dezelfde als die reeds door Ramses II, en wel in dezelfde volgorde, zijn opgesomd. Maar de door Ramses III gegeven lijst kan niet zijn nageschreven van de oudere lijst van Ramses II; wij hebben daarvoor voldoende reden. De namen, zooals zij voorkomen op de lijst van laatstgenoemden, zijn hier en daar verkeerd gespeld; er zijn letters weggelaten, of verkeerde letters zijn er geschreven, terwijl diezelfde namen op de lijsten van Ramses III volkomen juist geschreven zijn.

Seti I, de vader van Ramses II, schijnt te veel te doen gehad te hebben met zijne oorlogen in Noord-Syrië en met het beveiligen van den weg langs de Middellandsche Zee, om te beproeven, Palestina te heroveren. Te Qurnah echter vinden wij onder de namen der door hem veroverde steden die van 'Aka of Acre, Zamith, Pella, Beth-el (Beth-sha-il), Inuam, Kimham (Jer. XLI: 17), Kamdu, Tyrus, Usu, Beth-Anath en

Karmel, maar van een bezetten van Zuid-Kanaän is daar geen spoor. Dit schijnt eerst later begonnen te zijn, met den aanvang der regeering zijns zoons.

Op de muren van het Ramesseum te Thebe komen afbeeldingen voor van de bestorming en inname der palestijnsche steden. De meeste dier afbeeldingen zijn nu grootendeels vergaan, maar wij kunnen nog de namen herkennen van Askelon, van Salem of Jeruzalem, van Beth-Anath en Qarbu[tu], van Dapul in het land der Amorieten, van Merom, van Damascus, en van Inuam. Elders wordt ook melding gemaakt van Yurza en Socho, terwijl er te Karnak twee geografische lijsten zijn, die de richting aangeven van den weg, die door de troepen van Ramses II gevolgd is. De eerste lijst bevat de volgende namen: het district Salem; het district Rethpana; het land der Jordaan; Khilz; Karhu; Uru; Abel; Karmel; het bovendistrict Tabara of Debir; Shimshon; en Erez Hadashta, „het nieuwe land.” Op de tweede lijst lezen wij: Rosh Kades, of het Karmel-gebergte; Inzat; Maghar; Rehuza; Saabata; Gaza; het district Sala'; het district Zasr; Jacob-el; en het land Akarith, het Ugarit van de tafeltjes van Tel el-Amarna.

Wij hebben reeds gezien, dat Jeruzalem lang vóór den tijd van Ramses II eene belangrijke stad en vesting was, de hoofdstad van een gebied van eenigen omvang, dat bekend was als Uru-Salim, „de stad van den god des vredes”. „De stad Salem” werd als vanzelf verkort tot het enkele „Salem”; en zoo komt het, dat in Gen. XIV, evenals in de inscripties van Ramses II en Ramses III, sprake is alleen van Salem. De naam Rethpana, die dan volgt, is op de lijst van Ramses II foutief geschreven, en zijn juiste vorm moeten wij opmaken uit de lijst van Ramses III. Deze deelt bovendien mede, dat Rethpana een meer was, en, daar deze naam staat tusschen die van Jeruzalem en van de Jordaan, moet de Doode Zee er meê bedoeld zijn ¹⁾.

1) Voor 't geen in het oorspronkelijke hierover verder gezegd wordt, maar wat ik heb laten wegvallen, mag ik terugwijzen naar blz. 6.

Khilz, de vierde naam op de lijst, is waarschijnlijk het babylonische *Khalzu*, of „vesting”. Zeker was het de eerste stad aan de oostzijde der Jordaan, en zij zal dus wel gediend hebben ter bescherming van het veer over deze rivier. Karhu is het Korkha van den Steen van Mesa, misschien het tegenwoordige Kerak, dat ten tijde van Ahab de hoofdstad van Moab was, en Uru is de babylonische vorm van „Ar (stad) der Moabieten”, waarvan wij lezen in het boek Numeri (XXI: 28). Het land „Moab” zelf is een der landen, die Ramses zegt onderworpen te hebben. Karmel, waarvan sprake is op de lijst, is Karmel in Juda, niet het meer bekende Karmel aan de kust. Tabara of Debir zal zijn die oude zetel van kanaänietische geleerdheid en letterkunde, die in het Oude Testament Kirjath-Sepher en Debir heet, welks ligging helaas! nog steeds niet bekend is. Maar het moet gelegen hebben tusschen Karmel en Shimshon, „de stad van den zonnegod”, waarschijnlijk hetzelfde als het bijbelsche Ir-Semes (Joz. XIX: 41). Erez Hadashta, „het nieuwe land”, heet in het boek Jozua Hadasa (XV: 37), waar het wordt opgenoemd onder de bezittingen van Juda.

De tweede lijst brengt ons, in plaats van door Juda en Moab, langs de kust zuidwaarts van het gebergte Karmel. Maghar wordt door Ramses III „de bron van de Maghar” genoemd, en is de Magoras of rivier van Beyrout der klassieke literatuur. Deze rivier ontleende haar naam aan de *maghârat* of „holen”, waar zij doorheen loopt, en waarvan wij reeds gehoord hebben in de *Reizen van een Mohar*. De twee volgende namen, die van plaatsen aan de kust ten noorden van Gaza, zijn geheel onbekend; maar Sala', door Ramses III Selakh geschreven (naar een origineel in spijkerschrift), is misschien de bergstad Sela van 2 Kon. XIV: 7, die ons beter bekend is als Petra. Over Jacob-el hebben wij vroeger reeds gesproken.

Ramses III heeft zijne overwinningen aan de vergetelheid ontrukkt in den nu tot een bouwval geworden tempel te Medinet Habu, waar hij de namen der door hem overwonnen vol-

ken en steden heeft laten opschrijven. Uit de namen dier steden kunnen wij opmaken, dat zijne legers getrokken zijn langs de wegen, die reeds door Ramses II gevolgd waren; dat zij door het zuiden van Palestina in Moab gevallen zijn, en hun weg genomen hebben langs de zeekust tot in Noord-Syrië. Wij lezen achtereenvolgens de namen Hir-nam, of Har-nam, in de *Reizen van een Mohar* Har-Nammata genaamd; Lebanoth; Beth-Anath, (Jos. XV : 59) en Qarbutu; Karmim, „de wijnbergen”, en Shabuduna of Shebtin; Mashabir(?), Hebron en zijn 'En of „Bron”; het „district Libnah”; 'Aphekah en 'Abakhi (Joz. XV : 53); Migdal, zonder twijfel het Migdal-Gad van Joz. XV : 37; Qarzak; Karmel in Juda, en het boven-district van Debir; Shimshon en Erez Hadasth; het district Salem of Jeruzalem, en het „Meer Rethpana”; de Jordaan; Khilz, de vesting; Korkha en Urn. Een tweede lijst geeft de richting aan van den tocht langs de kust der Middellandsche Zee. Eerst krijgen wij 'Akata, misschien Jokteël in Juda (Joz. XV : 38), dan Karka en [Zidi] puth, Abel en het district Sela'; het district Zasr en Jacob-el; Rehuza, Saaba en Gaza, Rosh-Kadesh, Inzath en de „Bron”, Lui-el, dat ook gelezen kan worden als Levi-el, Bur, „de Waterbak”; Kamdu; „Qubur de groote”; Iha, Tur, en eindelijk Sannur, het Saniru der assyrische teksten, het Senir van het Oude Testament (Deut. III : 9). Dit brengt ons naar den berg Hermon en het land der Amorieten, zoodat het niet vreemd is, dat wij na twee verdere namen dien van Hamath ontmoeten.

Met betrekking tot deze lijsten is één bijzonderheid zeer merkwaardig, namelijk, dat er geen enkele der groote phoenicische kuststeden in vermeld is. Acre, Ekdippa, Tyrus, Sidon en Beyrout worden allen met stilzwijgen voorbijgegaan. Zelfs Joppe wordt niet genoemd. Na Gaza komen enkel en alleen beschrijvende benamingen, zooals „de Bron” en „de Waterbak”, of de namen van overigens onbekende dorpen. Met Kamdu in Coelo-Syrië begint een nieuwe lijst van steden-namen.

Het is duidelijk, dat de noordelijke veldtocht van den Pha-

rao niet veel meer dan een strooptocht was. Er werd geen poging gedaan om de steden der kust in te nemen, en er de egyptische macht weder te vestigen. Het egyptisch leger trok er eenvoudig langs, zonder te beproeven, zich ervan meester te maken. Wellicht hadden de Philistijnen zich reeds gevestigd aan de kust, en waren zij te sterk gebleken om zich met hen te bemoeien; misschien ook werkte de egyptische vloot samen met het landleger, en bedoelde Ramses niets anders dan zijn krijgsmacht te voeren naar een of ander punt aan de kust van Noord-Syrië, vanwaar de schepen haar desnoods naar Egypte konden terug brengen. Wat ook de reden moge geweest zijn, het blijft een feit, dat van de steden der kanaänietische kust alleen Gaza den Pharao in handen viel. Alleen in het zuidendeel, dat niet lang daarna het gebied van Juda werd, gelukte het hem door te dringen en de groote steden in te nemen.

Met de lijsten van Ramses III is onze kennis van de aardrijkskunde van Palestina ten tijde der aartsvaders ten einde gebracht. Voortaan hebben wij te doen met Kanaän uit den tijd der verovering van dat land door de Israëlieten en hunner vestiging aldaar. De berichten van het Oude Testament bevatten een veel rijker voorraad van geografische namen, dan wij ooit kunnen hopen, uit de egyptische gedenkstukken te verzamelen. Maar deze laatste doen ons toch zien, in hoe geringe mate de plaatsnamen van het land door de israëlietische verovering veranderd zijn geworden. Enkele steden, zooals Kirjath-Sepher, kregen een anderen naam, maar over 't geheel bleven de steden, en zelfs de dorpen, onder hun oude namen voortbestaan. Wanneer wij de namen der steden en dorpen van Juda, die in het boek Jozua worden opgesomd, vergelijken met de geografische lijsten van een Thothmes of een Ramses, dan worden wij getroffen door de overeenkomst tusschen beide. Dat in beide b. v. een naam als Hadasa, „het Nieuwe (Land)”, voorkomt, kan niet toevallig zijn. Het is een bewijs te meer voor de oudheid van het boek Jozua, althans zeker voor de oudheid der bronnen waaruit het zijn stof geput heeft. De aardrijkskunde geeft in allen gevalle geen steun aan de theorie, die in dat boek een

maaksel van lateren datum ziet. Zelfs de voornaamste steden der israëlietische periode zijn dat voor het meerendeel reeds in de vroegere periode van Palestina. De toekomstige hoofdstad van David, bij voorbeeld, heette reeds lang vòòr de geboorte van Mozes Jeruzalem, en nam reeds toen eene eerste plaats in onder de koninkrijken van Kanaän.

HOOFDSTUK VI.

Kanaänietische beschaving en godsdienst.

Uit de jaarboeken van Thothmes III hebben wij reeds vernomen, welk een hoogen trap de beschaving bereikt had in den kring der handelsvorsten van Kanaän ten tijde der achttiende egyptische dynastie. Kunstig bewerkte gouden en zilveren vazen, prachtig bronswerk, voorwerpen gesneden uit ebben- en cederhout, en ingelegd met ivoor en kostbare steenen — ziedaar het een en ander van hetgeen vervaardigd werd in Palestina. IJzer werd gehaald uit de heuvelen van het land, en men smeedde er wapenrustingen, wagens, en oorlogstuig van, terwijl aan de kust bontgekleurd glazen vaatwerk vervaardigd werd. De barnsteen-koralen vonden te Lachis een middelpunt voor den handel met de verre Oostzee, en het is mogelijk, dat er ten slotte waarheid is in het oude geloof dat de Phoeniciërs hun tin kregen van de Brittannische eilanden. De mijnen van Cyprus leverden wel koper in overvloed, maar, zoover wij weten, waren er slechts twee deelen van de wereld, vanwaar de volken van West-Azië en van het oostelijk deel der Middellandsche Zee het tin konden krijgen, dat in zoo groote hoeveelheid noodig was in het Bronzen Tijdperk: te weten het Maleische Schiereiland en Cornwallis. Het Maleische Schiereiland kan niet in aanmerking komen, want er is niet het minste spoor van eenig handelsverkeer met het zoo ver

verwijderde Oosten; en wij schijnen dus Cornwallis te moeten beschouwen als de bron van het tin. Is dat juist, dan zal dit handels-artikel waarschijnlijk over land vervoerd zijn, evenals het barnsteen uit de Oostzee.

Kanaän was door de natuur aangewezen als een land van kooplieden. Zijn lange kustlijn strekte zich uit tegenover de half-barbaarsche volken van Klein-Azië, van de Aegeïsche Zee, en van de noordkust van Afrika, terwijl de zee het voorzag van de kleurstof der purperslak. Het land zelf vormde den verkeersweg en de schakel tusschen de groote koninkrijken van den Euphraat en den Nijl. Dáár ook was het, dat de beschaving van Babylonië en die van Egypte elkander ontmoeten en aan elkaâr sloten, en het lag voor de hand dat de Kanaänieten, die al de energie en handigheid van een handelsvolk bezaten, een deel zoowel van de egyptische als van de babylonische beschaving zich zouden eigen maken en die verschillende bestanddeelen met elkander verbinden. Behalve deze verbinding was er in de kanaänietische kunst weinig oorspronkelijks, maar als eenmaal de bouwstof gegeven was, wist de bevolking van Palestina er gebruik van te maken voor nieuwe en sierlijke vormen, en haar kunstvaardigheid op praktische wijze in overeenstemming te brengen met de behoeften van het buitenland.

Wilden wij laten zien, welke verandering die aanraking van Kanaän met de van elders aangebrachte beschaving daar heeft te weeg gebracht, dan zouden wij ons moeten wenden tot de ruwe figuren, die gesneden zijn op de rotsen van enkele dalen van Phoenicië. Bij voorbeeld dicht bij Tyrus, in de Wadi el-Qana, kan men nog enkele van die primitieve afbeeldingen zien, waarin nauwelijks de vorm van een mensch te herkennen is. Even slecht gevormd zijn de zegels en cylinders, die men heeft nagebootst naar de babylonische. Op het eerste gezicht schijnt het onmogelijk, dat zulke zonderlinge en kinderachtige aanvangselen zich kunnen ontwikkeld hebben tot de hoogte der uitnemende kunst uit den tijd van Thothmes III.

In dezen tijd echter had Kanaän reeds een lang verleden

van beschaving achter zich. Het land was vol van scholen en boekerijen, bezat prachtige paleizen, en vele werkplaatsen der kunstenaars. De kuststeden hadden hare vloeten, deels voor den handel, deels voor den oorlog, en een levendige handel werd gedreven met alle deelen der bekende wereld. Het gevolg daarvan was, dat Palestina een verbazenden rijkdom bezat; de door Thothmes weggehaalde buit kan het voldoende bewijzen. Behalve de natuurlijke voortbrengselen van het land — koorn, wijn en olie, of ook de slaven die het te leveren had — werden onmetelijke hoeveelheden goud, zilver en kostbaar gesteente, soms in ruwen toestand, soms ook kunstig bewerkt, uitgevoerd naar Egypte. En al was de uitvoer ook nog zoo groot, toch schijnt de voorraad nimmer te zijn uitgeput geweest.

De wederkeerige invloed der beschaving van Kanaän en Egypte in de dagen, toen Kanaän eene egyptische provincie was, spiegelt zich af in de talen der beide landen. Ter ééner zijde ontleende de Kanaäniet aan Egypte woorden als *tebah* „ark”, *hin* „een maat” en *ebyôn* „arm”, terwijl Kanaän op zijne beurt den taalschat zijner veroveraars niet weinig verrijkte. Zooals de *Reizen van een Mohar* ons hebben doen zien, bestond er onder de negentiende dynastie een groote voorliefde voor het gebruik van kanaänietische woorden en spreekwijzen, op dezelfde wijze als men bij ons te lande dikwerf gaarne fransche woorden gebruikt. Maar reeds vóór de opkomst der negentiende dynastie was het egyptische woordenboek vol van semietische woorden. Zeer dikwijls werden er voorwerpen door aangeduid, die uit Syrië waren ingevoerd. Zoo werd b.v. een „rijtuig” een *merkabut* genoemd, terwijl een „wagen” *agolta* heette; *hurpu*, „een zwaard”, was het kanaänietische *khereb*, op dezelfde wijze als *aspata*, „een pijlkoker”, *ashpâh* was. Het kanaänietische *kinnor*, „een lier”, was in het Egyptisch geheel hetzelfde woord geworden, en dat was ook het geval met eenige soorten van „syrisch brood.” De egyptische woorden voor „wierook” (*qadaruta*), „ossen” (*abiri*), en „zee” (*yum*) waren aan de dezelfde bron ontleend,

hoewel het mogelijk is, dat het laatstgenoemde woord, evenals *qamhu*, „tarwe”, uit Syrië is ingevoerd in den vroegsten tijd van Egypte's geschiedenis. Zooals licht te begrijpen is, hebben ook verschillende soorten van zeeschepen hun oorspronkelijke namen medegebracht van de phoenicische kust. Reeds ten tijde der dertiende dynastie werden de grootere schepen *Kabanitu*, „Gebalieters”, genoemd; wij lezen ook van „booten”, die *Za* heetten, het kanaänietische *Zi*, terwijl een transportschip betiteld werd *qauil*, het phoenicische *gol*. Diezelfde naam werd in het Grieksch ingevoerd als *gaulos*, en dit beteekende „een phoenicisch schip van een rond-oplopenden vorm.”

De taal van Kanaän was feitelijk die, welke wij Hebreeuwsch noemen.

Van „de sprake Kanaäns” gewaagt Jesaia (XIX : 18) als van Hebreeuwsch, en de zoogenaamde phoenicische inscripties, die nog zijn bewaard gebleven, doen ons zien, dat het onderscheid tusschen die beide talen nauwelijks merkbaar is. Toch waren er enkele punten van verschil; het hebreeuwsche bepalend lidwoord b.v. wordt niet aangetroffen in de phoenicische teksten. Maar het verschil betreft enkel de uitspraak, evenals dat hetwelk, naar gebleken is door de ontdekking van den Steen van Mesa, tusschen de taal van Moab en die van Israël bestond.

Hoe de Israëlieten er toe gekomen zijn „de taal van Kanaän” aan te nemen, dat is een vraag waarmede wij ons hier niet kunnen inlaten. Er zijn meer voorbeelden van, dat de veroveraars van een land de taal hunner voorvaderen hebben laten varen, en die van het overwonnen volk hebben aangenomen. En eensdeels moet er ook aan herinnerd worden, dat de voorvaderen van Israël gewoond hadden in Kanaän, waar zij de landstaal natuurlijk geleerd hebben, en anderdeels, dat hun oorspronkelijke taal zelf een vorm van het Semietisch was, even na aan het Hebreeuwsch verwant als het Fransch of het Spaansch aan het Italiaansch.

De tafeltjes van Tel el-Amarna hebben ons het een en ander geleerd van de taal van Kanaän zooals die gesproken

werd vóórdat de Israëlieten in het land kwamen. Enkele van de brieven, die gezonden waren uit Palestina, bevatten kanaänietische woorden, die in beteekenis geheel overeenkomen met gelijkkluidende babylonische woorden, die er in voorkomen. Evenals deze, zijn zij geschreven in spijkerschrift-vorm, en, aangezien elke figuur van het spijkerschrift een lettergreep en niet maar een letter beteekent, weten wij nauwkeurig, hoe de woorden werden uitgesproken. Dit voordeel missen wij in het phoenicische alfabet, zoowel in de inscripties van Phoenicië als op de bladzijden van het Oude Testament; en wij kunnen ons dus beter een denkbeeld vormen van de uitspraak der kanaänietische taal in de eeuw vóór den Uittocht, dan van die der hebreeuwsche taal in den tijd van Hizkia.

Onder de woorden, die ons zijn overgeleverd door de briefwisseling van den Pharao, komen voor: *maqani*, „vee”, *anay*, „een schip”, *sûsi*, „een paard”, waarmede, ook in beteekenis, overeenkomen de hebreeuwsche woorden *miqneh*, *oni*, en *sûs*. De koning van Jeruzalem zegt *anuki*, „Ik”, d. i. het hebreeuwsche *anochi*, terwijl *badiu*, het hebreeuwsche *b'yado*, en *akharunu*, het hebreeuwsche *akharono*, beteekenen „in zijne hand”, en „na hem.” „Stof” is *ghaparu*, in welk woord de keel-letter *gh* 't zelfde is als de kanaänietische *ayyin* ('); „buik” (of maag) is *batnu*, het hebreeuwsche *beten*. Op een andere plaats vinden wij *rusu*, het hebreeuwsche *rosh*, „een hoofd”, *har*, „een berg”, *samama*, „hemel”, en *mima*, „water”, in het hebreeuwsch *shamayim* en *mayim*, dat, zooals wij kunnen opmaken uit de schrijfwijze van het spijkerschrift, door de Masoreten verkeerd gepunctueerd is, evenals het geval is met *khaya*, „levend”, het hebreeuwsche *khai*, en met *makhzâ*, „zij hebben hem verslagen”, het hebreeuwsche *makhatzu*.

Het was hoofdzakelijk het bepalend lidwoord *ha(n)*, waardoor het Hebreuwsch en het Phoenicisch of Kanaänietisch zich van elkander onderscheidden. En wij bezitten eene merkwaardige aanduiding op de tafeltjes van Tel el-Amarna, dat ditzelfde onderscheid bestond tusschen de taal der Kanaänieten en die der Edomieten, die zoo na verwant waren aan de Isra-

elieten, zooals wij vernemen uit het Oude Testament. In den brief aan den Pharao, waarin melding gemaakt wordt van de vijandelijkheden van Edom tegen het egyptisch gebied, heet één der edomietische steden Khinianabi. Overgeschreven in hebreuwsche letters zou dat zijn 'En-han-nabi, „de Bron van den profeet”. Hier dus komt het hebreuwsche lidwoord (han) te voorschijn, en wel bepaaldelijk in den vorm, dien het heeft in de taal van Israël. Dit is eene merkwaardige toelichting van het feit, dat Jacob en Ezaü broeders waren.

Heeft de taal van Egypte invloed gehad op die van Kanaän, des te meer was dat nog het geval met die van Babylonië. Lang voordat Palestina eene egyptische provincie werd, was het een provincie van Babylonië geweest. En zelfs toen het feitelijk nog niet onder babylonisch bestuur stond, werd het toch reeds beheerscht door de beschaving van Babylonië. Oorlog en handel samen drongen de chaldeeuwsche beschaving op aan „het land der Amorieten”, en de Kanaänieten verzuimden niet, er hun voordeel mede te doen. Het babylonisch spijkerschrift werd overgenomen, en tevens werd daarmede de taal van Babylonië onderwezen en aangeleerd in de scholen en boekerijen, die werden opgericht en aangelegd in navolging van die der Babyloniërs. Babylonische letterkunde werd ingevoerd in het Westen, en de kanaänietische jeugd werd bekend met de geschiedenis en legenden, met de goden- en fabelleer der bevolking van het land van Euphraat en Tigris.

Deze aanrakingen hebben natuurlijk de sporen nagelaten van den invloed, dien zij hadden op de taal van Kanaän. Woorden, die de Semieten van Babylonië overgenomen hadden van de oudere sumerische bevolking des lands, werden wederom overgeleverd aan de volken van Palestina. De „stad” was eene sumerische schepping geweest; zoolang de Semiet niet gekomen was onder den invloed der sumerische beschaving, had hij zich tevreden gesteld met het wonen in tenten. In het babylonisch of assyrisch — de taal der semietische bewoners van Babylonië en Assyrië — werd dan ook het woord, dat „tent” beteekende, aangenomen om het denkbeeld van een „stad” uit

te drukken, nadat de tent was ingeruild voor het stads-leven. In Kanaän daarentegen werd het sumerische woord zelf aangenomen in een semietischen vorm. 'Ir, 'ar, of *uru*, „stad”, was oorspronkelijk het sumerische *eri*.

Ook het kanaänietische *hékâl*, „een paleis”, kwam uit sumerische bron, namelijk *ê-gal*, d. i. „groot huis”. Maar het woord was door de semietische Babyloniërs naar het Westen gekomen, die 't eerst het samengestelde woord hadden overgenomen in den vorm *êkallu*. Het paleis was, evenals de stad, bij de eenvoudige semietische nomaden niet bekend. Beide behoorden tot de beschaving, waarvoor de Sumeriërs van Chaldea, met hun samen Coppelende taal, de wegbereiders waren.

Het was evenwel niet uitsluitend aan ééne zijde, dat woorden werden overgenomen. Palestina heeft van zijn kant ook wêér de babylonische taal verrijkt met een aantal woorden, al schijnt het ook, dat deze hun weg niet schijnen gevonden te hebben in de volkstaal. Zoo vinden wij op de tafeltjes van Babylonië en Assyrië, die dienst deden als woordenboeken, woorden als *bin-bini*, „kleinzoon”, en *inu*, „wijn”. Zonder twijfel waren er aan de oevers van den Euphraat schrijvers, die even gaarne als de egyptische schrijvers uit den tijd der negentiende dynastie hunne kennis van de taal van Kanaän luchten, hoewel hun letterkundige werken nog niet ontdekt zijn.

Het aannemen van de babylonische schrijfwijze moet aanmerkelijk van invloed geweest zijn op de kanaänietische taal, in zooverre namelijk als deze daardoor gekleurd werd met babylonische woorden. In den tijd der tafeltjes van Tel el-Amarna is er geen spoor van het gebruik van eenige andere schrijfwijze in het Westen. Het moge zoo zijn, dat de brieven, die uit Palestina aan den Pharao gezonden zijn, geschreven waren in de babylonische taal en met babylonisch schrift, maar er zijn bewijzen, dat het spijkerschrift ook gebruikt werd voor de oorspronkelijke taal des lands. De Heer de Clercq bezit twee zegelcylinders uit denzelfden tijd als de briefwisseling van Tel el-Amarna, en op één dier cylindere staat deze inscriptie in spijkerschrift: „Hadad-sum, de burger van Sidon,

de kroon der goden", terwijl op den anderen staat: „Anniy, de zono van Hadad-sum, de burger van Sidon." Op de eerste is Hadad-sum voorgesteld staande met opgeheven handen voor den egyptischen god Set, terwijl achter hem de god Resheph staat met een helm op het hoofd, een schild in de ééne, en een strijdbijl in de andere hand. Op het zegel van Anniy komen Set en Resheph wederom voor, maar in plaats van den eigenaar van den cylinder staat daar de god Horus tusschen hen in.

Wij weten niet, wanneer het spijkerschrift, dat alleen lettergrepen afbeeldde, in Palestina vervangen werd door het zogenaamde phoenicische alphabet. Waarschijnlijk werd dit nieuwe schrift ingevoerd ten gevolge van den inval der Hethieten, waardoor de Semieten van het Westen gescheiden werden van die van het Oosten. Doordat de Hethieten bezit namen van Karchemis, werd de heirweg voor den handel der Babyioniërs naar de Middellandsche Zee versperd, en toen de heilige stad Kades aan den Orontes den Hethieten in handen viel, kon het niet anders of Kanaän moest allengs meer onder den invloed van dezen dan onder dien der Babyioniërs komen. Hoe dat wezen mag, de onderstelling ligt voor de hand, dat de schrijvers uit Zebulon, over wie gesproken wordt in het lied van Debora en Barak (Richt V : 14), de letters van het phoenicische alphabet, en niet het babylonische spijkerschrift gebruikt hebben. Zoolang de oudere boekerijen, met haar grooten letterkundigen voorraad in spijkerschrift, geopend en toegankelijk bleven, zullen er natuurlijk wel enkelen geweest zijn, die het konden lezen; maar wij hebben daarbij eer te denken aan de oudere inwoners des lands, dan aan de vreemde veroveraars uit de woestijn. Toen de inscripties werden aangebracht op den Moabietischen Steen, moet, zooals duidelijk blijkt uit den vorm der letters, het phoenicisch alphabet reeds lang in gebruik zijn geweest in het koninkrijk van Mesa. De gelijkenis, die deze letters hebben met die der oudste grieksche inscripties, maakt het eveneens duidelijk, dat de invoering van het alphabet op de eilanden der Aegäische Zee moet hebben plaats gehad in een

tijd die niet verre afligt van dien van den Steen der Moabieten. Maar in die invoering ligt mede opgesloten, dat het nieuwe alfabet onder de kooplieden van Kanaän reeds burgerrecht gekregen, en het moeilijk lettergrepen-schrift van Chaldea verdrongen had. Door middel van dat alfabet hielden Hiram en Salomo briefwisseling met elkander, en het is waarschijnlijk, dat ook Mozes daarvan gebruik heeft gemaakt. Wij mogen zelfs de gissing wagen, dat de vestiging der Israëlieten in Palestina dit land met het „phoenicische” alfabet begiftigd heeft.

Zooals wij reeds gezien hebben, maakten de Kanaänieten zich alras de eerste beginselen der babylonische kunst eigen. De zegel-cylinders werden nagemaakt, in het eerst nog zeer onbeholpen, en babylonische voorbeelden van ornamentatie, zooals de rozet, de heilige boom, en de gevleugelde cherub, werden overgenomen en op eigenaardige wijze nader uitgewerkt. Na verloop van tijd werd door verbinding van deze babylonische met de egyptische kunst een nieuwe soort van ornamenteerkunst in het aanzijn geroepen.

Maar het was inzonderheid op het gebied van den godsdienst, dat de invloed van Babyloënie zich 't sterkst heeft doen gelden. De godsdienst, met name in de oude wereld, was steeds onafscheidelijk verbonden aan de beschaving van een volk; het was onmogelijk, den godsdienst van een land aan te nemen zonder tegelijk de beschaving ervan aan te nemen. Bovendien behoorden de Semieten van Babyloënie en van Kanaän tot hetzelfde ras, en dat bracht vanzelf zekere gemeenschap van godsdienstige denkbeelden meê. Bij beiden was het hoogste voorwerp van vereering Baäl of Bel, „de heer”, en deze was niets anders dan de Zonnegod onder verschillende namen. Elke plaats had haar eigen bijzonderen Baäl; er waren feitelijk evenveel Baäls of Baälim als er namen of eigenschappen waren voor den Zonnegod, en voor de vereerders van den Baäl was hij op elke plaats, waar zijn eeredienst bestond, de opperste god. Maar de god geleek op zijn vereerder, die gemaakt was naar zijn beeld; hij was de vader en het hoofd van een gezin,

met een vrouw en een zoon. De vrouw was wel is waar slechts de kleurlooze afspiegeling van den god, en menigmaal metterdaad slechts de vrouwelijke Baälah, die, naar den eisch der semietische talen met haar vrouwelijken geslachtsvorm, bestaan moest nevens den mannelijken Baäl; maar dit was geheel in overeenstemming met de semietische beschouwing van de vrouw als de mindere man, meer zijn slavin dan zijne gezellin, meer zijn schaduw dan zijn hulpe.

Het bestaan van eene onafhankelijke godin, ongehuwd, en in het bezit van al de eigenschappen van den god, was in strijd met de begrippen van den Semiet. Niettemin vinden wij in Kanaän niet alleen een Baäl, maar ook eene Astoreth, die de Grieken Astartê noemden. De spijkerschrift-inscripties hebben ons een verklaring van dat feit gegeven.

Astoreth kwam uit Babylonië. Daar was zij bekend als Istar, de avondster. Zij was één der sumerische godinnen geweest die, in overeenstemming met het sumerische stelsel, hetwelk de moeder plaatste aan het hoofd van het gezin, op gelijken voet met de goden stonden. Zij lag buiten den kring der semietische godenleer, volgens welke de mannelijke Baäl het eenig hoofd was der godenfamilie; zoodat zij de hooge plaats, die zij innam in den lateren babylonischen godsdienst, te danken had aan de samensmelting van sumerische en semietische geloofsvormen, gelijk die plaats had toen de Semieten het voornaamste bestanddeel der bevolking in Babylonië werden. Maar de sumerische invloeden en herinneringen waren te sterk om eenige verandering toe te laten hetzij in den naam hetzij in de eigenschappen der godin. Zij bleef Istar, zonder enig vrouwelijk toevoegsel, en het werd nimmer vergeten, dat zij de avondster was.

Anders was het in het Westen. Daar werd Istar Astoreth met den vrouwelijken uitgang, en zij ging later over in een Maangodin „met wassende horens.” Astoreth-Karnaim, „Astoreth met de twee horens”, bestond reeds ten tijde van Abraham. In Babylonië was de Maangod van het oud sumerisch geloof nimmer onttroond geworden; maar er was geen Maan-

god in Kanaän, en dientengevolge was de verandering van de babylonische godin in „de koningin van den nacht” zeer gemakkelijk.

Eenmaal in Palestina thuis gebracht met een naam, die op zoodanige wijze veranderd was, dat haar vrouwelijk wezen er in uitkwam, verloor Astoreth welhaast hare onafhankelijkheid. Evenals er Baälim of „Baäls” waren nevens Baäl, waren er Astaroth of „Astoreths” nevens Astoreth.

De Semieten van Babylonië zelf hadden reeds een aanvang gemaakt met de verandering. Ook zij spraken van Istarât of „Istars”, en gebruikten dat woord in den algemeenen zin van „godinnen.” In Kanaän evenwel had Astaroth niet zulke algemeene beteekenis, maar duidde die benaming eenvoudig de verschillende Astoreths aan, die op verschillende plaatsen en onder verschillende titels vereerd werden. De Astoreth van Gebal was onderscheiden van de Astoreth van Basan, al vertegenwoordigden beiden dezelfde godheid.

Het is waar, dat juist in het Westen Istar niet altijd de vrouwelijke tegenhanger van Baäl werd. Hier en daar bleef de oude vorm van den naam behouden, zonder eenigen vrouwelijken uitgang eraan toegevoegd. Maar wanneer dat het geval was, dan had het ook vanzelf ten gevolge, dat het vrouwelijk karakter der godheid vergeten werd. Istar werd beschouwd als een god, en zoo wordt dan ook op den Steen der Moabieten Astar vereenzelvigd met Kamoz, den beschermgod van Mesa, op dezelfde wijze als ook Atthar in Zuid-Arabië een mannelijke godheid is.

De vereering van Astoreth nam die van de andere godinnen van Kanaän in zich op. Onder deze was er ééne, die weleer eene zeer hooge plaats had ingenomen. Het was Ashêrah, de godin der vruchtbaarheid; op de tafeltjes van Tel el-Amarna heet zij Asirtu en Asrata. Ashêrah werd zinnebeeldig voorgesteld als een boomstam zonder takken, of als een rechtopstaande kegel, vastgezet in den grond, en somwijlen werden het zinnebeeld en de godin met elkander verward. Het zinnebeeld van Ashêrah, dat dikwijls naast het altaar van Baäl

stond, is in onze Statenvertaling verkeerdelijk vertaald door „bosch”¹⁾. Op zeer oude zegels vinden wij het op bovengenoemde wijze voorgesteld. In Palestina was het doorgaans een houten zinnebeeld; maar in den grooten tempel te Paphos op Cyprus was er een van steen, en wel van zeer oude dagteekening en van bijzondere heiligheid. Maar de Ashêrah werd eene Astoreth, toen deze laatste de oudere Ashêrah verdrong.

De egyptische gedenkteekenen brengen ons met nog andere kanaänietische godheden in kennis. Wij noemden reeds de godin Edom, de vrouw van Resheph. Haar naam komt voor in dien van den Gethiet Obed-Edom, „de dienaar van Edom,” in wiens huis de ark des Heeren drie maanden bleef (2 Sam. VI: 10, 11). Ook over Resheph spraken wij vroeger als den god van het vuur en van den bliksem. Op de egyptische monumenten wordt hij voorgesteld gewapend met speer en helm, en hij wordt daar betiteld als „grootte god” en „heer des hemels.” Nevens hem vinden wij afbeeldingen van zekere godin Kedesh of Kesh. Zij staat op den rug van een leeuw, met bloemen in haar linker-, en een slang in haar rechterhand, terwijl op haar hoofd de maanschijf voorkomt tusschen de horens eener koe. Zij kan de godin Edom zijn; misschien ook is zij de zonnegodheid, die in Babylonië A betiteld werd, en wier naam een deel vormt van dien van een koning der Edomieten, A-rammu, van wien Sanherib melding maakt.

Maar een aanmerkelijk aantal der godheden van Palestina was, evenals Istar, aan Babylonië ontleend. Op de tafeltjes van Tel el-Amarna wordt de god van Jeruzalem vereenzelvigd met den krijgshaftigen babylonischen Zonnegod Nin-ip, en verder noordwaarts, in Phoenicië, was er een heiligdom van dienzelfden god. Onder de godheden, die oorspronkelijk thuis behoorden aan de oevers van den Euphraat, waren Anu en Anat en Rimmon de voornaamsten. Anu, wiens naam in het He-

1) Ashêrah is altoos vertaald als „bosch”, evenals in den engelschen Bijbel: „grove”. Zie b.v. Richt. III: 7; 2 Kon. XIII: 4, 6, 7; en vele malen elders. *Vert.*

breeuwsch Anah geschreven wordt, was de god van den hemel, en hij stond aan het hoofd der babylonische godenreeks. Zijn vrouw Anat was niets anders dan zijn kleurlooze weerschijn, een schepping der semietische talen. Maar zij deelde in de vereering, die haren man bewezen werd, en zijne goddelijkheid straalde op haar af. Anat werd, evenals Astoreth, onder allerlei vormen vermenigvuldigd, en de Anathoth of „Anat” beteekenden niet veel meer dan „godinnen”. Het verschil tusschen de Astaroth en de Anathoth bestond alleen in den naam.

De talrijke plaatsen in Palestina, die genoemd zijn naar den god Rimmon, zijn een bewijs van zijne populariteit. De babylonische Rimmon of Ramman was eigenlijk de god der lucht, maar in het Westen was hij dezelfde als de Zonnegod Hadad, en een plaats bij Megiddo droeg den samengestellten naam Hadad-Rimmon (Zach. XII : 11). Het schijnt, dat zijn vereering in Kanaän van zeer oude tijden dagteekent; althans in het Sumerisch heette hij Martu, „de Amoriet”, en zegelcilinders spreken van „de Martu-goden.” Eén van dezen heeft men in den Libanon gevonden. De assyrische tafeltjes zeggen ons, dat hij in het Westen ook bekend was als Dadu, en onder dezen vorm treffen wij hem aan in namen als El-dad en Be-dad, of Ben-dad.

Evenals Rimmon, moet ook Nebo reeds in overoude tijden naar Palestina zijn overgebracht. Nebo, „de profeet”, was de tolk van Bel-Merodach van Babylon, de beschermheer van de spijkerschrift-letterkunde, en de god, aan wien de groote tempel van Borsippa (het tegenwoordige Birs-i-Nimrud) gewijd was. Als zeker mag worden aangenomen, dat hij tegelijk met de letterkunde, waaraan zijn naam als beschermheer verbonden was, naar het Westen gekomen is. Hier kan men zijn naam en dienst herkennen in meerdere plaatsnamen. Mozes stierf op den berg Nebo, en Nehemia (VII : 33) spreekt van eene stad genaamd „het andere Nebo.”

Een andere god, dien de bevolking van Kanaän uit Babylonie gekregen had, was Malik, „de koning”, de oorspronkelijke titel van Baäl. Wij kennen Malik uit het Oude Testament

beter als Moloch, aan wien de eerstgeborenen geofferd werden in het vuur. Te Tyrus heette die god Melech-kirjath, d.i. „koning der stad”, welke benaming samengetrokken werd tot Melkarth, en in den mond der Grieken Makar werd. Er is een plaats in Amos (V: 25, 26), waarover de assyrische teksten een licht hebben doen opgaan. Wij lezen daar: „Hebt gij mij veertig jaren in de woestijn slachtofferen en spijsoffer toegebracht, o huis Israëls? Ja, gij droegt de tent van uwen Melech¹⁾, en den Kijûn, uwe beelden, de ster uws gods, dien gij uzelfen hadt gemaakt”. Sikkuth en Kijûn zijn de babylonische Sakkut en Kaivan, welke laatste naam aan de planeet Saturnus gegeven werd. Sakkut was een titel van den god Nin-ip, en uit Amos kunnen wij opmaken, dat hij ook Malik, „den koning”, vertegenwoordigde. Zelem, „het beeld”, was eene andere babylonische godheid, en stelde oorspronkelijk „het beeld” der zon of de zonnescijf voor. Zijn naam en dienst werden overgebracht naar Noord-Arabië, en te Teima, het Thema van Jesaia XXI: 14, is een gedenkteeken ontdekt, dat aan hem is toegewijd. Uit hetgeen Amos zegt, schijnt te blijken, dat de babylonische god in „de woestijn” is aangebeden nog in de dagen, toen de Israëlieten daar rondzwierven. Dit is trouwens niet vreemd, want de babylonische invloed heeft zich in het Westen doen gelden reeds lang vóór den tijd van den Uittocht, en zelfs de berg, waar God sprak tot den hebreeuw-schen wetgever, was Sinai, de berg van Sin. De dienst van Sin, den babylonischen Maangod, moet derhalve zijn weg gevonden hebben tot in de woestijnen van Arabië. Inscripties uit Zuid-Arabië hebben ons reeds doen zien, dat Sin ook dáár bekend was en vereerd werd.

Een andere god, die oorspronkelijk in Babylonië thuis behoorde, was Dagon. De naam is oorspronkelijk sumerisch, en werd verbonden met Anu, den god des hemels. Evenals Sin, schijnt hij te Haran te zijn vereerd geworden; ten minste

1) In het Hebreeuwsch staat er: »gij droegt Sikkuth uwen Melech, en Kijûn uwe Zelem”.
Vert.

Sargon vermeldt, dat hij de wetten dier stad schreef „overeenkomstig den wensch van Anu en Dagon”. Tegelijk met Anu zal hij naar Kanaän gebracht zijn, en hoewel wij zijn naam in het Oude Testament voor het eerst ontmoeten in verband met de Philistijnen, is het toch zeker, dat hij reeds een der godheden van Kanaän was, toen de Philistijnen dit land bemachtigden. Een der kanaänietische landvoogden, die voorkomt op de tafeltjes van Tel el-Amarna, draagt den assyrischen naam Dagon-takala, „wij vertrouwen op Dagon”. De Phoeniciërs maakten hem tot den god van het koorn, tengevolge van de gelijkenis van zijn naam met het woord, dat „koorn” beteekent; maar oorspronkelijk zal hij een god van de aarde geweest zijn. De meening, dat hij een vischgod was, is van later datum dan waarvan de Bijbel spreekt, en is ontstaan uit eene verkeerde afleiding, welke zijn naam in verband bracht met het hebreeuwse *dag*, „een visch”. De babylonische vischgod, wiens beeltenis op enkele zegels wordt aangetroffen, was een vorm van Ea, den god der diepte, en had met Dagon niets te maken.

Behalve de genoemden, waren er zonder twijfel nog andere godheden, die de volken van Kanaän aan de Babyloniërs ontleend hadden. Waarschijnlijk is het juist gezien van Mr. Tomkins, dat in den naam van Beth-lehem eene herinnering zit aan den babylonischen god Lakhmu, die deelnam aan de schepping der wereld, en die door een later filosoferend geslacht vereenzelvigd werd met Anu. Doch de godenleer van het oude Kanaän is nog weinig bekend, en de godengalerij van dat land is nog voor het grootste gedeelte een verzegeld boek. Nu en dan ontmoeten wij er iets van in een of anderen papyrus of in een inscriptie op steen, waardoor wij voor 't eerst kennis krijgen van den naam eener overigens onbekende godheid. Wie is b.v. de godin 'Ashiti-Khaur, die op een egyptisch gedenkteeken, dat zich nu te Weenen bevindt, nevens Kedesh betiteld wordt als „de meesteres des hemels” en „bestuurder van al de goden”? De gelofte-altaren van Carthago maken bij herhaling melding van de godin Tanit, de Peni of het „Aange-

zicht" van Baäl, die door de Grieken vereenzelvigd werd met Artemis. Zij moet zijn bekend geweest in het moederland Phoenicië, en toch is daar tot nog toe geen spoor van hare vereering gevonden. In het oudste Palestina waren „vele goden en vele heeren", en hoewel zij, naar eene zeer verklaarbare meening, allen werden samengenomen als de Baäls en Astharoth, hadden ze toch ieder een afzonderlijken naam en titel, en ook hun eigen altaren en priesters.

Maar al waren er talrijke altaren, de tempels waren zeldzaam. De voornaamste zetels van den eeredienst waren „de hoogten", vlakke plaatsen op de heuvel- of bergtoppen, waar altaren waren opgericht, en waar men meende dichter bij de woonplaats der goden te zijn dan in de vlakte beneden. Het altaar was menigmaal een rotsklomp, die, gewijd door heilige olie, beschouwd werd als de woonplaats eener godheid. Die heilige steenen werden beth-els genaamd, *baclyli*, zooals de Grieken het woord schreven, en zij zijn een onderscheidend kenmerk van het semietisch geloof. In later tijden werden vele van die steenen beschouwd als „uit den hemel gevallen" te zijn. Deze steendienst was zóó diep geworteld in de semietische geaardheid, dat zelfs Mohammed, in weerwil van zijn afkeer van beeldendienst, genoodzaakt was, zijn godsdienst te verbinden met de vereering van den Zwarten Steen te Mekka, en de Kaäba is dan ook nog altoos een der meest vereerde voorwerpen van het mohammedaansch geloof.

Maar de heilige steen was niet enkel een voorwerp van vereering of het geheiligd altaar eener godheid — hij kon ook de plaats van een tempel innemen, en alzoo inderdaad een beth-el zijn, een „huis Gods". Zoo heeft Mr. Doughty te Medain Salih in Noordwest-Arabië drie rechtopstaande steenen ontdekt, die volgens eene inscriptie de *mesged* of „moskee" van den god Aera van Bozrah waren. In den grooten tempel van Melkarth te Tyrus zag Herodotus twee pilaren, de eene van goud, de andere van smaragd, die ons herinneren aan de twee pilaren Jachin en Boaz, die door den phoenicischen bouwmeester van Salomo werden opgericht in „het voorhuis" des tempels te

Jeruzalem (1 Kon. VII: 21). Dergelijke steenen pilaren zijn gevonden in den phoenicischen tempel te Gozo, de tempel der Reuzen genaamd; één dier pilaren staat nog overeind.

Terwijl zekere steenen aldus beschouwd werden als de woning eener godheid, werden ook de hoogten zelve, waarop zij zich bevonden, plaatsen van godsdienstige vereering. De voornaamste bergen van Syrië werden vergoddelijk; de Karmel werd een Pennu-el of „Aangezicht Gods”; de Hermon was „de Heilige”, en de berg Libanon was een Baäl. Ook rivieren en bronnen werden als goden aangebeden, en de visschen, die er in zwommen, werden voor heilig gehouden. Aan de phoenicische kust was een rivier Kadisha, „de heilige”, en de kanaänietische maagd zag in de roode klei-aarde, die de rivier Adonis van de heuvelen wegspoelde en medevoerde naar beneden, het bloed van den gedooden Zonnegod Tammuz.

De tempel van Salomo, gebouwd als hij was door phoenicische bouwmeesters en werklieden, kan ons er eenig denkbeeld van geven, waarop een kanaänietische tempel geleek. In zijn hoofdomtrekken geleek hij op een tempel in Babylonië of Assyrië. Ook daar was een voorhof en een binnenste heiligdom, met een *parakku* of „verzoendeksel” en met een steenen of houten ark, waarin een steenen tafel met inscripties bewaard werd. Evenals de tempel te Jeruzalem, had de babylonische tempel uiterlijk ongeveer het aanzien van een langwerpige vierkant, met zijne vier, van geen enkele versiering voorziene muren zich ten hemel verheffend. In het opene voorhof stond een „zee”, soms gedragen door ossen van brons, waar de priesters en de dienaren van den tempel hunne wasschingen verrichtten, en waar de heilige vaten gereinigd werden.

Het kanaänietische altaar bereikte men door middel van trappen, en het was groot genoeg dat er een os op kon geofferd worden. Behalve slachtoffers bracht men den goden ook offeranden van koorn en wijn, van vruchten en olie. Er waren twee soorten van zulke offers, het *zau'at* of zond-offer, en het *shelem* of dank-offer. Het zond-offer moest in zijn geheel aan den god gegeven worden, en heette daarom *kalil* of „geheel”; daaren-

tegen mocht een gedeelte van het dank-offer door den offeraar worden medegenomen. Ook vogels konden een dank-offer zijn, maar geen zond-offer. Dit was ten minste de regel in de latere tijden van den phoenicischen eeredienst, waartoe de offer-tarieven behooren, die zijn bewaard gebleven.

In deze offer-tarieven wordt geen melding gemaakt van menschen-offers, en, zooals Mr. Clermont-Ganneau heeft aange-wezen, neemt de ram er de plaats in van den mensch. Maar dit was het gevolg van de zachtere zeden van een tijd, toen de Phoeniciërs in nauwe aanraking met de Grieken gekomen waren. In de vroegere dagen der kanaänietische geschiedenis bekleedde het menschen-offer een voorname plaats in den sy-rischen eeredienst. In tijden van gevaar en beroering, of ook wanneer de naastbestaanden eene bepaalde zonde moesten boeten, werd de eerstgeboren zoon als offer geëischt. Het offer werd verbrand, en dit werd in de hebreuwsche taal met eene ver-zachtende spreekwijze beschreven als „door het vuur gaan”.

Aan deze menschen-offers paarden zich de gruwelen, die be-dreven werden in de tempels ter eere van Asthoreth. Vrouwen gaven zich daar over in ontucht, en mannen, die zich „hon-den” noemden, verlaagden zich tot het allerschandelijkste. Het waren deze gemeenheden, in naam van den godsdienst be-dreven, die maakten dat de ongerechtigheid der Kanaänieten vol werd.

Met meer genoegen vestigt men de aandacht op hetgeen van de kanaänietische godenleer en bespiegelingen over het ont-staan der wereld in brokstukken tot ons gekomen is. Ongeluk-igerwijze behoort het grootste gedeelte daarvan in zijn tegen-woordigen vorm tot den jongeren tijd der grieksche en romeinsche overheersching, toen men getracht heeft, de afzonderlijke legenden der verschillende phoenicische staten saâm te smelten tot een goed sluitend geheel, en ze den griekschen lezers aan te bieden in een wijsgeerig kleed. Daardoor is het onmogelijk te bepalen, in hoeverre de door Philo van Gebal vermelde geschiedenis der goden en van het ontstaan der wereld werkelijk af komstig is uit de aartsvaderlijke periode van Palestina, en in hoeverre

daarin latere toevoegselen zijn. Over 't geheel echter is zij van ouden datum. Dit blijkt uit het feit, dat een groot gedeelte ervan rechtstreeks of zijdelings ontleend is aan Babylonië. Hoe dit kan geschied zijn, is verklaard door de tafeltjes van Tel el-Amarna. Het was in den tijd toen Kanaän onder den invloed stond van babylonische beschaving en babylonisch bestuur, dat de mythen en overleveringen van Babylonië haar weg vonden naar het Westen. Onder de tafeltjes bevinden zich gedeelten van babylonische legenden, waarvan er één met zorg is opgeteekend door den egyptischen of kanaänietischen schrijver. Het is de geschiedenis van de koningin der onderwereld, die door de goden genoodigd was tot een feest in de hemelen. De godin, aan de uitnoodiging geen gevolg kunnende of willende geven, zond haren knecht, den pest-demon, maar met geen ander gevolg dan dat Nergal werd afgevaardigd om naar de onderwereld te gaan en zijne meesteres te doodden. De veertien poorten der onderwereld, elk met een wachter, werden voor hem geopend, en eindelijk greep hij de koningin bij de haren, smeed haar op den grond, en dreigde haar het hoofd af te snijden. Maar Eris-kigal, de koningin, smeekte om genade, met dit gelukkig gevolg, dat zij de vrouw van Nergal, en dat deze de heer der graven werd.

Eene andere legende had de strekking, eene verklaring te geven van het ontstaan van den dood. Adapa of Adama, de eerste mensch, die geschapen was door Ea, was eens bezig met visschen in de diepe zee, toen hij de vleugels brak van den zuidewind. De zuidewind spoedde zich naar den hemel, om zich te beklagen bij Anu, en Anu beval den schuldige, voor hem te verschijnen. Maar Adapa werd door Ea onderricht, wat hij doen moest. Gehuld in een morgengewaad, stal hij de harten van de twee wachters aan de hemelpoort, de goden Tammuz en Gis-zida („de welbewaakte post”), zoodat zij voor hem pleitten bij Anu. Spijs en water werden hem aangeboden, maar hij weigerde die uit vrees dat het de spijs en het water des doods zou kunnen zijn. Alleen olie nam hij aan, om zich te zalven, en voor zijn kleeding. Toen zag Anu naar hem, en ver-

hief klagend zijn stem, zeggende: „O, Adapa! waarom eet gij niet, waarom drinkt gij niet? De gave des levens kan de uwe niet zijn.” Alhoewel het aan „een zondig mensch” was vergund geworden, „de binnenste deelen van hemel en aarde te aanschouwen,” had hij de spijs en het water des levens verworpen, en nu was voortaan de dood het lot der menschen.

Het is merkwaardig, dat het begin van deze legende, waarvan het laatste gedeelte gevonden is te Tel el-Amarna, vele jaren geleden gevonden is onder de overblijfselen der boekerij van Nineve, vanwaar het is overgebracht naar het Britsch Museum. Maar de aard en strekking ervan bleven onverklaard, totdat het laatste gedeelte ontdekt was. Het afschrift, dat voor de boekerij van Nineve gemaakt werd, was een late uitgave van den tekst, die achthonderd jaar vroeger uit Babylonië gekomen was naar de oevers van den Nijl, en dit is bij vernieuwing een zeer sterk getuigenis voor het feit, dat Palestina in de aartsvaderlijke periode eene babylonische beschaving en letterkunde bezat.

Wij behoeven er ons dus niet over te verwonderen, dat de legenden van het ontstaan der wereld en de godsdienstige meeningen van Phoenicië over 't geheel naar Babylonië wijzen. De waterachtige chaos, waaruit de wereld geschapen werd; de goden-regeeringen, waarbij het eene paar goden voortkwam uit een ander en ouder paar; de overwinning van Kronos over den draak Ophioneus — dit alles wijst op een babylonischen oorsprong. Maar veel gewichtiger dan deze weerklanken der babylonische godenleer in die van Phoenicië, is de nauwe verwantschap, die bestaat tusschen de overleveringen van Babylonië en de eerste Hoofdstukken van Genesis. Zooals tegenwoordig met nauwkeurigheid bekend is, komt het babylonisch verhaal van den zondvloed zelfs in bijzonderheden overeen met het bijbelsch verhaal, met dit onderscheid evenwel, dat het veelgodendom van Chaldea in den Bijbel vervangen is door een wezenlijk monotheïsme, terwijl er ook enkele trekken in voorkomen (zooals b.v. de vervanging van het babylonische „schip” door een „ark”), die doen zien, dat het verhaal naar

Palestina is overgebracht. Eveneens is ook de geschiedenis van den Toren van Babel, wat haar oorsprong betreft, babylonisch, terwijl twee van de rivieren van Eden de Tigris en de Euphraat zijn, en Eden zelf het Edin of de „Vlakte” van Babyionië is.

Niet zoo heel lang geleden was het nog mode te zeggen, dat zulk samentreffen van de babylonische en hebreeuwsche letterkunde enkel en alleen het gevolg kon zijn van het langdurig verblijf der Joden in Babel gedurende de zeventig jaren der ballingschap. Thans weten wij echter, dat de overleveringen en legenden van Babyionië in Kanaän reeds bekend waren voordat de Israëlieten in het Beloofde Land gekomen waren. De hebreuwsche schrijver moest, om ze te leeren kennen, naar Chaldea gaan; toen Mozes geboren werd, waren zij zoowel in Palestina als aan de oevers van den Nijl reeds in omloop. De babylonische kleur van de eerste Hoofdstukken van Genesis is juist datgene wat de oudheidkunde ons zou hebben doen verwachten voor het geval dat de Pentateuch geweest ware uit den tijd waarop hij aanspraak maakt.

Werkelijk zijn er hier en daar gedeelten, die uit dien tijd moeten zijn, en uit geen anderen. Als in het tiende Hoofdstuk van Genesis Kanaän genoemd wordt als de broeder van Cusch en Mizraïm, d. i. van Ethiopië en Egypte, worden wij in eens teruggevoerd naar de dagen, toen Palestina eene egyptische provincie was. Die opgaaf kan op geen anderen tijd zien. Geografisch lag Kanaän buiten den zuidelijken aardgordel, waartoe Ethiopië en Egypte behoorden; maar alleen gedurende de tijden der achttiende en negentiende dynastie waren die drie landen allen een gedeelte van een en hetzelfde rijk. Met den val van dat rijk zou die opgave niet juist meer, en zelfs niet begrijpelijk meer geweest zijn. Na den tijd der israëlietische verovering waren Kanaän en Egypte van elkander gescheiden, om niet weêr vereenigd te worden, uitgenomen een korte wijle tegen het einde der joodsche monarchie. Palestina behoorde voortaan tot Azië, en niet tot Afrika, dat wil zeggen, tot de middelste aardstreek, die aan de zonen van Sem was overgelaten.

In hetzelfde Hoofdstuk van Genesis komt nog een ander

gedeelte voor, dat ons terugvoert naar den aartsvaderlijken tijd van Palestina. Het is dat gedeelte, waarin melding gemaakt wordt van Nimrod, den zoon van Cusch, het beginsel van wiens rijk was Babel en Erech en Accad en Calne in het land Sinear, en die in het Westen een zòò bekende figuur was, dat het daar spreekwoordelijk geworden was te zeggen: een geweldig jager als Nimrod. Hier worden wij wederom teruggevoerd naar een tijd, toen de Kassieten-koningen van Babylonië over Kanaän regeerden, of hunne legers daarheen voerden, en toen de Babyloniërs de Kassieten of zonen van Cusch genaamd werden, zooals dat het geval is op de tafeltjes van Tel el-Amarna. Nimrod zelf kan de Kassietenvorst Nazi-Murudas zijn. De spijkerschrift-teksten van dien tijd doen ons zien, dat de namen der Kassieten-koningen op zonderlinge wijze door hun onderdanen werden afgekort; dit was zelfs in Babylonië het geval, terwijl b.v. Kasbe en Sagarta-Suria geschreven werd in plaats van Kasbeias en Sagarakti-Suryas, welke laatste naam zelfs als Sakti-Surias voorkomt, terwijl Nazi-Murudas wordt aangetroffen als Nazi-Rattas. Evenzoo nemen Duri-galzu en Kuri-galzu de plaats in van Dur-Kurigalzi. Daarom kan Nazi-Murudas, bepaaldelijk in het verre Kanaän, zeer goed algemeen bekend zijn geweest als Na-Murada.

Wij kunnen ook ongeveer bepalen, tot welken tijd Nimrod moet behoord hebben. Wij vernemen immers, dat uit dit koninkrijk „Assyrië is uitgegaan, en heeft gebouwd Nineve en Kalach” (Gen. X : 11). De spijkerschrift-inscripties hebben ons doen weten, wie Kalach gebouwd heeft. Het was Salmaneser I, die ook de hersteller was van Nineve en hare tempels, en van wien Sanherib opgeeft, dat hij zeshonderd jaren vóór hem geregeerd heeft. Die tijd zou overeenkomen met de regeering van Ramses II, den Pharao der Verdrukking, en tevens met den tijd der geboorte van Mozes. Er wordt dus een periode door vertegenwoordigd, toen de invloed van Babylonië nog niet uit Kanaän verdwenen was, en toen er nog gemeenschap bestond tusschen het Oosten en het Westen. Ramses beweert, dat hij Assyrië en Sinear overwonnen heeft, en hoewel het door hem

bedoelde Sinear niet Chaldea, maar het Sinear van Mesopotamië was, het lag toch binnen de grenzen van het babylonisch bestuur. De regeering van Ramses II is de periode, die wij, althans naar hetgeen wij tot dusverre weten, kunnen beschouwen als de laatste, waarin de oude invloed van Babylonië in Kanaän nog voortduurde, en tevens is het de periode, waartoe, volgens de traditioneele kerkleer, de schrijver van den Pentateuch behoorde. Zoo is derhalve de stem der oudheidkunde in overeenstemming met die van het gezag der overlevering, en bewijst de echte wetenschap ook in dit opzicht hare diensten aan de Algemeene Christelijke Kerk.
